DE VRIJE FRIES

TIJDSCHRIFT

UITGEGEVEN DOOR HET

FRIESCH GENOOTSCHAP

VAN GESCHIED-, OUDHEID-
EN TAALKUNDE

VIJF EN DERTIGSTE DEEL

LEEUWARDEN
N.V. NOORD-NEDERLANDSCHE BOEKHANDEL
1939

19·NANNE·34
LEEUWARDEN
FRIESLAND
OTTEMA

FRYSKE AKADEMY
BIBLETEEK
LJOUWERT
bib. K4-Vrij;35

DE VRIJE FRIES

TIJDSCHRIFT

UITGEGEVEN DOOR HET

FRIESCH GENOOTSCHAP

VAN GESCHIED-, OUDHEID-
EN TAALKUNDE

REDACTIE:
Mr. P. C. J. A. BOELES, Mejuffrouw R. VISSCHER,
Dr. S. CUPERUS en Dr. A. L. HEERMA VAN VOSS

VIJF EN DERTIGSTE DEEL

LEEUWARDEN
N.V. NOORD-NEDERLANDSCHE BOEKHANDEL
1939

INHOUDSOPGAVE

bladz.

De bouwgeschiedenis van het Eysingahuis, thans Friesch Museum, in verband met het voorafgaande Vegelinhuis en zijn bewoners, door Mr. P. C. J. A. Boeles. *Met zestien afbeeldingen* 1

De Saksische jaartax in Friesland, door Dr. O. Postma. 51

De runen-inscripties van het Friesch Museum, door Mr. P. C. J. A. Boeles. 83

Die Lateinische Vorlage der „Gesta Frisiorum" von Dr. Heinrich Reimers. *Met één afbeelding*. 96

Aanteekeningen betreffende Friesche grietenijwapens, (*Vervolg*), door Dr. J. C. Tjessinga. *Met afbeeldingen*. . . . 152

III. Wapenkaart Halma. IV. Verbetering van het wapen van Menaldumadeel. V. Het wapen van Franekeradeel. VI. Het wapen van Barradeel.

Bespreking van Literatuur, door Dr. A. L. Heerma van Voss. 175

I. Nederlandsche kloosterzegels voor 1600.
II. Prim Berland. — Growesteins.

Afb. 1. Ingang Eysingahuis, nu Friesch Museum.

De bouwgeschiedenis van het Eysingahuis

(nu hoofdgebouw van het Friesch Museum)
In verband met het voorafgaande
Vegelinhuis en zijn bewoners.

Door Mr. P. C. J. A. BOELES.

INHOUD.

I. Inleiding, blz. 1. II. De bewoners van het Vegelinhuis te Leeuwarden en van Osinga-State te Langweer. Het Doniawerstalsche fidei-commis, blz. 5. III. Het Vegelinhuis en zijn omgeving, blz. 12. IV. Het bouwen en de Lodewijk XVI decoratie van het Eysingahuis, blz. 19. V. Het huis wordt vergroot. Nawerking van den Lod. XVI en het gelijktijdig optreden van den Empirestijl te Leeuwarden. Bouwwerken van den architect Gerrit van der Wielen, blz. 26. VI. Beantwoording van vragen, blz. 31. VII. Aanteekeningen, blz. 35.

I. INLEIDING.

„Cela dura jusqu'a la grande assemblée des Etats (landdag) de l'année 1744 qu'elle et moi se trouvoient.... a Leeuwerden, suivant la coutume du pays, car alors toutes les personnes de condition qui demeurent toute l'année a la campagne viennent passer 6 a 7 semaines en ville ou se fait alors une entière metamorphose, car se qui étoit un desert auparavant devient tout a coup un séjour tres agréable et ou il n'y avoient que 4 ou 5 carosses qui rouloient, il y en a quantité dans peu de temps; ce qui cause assez de tintamarre dans un petit endroit comme Leeuwerden...."

Ten tijde van de Republiek ving het society-leven te Leeuwarden aan met de opening van den Landdag in de maand Maart van ieder jaar. Dan kwamen de grietmannen, die dikwijls als afgevaardigden zitting hadden, met hunne gezinnen naar Frieslands hoofdstad. Dan werd het landelijke woonhuis verlaten en het huis in de stad betrokken, gedurende zes à zeven weken: „suivant la coutume du pays", zooals Hessel Vegelin van Claerbergen (1723—1750), dat zoo treffend vermeldde in bovenstaande passage uit zijn *Mémoires*, behoo-

rende tot het in de bibliotheek van het Friesch Genootschap berustende familiearchief van Sminia.

Het herinnert aan Engelsche toestanden en maakt aanstonds duidelijk waarom vele Friesche regentenfamilies, naast een landhuis in de grietenij, een stedelijk verblijf noodig hadden, dat in de „season" door het geheele gezin kon worden betrokken, met een koetshuis en een stalling voor het in die dagen onmisbare vervoermiddel. Een plaats waar verwanten en kennissen konden worden ontvangen, relatiën konden worden aangeknoopt en onderhouden.

Hessel Vegelin Jr. schetst dit uitgaande leven te Leeuwarden in zijn dagboek, in een tijd, waarin aldaar nog een Stadhouderlijk Hof was gevestigd en zelfs een princess royal van Engeland tot de inwoners behoorde. Zijn vader, de bekende schrijver van nader te noemen werken, raadsheer, grietman en gedeputeerde Johan Vegelin van Claerbergen (1690—1773) had in dezen tijd een dergelijke passende Leeuwarder woning, die wij het Vegelinhuis zullen noemen, gelegen aan de Turfmarkt, tegenover de fraaie Kanselarij, zetel van het Hof van Friesland.

Ook in dit Vegelinhuis werden, als de landdag bijeen was, partijen gegeven, waarvan Hessel er een beschrijft: „le 19 Mars 1746 nous avions chez nous a diner et a souper une fort belle compagnie. Madame de Swartsenberg, épouse du général avec sa fille. Madame la collonnelle Heemstra. Les deux frelles de Burmania, filles de mon oncle, qui autrefois a été ambassadeur en Suède. La frelle de Humalda avec son père et son frère le capitaine de la cavalerie. Nous nous divertimes à merveille. La compagnie vint a midi et se retira a minuit."

Het ligt overigens voor de hand dat ook buiten de „season" herhaaldelijk van het huis in de stad gebruik gemaakt werd, wanneer er ambtelijke vergaderingen te Leeuwarden bezocht dienden te worden enz. enz.

Na het overlijden van Johan Vegelin, in 1773, ging het door hem bekleede grietmansambt in Doniawerstal, tegelijk met het Vegelinhuis aan de Turfmarkt, over op zijn kleinzoon Frans, Julius, Johan v. Eysinga (1752—1828).

De nieuwe grietman heeft dit huis aanvankelijk in gebruik genomen, zooals het was, doch het weldra laten afbreken, met eenige belendende, door hem en zijn voorgangers aangekochte panden en doen vervangen door het Eysingahuis, eene

nieuw opgetrokken, deftige huizinge, die tot den huidigen dag in stand is gebleven, nadat het Friesch Genootschap dit pand in 1879 had gekocht en als zijn zetel en museum had ingericht. Deze aankoop was stellig een gelukkige daad van het Genootschap, want aldus is een monument gered, dat niet alleen een passende behuizing biedt voor de Friesche cultuurhistorische verzamelingen, maar tevens zelf een typisch en bezienswaardig specimen is van de voorheen zoo talrijke stedelijke verblijven der Friesche regenten.

In de algemeene ledenvergadering van het Friesch Genootschap, gehouden in 1937, behandelden wij de oprichting van dat genootschap, in een nog niet in druk verschenen rede. De bedoeling van de onderhavige studie, die in 1938 werd voorgedragen, is om de geschiedenis van den tegenwoordigen zetel van het Genootschap vast te leggen.

Al speurende bleek het onderwerp, ook uit een algemeen oogpunt, veel interessanter, dan wij aanvankelijk durfden hopen. De noodzakelijkheid om ook het aan dit Eysingahuis (Friesch Museum) voorafgaande Vegelinhuis in het onderzoek te betrekken, bracht als vanzelf in aanraking met het belangrijke Vegelin-archief en de leden van het geslacht Vegelin van Claerbergen, die voormeld huis bewoonden. Regenten, die in de 17e en 18e eeuw in Friesland grooten invloed hebben gehad en met den aan hen verwanten stichter van het Eysingahuis een historische reeks vormen, waarvan het beeld typeerend is voor de Friesche regenten-families sedert het laatste kwart der 17e tot het begin der 19e eeuw. Dit is dan de eene kant van deze studie. De andere kant raakt de geschiedenis van de bouw- en decoratiekunst in Friesland en is daardoor van kunsthistorischen aard.

Ook hier deden zich verschijnselen van algemeene aard voor. De methode, toegepast om tot de vroegere geschiedenis der behandelde bouwwerken door te dringen, is voor Leeuwarden tot zekere hoogte nieuw en kan te pas komen bij het nagaan van het verleden van menig oud gebouw in onze goede stad. Dit bleek o.a. bij het raadplegen van het in 1930 verschenen belangrijke Friesche deel der „*Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst*", die wat Leeuwarden betreft nog voor velerlei aanvulling en preciseering vatbaar is en zich dan ook terecht aandiende als een voorloopige lijst. Zoo kunnen straks van twee niet onbelangrijke en nog bestaande

gebouwen, die ter vergelijking dienden, de bouwjaren vastgesteld en de niet genoemde naam van den bouwmeester naar voren gebracht worden. Bij de bespreking van de decoratie der behandelde monumenten treden op den voorgrond de Lodewijk XVI en Empire-stijlen, zooals die te Leeuwarden werden toegepast. In 1914 hebben wij de geschiedenis van het Eysingahuis reeds min of meer incidenteel behandeld in een bijdrage in de Vrije Fries, getiteld: *„De eerste bewoners van het tegenwoordige Friesch Museum"*. De naaste aanleiding om daar thans in breederen vorm op terug te komen is een artikel van de hand van mevrouw Mr. J. H. Goslings-Lysen *„Het mysterie van het Friesch Museum"*, in de Leeuwarder Courant van 15 April 1937, door ons reeds voorloopig beantwoord in het nummer van 16 April 1937. In dit stuk werden o.a. meerdere vragen gesteld, die niet onbeantwoord mochten blijven; terwijl voorts enkele nieuwe perspectieven werden geopend in verband met archivalische bronnen, die tot uitvoerig onderzoek noopten. Tot die bronnen behoort in de eerste plaats de voor de geschiedenis van de bouwkunst nog uiterst zelden geraadpleegde reeks r e ë e l c o h i e r e n van Leeuwarden, aanwezig in het Rijksarchief te Leeuwarden, die voor dengeen, die er den weg in heeft weten te vinden, kunnen dienen als een jaarlijksch adresboek van oud-Leeuwarden [1]).

De tweede bron, die eerst sedert 1923 algemeen toegankelijk werd, is het van E y s i n g a-a r c h i e f, dat behalve het eigenlijke archief van die familie o.a. bevat het Vegelin-archief, dat door mevrouw Goslings wordt geordend en beschreven. Deze archieven werden in 1923 door de familie in eigendom overgedragen aan de provincie Friesland en gedeponeerd in het rijksarchief te Leeuwarden.

Tezamen met de data, die het Eysingahuis zelf verschaft of verschafte, de koopakten, plattegronden, enz. in het bezit van het Friesch Genootschap en onze langdurige bekendheid met die instelling, waarbij wij in 1897 als bibliothecaris en weldra ook als conservator van het Friesch Museum werden aangesteld [2]), leverden de genoemde archivalische bronnen, aangevuld vooral door de consentboeken en nader te noemen bescheiden in het stedelijk archief, een schat van gegevens, die het gemis aan rechtstreeksche berichten omtrent de bouwgeschiedenis van het oude hoofdgebouw van het Friesch Museum in velerlei opzicht kon vergoeden.

Na deze inleiding volgt allereerst een korte karakteristiek van de leden van het geslacht Vegelin van Claerbergen, die achtereenvolgens het Vegelinhuis hebben bewoond. Portretten schijnen er van deze Vegelins niet meer te bestaan of althans op dit oogenblik onbekend te zijn.

II. DE BEWONERS VAN HET VEGELINHUIS TE LEEUWARDEN EN VAN OSINGA-STATE TE LANGWEER. HET DONIAWERSTALSCHE FIDEI-COMMIS.

Voor ons onderwerp hebben wij de geschiedenis van het Vegelinhuis niet verder nagegaan dan tot het begin der 18e eeuw. Dan is eigenaar en bewoner de grootvader en naamgenoot van den schrijver der meergemelde „Mémoires", de oud- en substituut grietman van Haskerland Hessel Vegelin van Claerbergen Sr. (1655—1715). In Haskerland, op de Joure, bewoonde hij het landhuis Herema-state, dat ook nu, in gewijzigden toestand, weer bewoond wordt door een lid van het geslacht Vegelin, den burgemeester van Haskerland, die tot heden als het ware de oude regenten-traditie in eere houdt, die bijkans $2^1/_2$ eeuw geleden, in 1689, door voormelden grietman werd ingeluid.

Hessel Sr. drukte in vele opzichten de voetstappen van zijn vader Philip Ernst, hoewel niet in alle opzichten. Toen deze laatste in de 17e eeuw uit Duitschland komende zich in Friesland vestigde, onderscheidde hij zich als een serieus liefhebber der exacte wetenschappen [3]). Hij correspondeerde met Engelsche natuurkundigen als Boyle en bewaard is gebleven zijn correspondentie met Constantijn en Christiaan Huygens en met Fullenius. Philip Ernst werd hofmeester bij den Frieschen stadhouder Willem Frederik van Nassau en na diens overlijden in 1664 werd o.a. aan hem verzocht om de weduwe en hare kinderen met zijn raad bij te staan.

Deze taak van raadsman heeft ook zijn zoon Hessel bij het Friesche stadhouderlijk Hof vervuld, zooals reeds blijkt uit den belangrijken, door mevrouw Goslings gepubliceerden brief [4]) van 16 November 1711, gericht aan Maria Louise, de weduwe van den in dat jaar aan den Moerdijk omgekomen Johan Willem Friso. Het Vegelin-archief bevat nog meerdere concepten van dergelijke brieven. Hij schreef o.a. in het fransch aan den vader van Maria Louise, den landgraaf van Hessen,

en tot verontschuldiging voor het gebruik van gemelde taal voerde hij aan: *„Je puis bien lire l'Alleman, mais point écrire."*

Een bepaalde betrekking aan het Hof schijnt Hessel in die dagen niet vervuld te hebben. Daar hij ziekelijk was deed hij in 1707 ten behoeve van zijn oudsten zoon Philip afstand van het grietmanschap van Haskerland, dat hij echter als substituut bleef waarnemen, zoolang deze zoon in den Spaanschen Successieoorlog, als gedeputeerde te velde, bij het leger o.a. te Doornik vertoefde. De aanstaande terugkeer van dezen zoon zal een der redenen geweest zijn om aandacht te besteden aan het huis aan de Turfmarkt te Leeuwarden. Zijn gade was reeds overleden en het was voornamelijk de jongste zoon Nehemia, over wiens buitenlandsche reizen en levensloop Prof. Dr. T. J. de Boer zulke interessante mededeelingen deed [5]), die hem gezelschap hield en dan ook als getuige compareert in een der na te melden koopakten van het jaar 1710.

Op het vele dat Hessel Vegelin Sr. heeft gedaan voor de uitbreiding van het Vegelinhuis en zijn erf, komen wij terug in het volgende hoofdstuk. Hij overleed te Leiden den 28 Nov. 1715, op 60-jarigen leeftijd, aan de gevolgen van een steenoperatie. In zijn testament van 25 September van dat jaar vermaakte hij aan den oudsten zoon Philip Frederik, grietman van Haskerland, de stemgerechtigheid over al zijn landen in die grietenij. Een voorbeeld van de manier waarop men trachtte een grietmansambt voor de familie te behouden. Overigens werd de nalatenschap gelijkmatig onder de vier zonen verdeeld, naar uitwijs der door ons geraadpleegde boedelpapieren. Johan Vegelin (1690—1773) kreeg ten slotte bij die verdeeling het Vegelinhuis aan de Turfmarkt te Leeuwarden. Deze Johan is wel een der meest bekende Friesche regenten uit de 18e eeuw geweest en wij mogen dankbaar zijn voor de geschriften, die hij heeft nagelaten. Reeds lang is bekend zijn werkje over de *Veengraverijen*, terwijl in 1899 door Jhr. Mr. F. J. J. van Eysinga, destijds eigenaar van het Vegelin-archief, werd uitgegeven *„Een dagverhaal van Johan V. omtrent de troubelen van het jaar 1748"*, bewerkt door G. H. van Borssum Waalkes, bestuurslid van het Friesch Genootschap.

In 1715, toen hij zijn vader naar Leiden begeleidde, hield hij zich onledig met de studie van het Italiaansch.

Aanvankelijk zal Johan van het huis te Leeuwarden weinig gebruik gemaakt hebben, daar hij toen rentmeester was van de

geestelijke goederen van Kempenland in de Meierij van 's-Hertogenbosch, hoewel ook reeds medegecommitteerde ten Landsdage van Friesland.

In 1720 werd hij echter raadsheer in het Hof van Friesland, dat in de Kanselarij, vlak tegenover het Vegelinhuis zetelde. Het grietmansambt trok hem echter nog meer aan en 1722 kon hij dat van de grietenij D o n i a w e r s t a l koopen van zijn schoonvader Allard van Burum voor het veel zeggende bedrag van *f* 43337 [6]). Het verkoopen van ambten, een der misbruiken uit den regententijd, was destijds een gewoon verschijnsel, ten aanzien waarvan kan worden verwezen naar de doorwrochte dissertatie van Dr. C. J. Guibal over *„Democratie en olichargie in Friesland."*

Gelukkig — voor Johan — kon hij zijn raadsheerplaats in het Friesche Hof voor *f* 22500 verkoopen aan zijn neef v. Viersen. Kennelijk stonden de voormelde ambten destijds in een verhouding van 1 tot 2.

Aldus kreeg het geslacht Vegelin van Claerbergen in 1722 de beschikking over een tweede grietmansplaats. De oligarchie nam in Friesland steeds toe. In 1700 waren er volgens de berekening van Guibal [7]) slechts 21 families, die de 30 grietenijen bestuurden, waarvan vijf er meer dan één ter beschikking hadden. In 1748, het jaar der „troubelen" daalde dit getal tot 18 families, waaronder acht, die meer dan één grietenij hadden. Tot deze families behoorde nu ook het geslacht Vegelin van Claerbergen.

De hoofdplaats van Doniawerstal was het dorp Langweer, waar Johan V. tot zijn overlijden op 26 Febr. 1773 het grietmansambt bekleedde en doorgaans vertoefde. (Vgl. Baerdt v. Sminia, *Nieuwe naamlijst van Grietmannen*). Ten onrechte vermelden B. v. Sminia en het „Stamboek", dat Johan in 1772 zou zijn overleden. Eerst, tot omstreeks 1730, bewoonde hij het fraaie landhuis O s i n g a-S t a t e, waarvan het restant in 1938 door de gemeente is aangekocht, om het te vervangen door een nieuw gemeentehuis, in den stijl der voormalige state. Wij hebben de geschiedenis van dit landgoed in een aanteekening [8]), uitvoerig nagegaan om ook een indruk te krijgen van de landelijke atmospheer in de grietenij en omdat het later, gedurende een halve eeuw, bewoond werd door den bouwheer van het Eysingahuis.

Bij ons onderzoek kwam als een verrassende bijzonderheid

aan het licht, dat Johan V. niet voortdurend op Osinga-State gewoond heeft, zooals tot dusverre werd aangenomen. Johan huurde het van 1722 tot 1730 van zijn schoonvader Allard van Burum, bij wiens overlijden het werd verkocht aan Johan Reint de Sighers ther Borgh, heer van huize Vennebroek te Eelde, die gehuwd was met Eduarda Lucia van Haren, een dochter van den bekenden Willem van Haren, die er lang hebben gewoond, terwijl Johan V. ter plaatse een ander huis had betrokken, dat min of meer tegenover Osinga-state lag.

Onze afbeeldingen 2—4 toonen laatstgemelde state in 1722, toen Johan V. er nog woonde en de omgeving van Langweer waar hij kon genieten van het uitzicht over schoone greidlanden en de wijde wateren van de Koevoet (Koevorde) en Langweerder wielen en de gedurige scheepvaart, tot op de stad Sneek. Ook thans staat Langweer nog bekend als een paradijs voor zeilers en visschers, dicht bij de Vegelin-bosschen van Huis-ter-Heide en St. Nicolaasga en de Gaasterlandsche geestgronden.

Aan notabelen was er destijds te Langweer geen gebrek, maar voor Johan V. was het een groot genot, dat dit in den zuidwesthoek van Friesland gelegen dorp niet ver verwijderd was van de Joure, de hoofdplaats van de aangrenzende grietenij van Haskerland, waar op het landgoed Herema-state, dat hem later in eigendom toebehoorde, achtereenvolgens als grietman woonden zijn broeders Philip en Assuerus, daarna zijn zoon Hessel Jr., de schrijver van meergemelde mémoires, die er reeds na één jaar overleed, en eindelijk sedert 1750 zijn schoonzoon Schelto, Hessel, Roorda van Eysinga, de vader van den bouwheer van het Eysingahuis. Deze schoonzoon, die hem overleefde († 8 Juli 1790), heeft hem op zijn ouden dag nog wat ter zijde gestaan door tot Johan's overlijden te gaan wonen op Osinga-state te Langweer, dat in 1766 door Johan gekocht werd van de erven van douairière de Sighers ther Borgh, de reeds genoemde dochter van Willem van Haren.

Het contact tusschen de familieleden te Langweer en op de Joure was door de nabijheid der dorpen gemakkelijk te onderhouden en in den tijd der troubelen van het jaar 1748 zien wij Johan V., volgens zijn dagverhaal, herhaaldelijk via de Joure rijden om broer Assuerus mee naar Leeuwarden te nemen, waarbij zij zich, flinke regenten als het waren, door geen vrees lieten weerhouden, zelfs op dagen waarop andere regenten

Afb. 2. Huize Osinga-State in 1722.

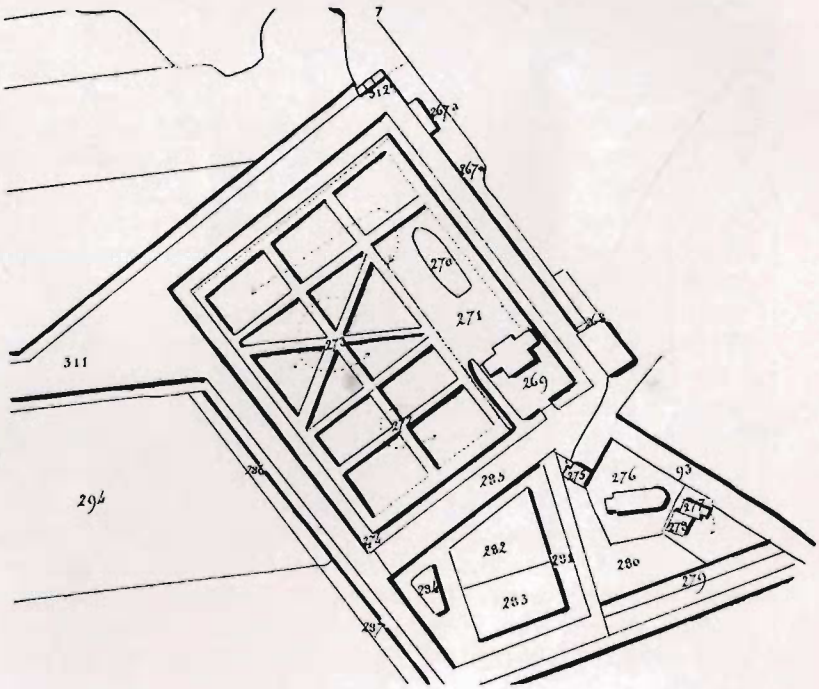

Afb. 3. Het landgoed Osinga-State te Langweer, in 1843. Zie blz. 12.

Afb. 4. De kadastrale gemeente Langweer in 1850.

terugkeerden op het gerucht, dat niemand in Leeuwarden werd toegelaten en binnen de stad alles in confusie was. „Dat de comptoeren geplundert wierden en alle rijtuigen, die konden, wederkeerden met haest van de stad af". Als het moest en het kon reed Johan in dat jaar zelfs per schaats naar Langweer terug.

Wij hebben in 1914 het vermoeden uitgesproken, dat Jhr. F. J. J. van Eysinga, de bouwheer van het Eysingahuis door vererving in het bezit is gekomen van het Vegelinhuis. Thans kan medegedeeld worden, dat dit vermoeden gegrond was en de wijze, waarop dat in zijn werk is gegaan, is een typische illustratie van de manier waarop de Friesche regenten de positie van hun geslacht wisten te handhaven.

Het is ons gelukt een authentiek afschrift op te sporen van het zeer belangrijke testament van Johan Vegelin, aangevuld met na te melden goederenlijsten, voorkomende in deel X, fol. 71 tot en met 109 der fideicommissaire registratieboeken van het Hof van Friesland (R.A.). Het is gedateerd 31 Oct. 1771 en een zeer uitvoerig dokument, dat door Johan met de grootste zorg en nauwkeurigheid is geredigeerd. De uitvoerige lijsten der nagelaten eigendommen zijn evenwel „post mortem" uit zijn huurboek overgeschreven en mede geregistreerd. Het stuk laat zien welk een macht het toenmalige recht aan de eigenaren van vast goed gaf om het door bezwaring met f i d e i-c o m-m i s in de familie te houden. Geregeld kon aldus worden welke personen of nakomelingen achtereenvolgens tot in het oneindige bezitter of possesseur van de nagelaten bezittingen zouden worden en Johan gaf dit — voor zoover dat mogelijk was — nauwkeurig aan voor twee, na te melden groepen van vaste goederen, liggende respectievelijk in de grietenijen Doniawerstal en Haskerland.

Deze fidei-commissaire substitutiën, die gelijk in Frankrijk, ontleend waren aan het Romeinsche recht, leverden ook in ons land bezwaren op, zij het ook niet zoovele als in Frankrijk. De Fransche revolutie heeft er in 1792 een verbod voor uitgevaardigd en in ons land is thans, in navolging der Fransche wetgeving, een dergelijk verbod opgenomen in artikel 926 van het Burgerlijk Wetboek, evenwel met eenige uitzonderingen.

Tot universeele erfgenamen werden — met na te melden restrictie — benoemd de kleinzoon F. J. J. van Eysinga en zijn

beide zusters. Diens vader, de schoonzoon van Johan, werd overgeslagen hoewel hij toen nog in leven was. Dit zal wel geheel met diens instemming gedaan zijn, omdat deze schoonzoon, door de macht van Johan na het overlijden van diens zoon Hessel, schrijver der „Mémoires", reeds opvolgend grietman geworden was in Haskerland.

Doordat hij zoovelen had overleefd van zijn broeders en verdere familieleden, was het geheele familiebezit zoo langzamerhand het uitsluitend eigendom van Johan geworden en kon hij voor de grietenijen Doniawerstal en Haskerland wel gelden als een evenknie van den markies van Carabas, wien alle landerijen toebehoorden. Toch sprak hij, hoewel beseffende welk een macht hem was gegeven, geenszins als de rijke pocher toen hij op voormelde erfstelling liet volgen de merkwaardige bepaling: „en vermits ik in de langdurige leeftijd waarmeede het de almagtige goedgunstelijk behaagd heeft mij te zegenen, veele gevoeglijke landgoederen heb geacquireert, waardoor de meerderheid der stemgerechtigheeden in de pluraliteit der dorpen van beide grieteniën van Doniawerstal en van Haskerland bezitte en mij die avantage voorkoomt van een te groten belang, als dat de kragt en zamenhang van dezelve met mijn overlijden geheel zou ontbonden en vernietigd worden en dat veel eerder diende gezorgd om de eigendom en 't genot daarvan te hegten aan enkele personen. Zo is 't dat ik.... tot steun van de gezamentlijke Familie gebruik make van de toelatinge der wetten.... zoodanige vastigheden, als tot dat oogmerk zullen strekken met f i d e i c o m m i s te bezwaren om dezelve bij successive verervingen te doen overgaan op bepaalde personen als hier specifice zullen worden uitgedrukt."

Dienovereenkomstig werden, met eenige uitzonderingen, de vastigheden in Doniawerstal bezwaard met fidei-commis en vervolgens de vastigheden van Haskerland. De Doniawerstalsche en de Haskerlandsche fidei-commissen mochten nimmer op éénzelfden persoon vererven.

De kleinzoon F. J. J. van Eysinga, reeds benoemd tot mede universeel erfgenaam van de buiten het fidei-commissair verband vallende deelen der nalatenschap, werd tevens aangewezen als de eerste possesseur van het Doniawerstalsche fideicommis. Daartoe behoorde o.a. het voormelde landgoed O s i n g a-S t a t e, in het testament simpel aangeduid als: „Een heerenhuisinge en hovinge, zijnde de 15e, 16e en 17e stellen, bij de

heere Grietman Jhr. S. H. R(oorda) van Eysinga bewoond. Aangekocht van mevrouw Ziegers erven volgens coopbrief in dato 21 April 1766." Verder werd hem, als possesseur voormeld, gelegateerd het gebruik van het Vegelinhuis te Leeuwarden tegenover de Kanselarij, met bepaling dat hij dit huis c.a. ook in eigendom mocht nemen tegen betaling van ƒ 9000.— aan den gemeenen boedel. Daaraan heeft Frans van Eysinga de voorkeur gegeven, zoodat hij over dat huis als eigenaar kon beschikken.

Ingevolge de gemelde verandering van de wetgeving op het stuk der fidei-commissaire beschikkingen is het Doniawerstalsche fidei-commis in de 19e eeuw vervallen en zijn de daartoe behoorende goederen in verschillende handen gekomen. Hoe dat in de praktijk ging, zien we in de successie-memorie der nalatenschap van Frans van Eysinga, die den 3 Aug. 1828 te Leeuwarden overleed. Na de opsomming van de onbezwaarde bestanddeelen van den boedel, wordt medegedeeld dat door het overlijden is gedevolveerd een fidei-commis, ingesteld door Jhr. Johan V. v. C. bestaande in de hierna omschreven vaste goederen, welke alsnu in vrijen en onbezwaarden eigendom zijn verkregen door Jhr. Schelto, Hessel Roorda van Eysinga, welke is een achterkleinzoon van den insteller van het fidei-commis en diensvolgens van de belasting op het recht van successie geeximeerd. Jhr. Schelto was de oudste zoon van den overledene en zou indien de wetten niet veranderd waren possesseur van het fidei-commis geworden zijn. Nu werd hij onbezwaard eigenaar.

Zoo eindigde een fidei-commis. Jhr. Schelto overleefde zijn vader slechts kort, nl. tot 28 Aug. 1829 en in de memorie van aangifte van zijn nalatenschap staat, dat de aangevers verklaren, dat door dit overlijden geen fideicommis is gedevolveerd. De goederen, die daartoe behoord hadden werden als onbezwaard eigendom van den overledene opgegeven en daarna onder de erven verdeeld.

Het landgoed Osinga-state was volgens laatstgemelde stukken, in 1829, met de tuinen en eenige stukken land, samen groot 60 pondematen of 22 bunders ongeveer. Het toeval wil, dat wij ook nog een schets kunnen geven van den tuinaanleg in 1843 (afb. 3), voorkomende op een uiteraard uiterst nauwkeurig extract uit het kadastrale plan, opgemaakt 1 Oct. 1843, afgegeven in 1844 op vrij grooten schaal. Dr. Heerma van Voss

Benthemer-steeg, die in 1879 nog bestond, als een toen naamlooze steeg, tusschen de perceelen I en VI. Ik herhaal dat het V.h. reeds in 1709 begrensd werd door de Benthemersteeg. De meening van mevrouw Goslings, dat dit eerst in 1710 het geval was, na aankoop van het pand Rudolphi, berust op een misverstand. Dit blijkt reeds uit de koopakte van 28 Febr. 1709, de eerste van dien aard, waarbij Hessel V. Sr. eigenaar werd van een gedeelte van de „plaats", d.i. het onbebouwde achteruit van de aan de Voorstreek gelegen huizinge de Benthem, die nog bestaat (afb. 5, perceel IX). Deze koopakte heeft er veel toe bijgedragen om de volgende koopakten voor ons duidelijk te maken. Zij geeft ook een beeld van den toenmaligen omvang en begrenzing van het V.h. [13]). Wij vernemen, dat de Benthemersteeg slechts een achteruitgang was, geen van de Voorstreek naar de Turfmarkt doorloopende steeg. Een uitgang, die van het in 1709 gekochte deel van de plaats van de Benthem, tusschen de huizen van den heer Vegelin en van zijn buurman Mr. Jochum Dircks (afb. 5, perc. VI) door naar de Turfmarkt leidde [14]).

De opsomming van de belendingen van het gekochte, aan het V.h. grenzende gedeelte van de plaats, laat zien, dat het V.h. aan den noordkant d.i. aan den kant van de Benthemersteeg, minder ver naar achteren strekte, dan aan den Zuidkant, waar een keuken met turfzolder aangebouwd waren en wel zoover, dat deze tegen den achtergevel van uitgebouwde kamers van de Benthem aanstond. Al deze uitbouwsels, zoowel van het V.h. als van de Benthem lagen aan de voormelde, kennelijk lange en smalle „plaats", die tot 1709 geheel aan de Benthem toebehoorde.

Het V.h. is dus een soort dwarshuis geweest, met een plattegrond in den vorm van een winkelhaak. Het is denkbaar, dat in den hoek van dien haak een soort trappenhuis gestaan heeft, met een wenteltrap.

Het Vegelinhuis had door voormelde aankoop een behoorlijke plaats of achteruit gekregen met aparten uitgang door de voormalige Benthemersteeg naar de Turfmarkt. Aan den noordkant van dit achteruit lag een reeds in de koopakte van 1709 als naastligger genoemd huisje, toebehoorende aan den notaris Annius Rudolphi, dat eveneens recht van uitgang had door de Benthemersteeg naar de Turfmarkt. Ook dit pand werd door Hessel V. Sr. aangekocht en wel bij akte van

27 Nov. 1710. Bij de veiling van 1879, was dit huisje „mutatis mutandis" nog aanwezig als perceel V (afb. 5).

De aanduiding van het pand als „gelegen binnen dezer Steede op de turffmarckt in de Benthemersteeg in te gaen en staende op desselfs einde" gaf aanleiding tot het bovenbedoelde misverstand. Zooals het afgebeelde kadastrale extract aantoont lag perceel V inderdaad als men de steeg inging aan „desselfs einde", maar slechts indirect aan de Turfmarkt. Het pand Rudolphi lag dus niet naast het Vegelinhuis en is er ook nimmer bij getrokken [15]). De na te noemen merkwaardige oude gewelfde kelders van het Friesch Museum, grenzende aan de Turfmarkt en aan de voormalige steeg, behooren dan ook van ouds bij het Vegelinhuis en zijn niet afkomstig van het huisje van Rudolphi. Voor de kennis en dateering van het V.h. is dit natuurlijk een punt van groot belang, omdat de oude kelders en fragmenten van de op die kelders staande muren het eenige is, dat thans van het V.h. is overgebleven.

Hessel liet dit huisje bij provisie bewonen door „onvermogende en gevlugte" personen [16]).

Minstens zeven transacties uit de jaren 1709 en 1710 waren noodig om aan het V.h. ruimte voor het bouwen van een paardenstal en een koetshuis [17]) te verschaffen en verdere uitbreiding van de aangekochte plaats. Het terrein dat door deze aankoopen verkregen werd komt vrijwel overeen met perceel II der veiling van 1879 (afb. 5), dat omvatte het wagenhuis aan de Koningstraat en de tegen de Benthem aangebouwde stal en eenig open terrein, dat als plaats of tuin gebruikt werd. Alles ging zeer omslachtig. Eerst werd de geheele Benthem aangekocht en spoedig weer overgedaan aan Pyter van der Geest, „grootcoopman in laekenen". Hessel V. Sr. hield daarbij de bij de Benthem gebleven plaatsruimte aan zich, zoodat hij nu eigenaar werd van de geheele voormalige plaats van de Benthem, waarvan dus alleen het gebouw in handen van van der Geest overging. Maar ook dit zou verder besnoeid worden.

Bij een r u i l k o o p van 21 Juni 1710 kreeg Hessel nl. het reeds terloops genoemde achteruitgebouwde gedeelte van de Benthem, bestaande in een kelder, die reeds gedempt was, kelderskamer, bovenkamer en zolder. Dit alles werd afgebroken om ruimte te maken voor de te bouwen paardenstal. Kennelijk was de heer Vegelin weinig gesteld op nieuwsgierige buren, want in dezelfde akte werd bedongen, dat van der Geest de

achterkant van de rest van de Benthem moest afsluiten met een tot de pannen loopende muur, terwijl verder gestipuleerd werd, dat hij, van der Geest:

„de cosyns, glasen, vensters, sampt andere kiekgaten sal moeten dichtmetselen, zoodat van het huis Benthem: hetsij van vooren ofte van ter zijden, van onderen ofte van boven, van het thorrentie (torentje) of van dackglaesen noit eenigh gesicht op de gronden of gebouwen van den Heere Vegelin van Claerbergen sal mogen syn ofte geduldt worden onder wat pretext het oock soude mogen wesen."

Dat was duidelijke taal. Onze regenten lieten niet met zich sollen! [18]).

Wat de hier bedoelde koopakten, in het bijzonder die van 21 Juni 1710, aan het licht brachten wordt bevestigd en toegelicht door korte opmerkingen in brieven afkomstig van een tante van Johan Vegelin, waarop mevrouw Goslings, nadat het bovenstaande geschreven was, onze aandacht vestigde. Zoo kreeg Johan V. reeds den 5 Juli 1710 bericht uit Leeuwarden, waar zijn tante C. M. van Vierssen woonde: „Uw Ed. Vader is nog hier, is soowat bezig met het laten afbreken v a n h e t a g t e r s t e v a n B e n t h e m dog denkt niet te bouwen voor het toekomende jaar". Den 12 Juli 1710 wordt over Hessel Sr. gemeld: „is al wat bezig in 't bouwen" en den 26 Juli 1910 wordt geschreven: „dewijl broer, d.i. haar schoonbroer Hessel V. Sr., hier nodig is soo wegens de aenstaende lantdag, als particulier saken, die het timmeren van het huis raken, dat niet wel gaet als men daer dagelijks niet bij is." Dit timmeren en bouwen zal dan vooral den stal en het wagenhuis hebben betroffen.

Wij komen thans tot de verkooping van een pand, dat ons bijzonder interesseert en dat den karakteristieken naam droeg van „d e B a r g e k o p". Het was een betrekkelijk smal en lang perceel, dat het gebouw van het Vegelinhuis scheidde van de Koningstraat. Het voorhuis lag aan de Turfmarkt naast het V.h. en vormde den noordelijken hoek van de Koningstraat. De lange gevel in die straat was een meter of vijf korter dan de Koningstraat-gevel van het hoofdgebouw van het Friesch Museum, het voormalige Eysingahuis, dat, zooals reeds vermeld, in de plaats is gekomen van het Vegelinhuis, plus de geheele Bargekop en een ongeveer vijf meter breed huisje naast die Bargekop. Het voorste gedeelte van de Bargekop

was een oud pand, reeds in 1603 beschreven als het „swart bargehooft", tegenover de Kanselarij, op de hoek van de Koningstraat. Daaraan verbonden was een jonger gedeelte, dat in akten wordt onderscheiden als nieuwe Bargekop.

In 1709 was het pand in zijn geheel verhuurd aan den commies Poutsma en behoorde het in eigendom aan den vaandrig Groenewout en aan Arnoldus Wassenberg, medevroedschap der stad Leeuwarden. Groenewout kreeg bij een scheiding de nieuwe Bargekop en verkocht die in 1709 aan Hessel V. Sr. [19]). Wassenberg kreeg hetvoorste gedeelte, uitkomende op de Turfmarkt, en verkocht dat, eveneens in 1709, aan den boekverkooper Johannes Scheverstein, den voorganger van den bekenden boekhandelaar en boekdrukker Johannes Seydel.

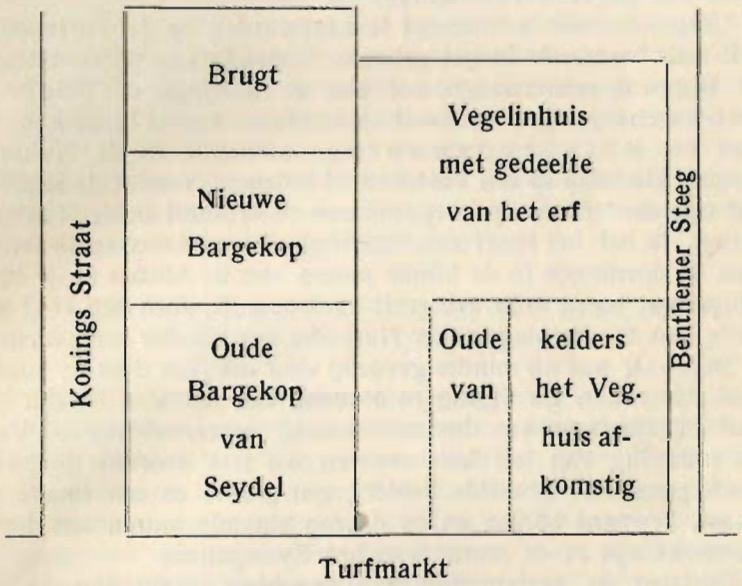

Schets der perceelen, die door het Eysingahuis vervangen zijn. Zie afbeelding 5, perceel I.

Hessel V. Sr. heeft de nieuwe Bargekop niet afgebroken. Kennelijk heeft hij zijn huis, dat aan dien kant, zooals wij zagen, ver naar achteren was uitgebouwd door het doorslaan van muren met het aangekochte perceel, waarin trouwens niet

eens een trap was, verbonden. Een trap ter verbinding der verdiepingen was nu niet noodig.

Volledigheidshalve wordt er aan herinnerd, dat er tusschen het voormelde koetshuis aan de Koningstraat en de nieuwe Bargekop destijds nog drie huisjes stonden, die met de achtergevels grensden aan den tuin of „achteruit" van het V.h. Zij komen in de reëelcohieren geregeld voor met de namen der eigenaren en respectievelijke huurders.

In den tijd van Johan Vegelin, die zijn vader in den eigendom opvolgde, is dit complex, zooals het door Hessel Sr. na vele transacties geschapen was, niet meer gewijzigd, althans niet vergroot. Dit blijkt ook duidelijk uit een beschrijving, die Johan van zijn huis gaf in een na 1743 eigenhandig bijgehouden huurboek [20]), een beschrijving, die geheel klopt met de door ons gegeven voorstelling:

„Eigen bewoonde huizinge te Leeuwarden op de Turfmarkt. Dit huis bestaande in het gebouw, loopende van de voorstraat of Burgwal achterwaarts tot aan de huizinge de Benthem, met tusschengelegen achteruit en stallinge. Voorts in de kamers van de Bargecopswoning, uitziende in de Koningstraat. Eindelijk in een koetshuis of huizinge, waaraf de kamers tot aan den zolder zijn weggenomen en uitkomt in de Koningstraat. Ik heb het recht van bezettinge, immers zooveel ik weet, van de openingen in de blinde muren van de huizen in de Koningstraat tegen mijn achteruit aanloopende, doch heb 1742 ter bede aan den horologemaker Hoeksma een venster toegestaan."

Blijkbaar was hij minder gevoelig voor inkijken door de buren dan zijn vader. De ligging en omvang van het V.h. en zijn erf met bijgebouwen was dus nauwkeurig te reconstrueeren. Van de indeeling van het huis ervaren wij iets doordat de twee reeds genoemde gewelfde kelders, een groote en een smalle er naast, bewaard bleven en de daarop staande muren ten deele verwerkt zijn in de muren van het Eysingahuis.

Omtrent de bestemming van sommige lokaliteiten en de meubileering in den tijd van Hessel Vegelin Sr. zijn er voorts enkele gegevens te vinden in den merkwaardigen inventaris [9]), die Johan V. in 1716 liet opmaken van de door hem bij de scheiding der nalatenschappen zijner ouders verkregen goederen.

Wij kunnen daar niet uitvoerig op ingaan, maar noemen o.a. een ledikant met geel behangsel op de Bargecops-

bovenkamer, de bruine tafel op een schraag, voormaals eettafel tot Leeuwarden; twee armstoelen, groen-wit en zes dito zonder leuningen op de groote bovenkamer tot Leeuwarden. Een bed op het groot groen ledikant, allerlei fraaie tafellakens met 12 servetten enz.

Een gouden medaille van de Trèves met Spanje, van den raadsheer Gellius Hillema afkomstig, van 1609; een lessenaar met laden, fraai ingelegd, op de boekkamer te Leeuwarden en eindelijk een nauwkeurige opgave van de door Johan verworven boekerij, waarvan wij slechts noemen een exemplaar van Gysbert Japix, Friesche Rymlerye van 1681. Of de intellectueelen in dezen tijd reeds rijp waren voor dergelijke lektuur is wel eens betwijfeld. Voor zoover afwijkend van het Nederlandsch, was de schrijftaal van de heeren in die dagen in elk geval meer Fransch dan Friesch.

Na het overlijden van Johan Vegelin in 1773, aanvaardde Frans, Julius, Johan van Eysinga het Vegelinhuis en het kleine huis in de voormalige Benthemersteeg, krachtens het voormelde testament, dat hem, zooals wij reeds zagen, tevens benoemde tot possesseur van het zoo belangrijke Doniawerstalsche fidei-commis, waartoe behoorde het landgoed Osinga-State te Langweer. Ook als grietman van Doniawerstal werd Johan V. door Frans v. Eysinga opgevolgd.

IV. HET BOUWEN EN DE LODEWIJK XVI DECORATIE VAN HET EYSINGAHUIS.

Nadat voormelde kleinzoon van Johan Vegelin den 11 Aug. 1776 gehuwd was met Clara Aebinga van Humalda schijnt al spoedig het besluit te zijn genomen om het oude Vegelinhuis af te breken en te vervangen door een nieuwe en tevens ruimere woning, want reeds den 10 Dec. 1776 koopt Frans v. Eysinga een der voormelde drie huisjes in de Koningstraat, die, zooals Johan Vegelin het noemde: „tegen zijn achteruit aanliepen" en wel het naast de nieuwe Bargekop gelegen huisje van C. Brugt, dat later met die „Bargekopswoning" en het hoofdgebouw van het Vegelinhuis is afgebroken om plaats te maken voor het Eysingahuis.

Het is de vraag wanneer een en ander plaats had. Het E.h. draagt geen jaartal en jammer genoeg bevat het eigenlijke van Eysinga-archief, voor zoover wij konden nagaan, geen

gegevens omtrent de bouwgeschiedenis. Volgens wijlen Dr. S. A. Waller Zeper (Vrije Fries, 1921, blz. 120) zou dit familiearchief ten deele verbrand zijn: „opredden" zou een Fries zeggen, in den tuin van het E.h. De bouwgeschiedenis moet nu met behulp van allerlei verspreide gegevens gereconstrueerd worden en dit is een der redenen, waarom zoo uitvoerig kennis genomen diende te worden van het voorafgaande Vegelinhuis.

In 1787 was het E.h. in elk geval gereed en in gebruik genomen. In het bezit der nazaten te Leeuwarden bevindt zich nog een aardig, hier gereproduceerd schilderstuk (afb. 9) gesigneerd: peint 1787 par F. L. Hauck & fils [21]). Het vertoont den bouwheer met gade en gezin, met vader en schoonvader, gezeten in het thans tot bestuurskamer van het Friesch Genootschap bestemde vertrek, in den linkervleugel, uitziende in de Koningstraat (afb. 10). Het is gemakkelijk te herkennen. Naast den bouwheer zit aan zijn rechterhand zijne reeds genoemde echtgenoote, die het jongste kind Jhr. Binnert Philip, geb. 26 Sept. 1785 op haar schoot houdt. Haar schoonvader Jhr. Schelte, Hessel Roorda v. Eysinga, grietman van Haskerland, zit bij de ramen. De oude heer in den leuningstoel is haar vader Binnert Philip Aebinga van Humalda, grietman van Hennaarderadeel. De oudste dochter Catharina, Johanna v. Eysinga, geb. 1778, staat naast hem. Het aardige jongetje is Schelte Hessel Roorda van Eysinga en het meisje met het mandje is freule Cecilia Catharina, geb. 1783. In 1787 werd nog geboren Baudina, Lucia, Ebella; in 1790 Tjalling Aedo Johan en in 1794 Idzerd Frans.

De eerste vondst, die nader licht verspreidde over de bouwgeschiedenis, was een plankje, dat in 1908 voor den dag kwam bij het verwijderen van het eenvoudige stucplafond in het boven de bestuurskamer gelegen vertrek. Op dat plankje, dat ons terstond na het vinden vertoond is, stond geschreven: *„Pabe Jilderts v. d. Helm heeft hier gewerkt als timmerknecht den 20 Majus 1781."* Hierdoor werd de linkervleugel reeds vrij nauwkeurig gedateerd, speciaal de tijd, waarin de binnenbetimmering gereed kwam. Ook de rechtervleugel — behalve dan het later gebouwde hoekstuk — moet in dien tijd afgewerkt zijn, want in de schouw van de boven de Poptazaal gelegen kamer bevond zich een schoorsteenstuk van den Leeuwarder behangselschilder F. C. de Hosson, gesigneerd en gedateerd 1781 [22]).

De restauratie van de op de Turfmarkt en Kanselarij uitziende Poptazaal, voorheen ook wel „Oranjezaal" geheeten (afb. 11), bracht in het verslagjaar 1919/20 een nieuw gegeven. Op den noordelijken muur, tusschen venster en schoorsteen, hadden behangers, die de vakken in de rijke betimmering bekleed hadden met licht blauwzijden damast, waarvan nog enkele snippers aanwezig bleken, hunne namen volgens ambachtelijk gebruik vereeuwigd door de inscriptie: „*Erenst van Poemeren heft dese kamer behangen met Abram de Laeter in het jaar 1783 den 29 Maert*" [23]). De afwerking van deze fraaie zaal, de voormalige salon van het E.h. had kennelijk den meesten tijd genomen.

Laatstgemelde vondst bevestigde op ongezochte wijze de door ons in 1914 uitgesproken meening, dat het Eysingahuis in 1781 gebouwd is met uitzondering van het gedeelte op den hoek van Koningstraat en Turfmarkt, waar nog jarenlang nà 1781 gestaan heeft het oude voorstuk van het Bargekophuis, destijds bewoond door den bekenden boekdrukker Johannes Seydel.

De eigenlijke bouwtijd kan echter thans nader gepreciseerd worden. Gebleken is, dat met het afbreken van het voorafgaande en het opbouwen van het nieuwe huis veel meer tijd gemoeid is geweest dan één enkel jaar. Het ging vroeger zoo vlug niet en de bouwheer, die meestentijds op zijn landhuis O s i n g a-s t a t e [8]) te Langweer kon vertoeven, de hoofdplaats van zijn grietenij, en die tot de rijkste ingezetenen van Friesland behoorde, had er zeker alle tijd en kosten voor over, dat zijn stedelijk verblijf in de puntjes werd afgewerkt. Uit de reëelcohieren van Leeuwarden blijkt en dit is dan ook het eenige gegeven, dat zij hier verschaffen, dat het voormelde, in 1776 gekochte huisje van C. Brugt in de Koningstraat in registers van de jaren 1777 en 1778 prijkt met de stereotype, vrijdom van belasting gevende formule „l e d i g, w o r d t v e r b o u w d" [24]). In 1779 werd dit perceel, no. 271 van het Oost-Hoekster-Espel, weer in de belasting aangeslagen of wel getauxeerd, tezamen met no. 269 het nummer voorheen van het Vegelinhuis [24bis]). Het Eysingahuis kreeg daardoor twee nummers, want perceelen, die als zoodanig niet meer bestonden, hadden soms een langdurig fictief bestaan in de belastingcohieren. Wij zien er echter uit, dat in 1779 het Eysingahuis ten behoeve waarvan het pand Brugt geamoveerd is, althans uitwen-

dig gereed geweest zal zijn. Dat het perceel Brugt niet „verbouwd" is in de tegenwoordige beteekenis van dat woord, maar geamoveerd, blijkt ten duidelijkste uit het schilderstuk van Hauck (afb. 9), dat de op de plaats van het pand Brugt gebouwde bestuurskamer afbeeldt in 1787 met dezelfde ramen, als er nu nog zijn (afb. 10).

Het nieuwe huis is gebouwd volgens een symmetrisch plan, in een rustigen Lodewijk XVI stijl, met rechte kroonlijst, waarop triglyphen. De grootste aandacht is gericht op de plint van natuursteen voor de kelderverdieping, versierd met enkele guirlandes en op het fraaie, gesmede ijzeren hek, dat met de trapjesstoep voor den ingang in de Koningstraat oploopt om met de omlijste deur de hoofdpartij te vormen (afb. 1). Een tweede element dat opvalt is de verdeeling der ramen in kleine ruiten, die althans in de bestuurskamer van paars getint glas waren voorzien. De bouwmeester is helaas onbekend gebleven. De inwendige indeeling is zeer regelmatig, ondanks de omstandigheid, dat bij den bouw uitgespaard bleven enkele oude kelders van het Vegelinhuis en vrij groote fragmenten van de op die gewelfde kelders, onder de Poptazaal, staande muren handig in den nieuwbouw zijn verwerkt. Dit laatste is vooral aan het licht gekomen, toen het pleisterwerk der gangen in 1938 gerestaureerd werd. De binnendecoratie van het E.h. past geheel bij voormelden bouwtijd en wij kennen feitelijk geen bouwwerk in Friesland, waar de binnendecoratie in Lod. XVI-stijl zoo compleet en fraai bewaard bleef. Dat dit iets bijzonders is blijkt het best uit de opmerking van Mr. A. Staring, dat gave kamers uit de 18de eeuw een groote zeldzaamheid geworden zijn. Hier ontbreekt alleen hier en daar het oude behangsel.

Vergeleken met den voorafgaanden rococostijl met zoo beweeglijke en gebogen vormen, waarvan o.a. de mooie raadzalen te Leeuwarden en Dokkum een beeld geven, bracht de Lodewijk XVI-stijl een terugkeer tot meer strakke rechte lijnen en klassieke vormen. Deze veranderde smaak ging weer van Frankrijk uit. De opgravingen o.a. van Pompeï in 1755 werkten hier inspireerend. In Nederland werd het in 1773 herbouwde raadhuis te Goes nog voorzien van een fraaie zaal, waarin het rococoornament in vollen zwier is toegepast onder invloed ook van een decorateur uit Antwerpen. Te Amsterdam zien wij echter reeds in 1776 een zaal van het gebouw „Ontvang en betaalkas" met

betimmering en verdere decoratie in zuiveren stijl Lodewijk XVI, zooals die ook in het Eysingahuis in de jaren 1781—83 werd toegepast [25]). Reeds bij het binnentreden van het E.h. treft in de vestibule of voorgang (afb. 6) het klassieke, deftige karakter van het stucwerk. Boven elke deur is en relief een vaas met antieke vormen aangebracht. Rechthoekige omlijstingen, waarin een sierlijke guirlande is aangebracht, zijn kennelijk bestemd voor het plaatsen van familieportretten. Een rijk geaderde marmeren vloer en dito plint verhoogen het deftige cachet van dezen gang, waaraan de voornaamste intérieurs liggen, die alle goed geconserveerd zijn. De eerste deur links, zichtbaar op de afbeelding van den voorgang (afb. 6), leidt naar de bestuurskamer, een uitermate gezellig vertrek, aan den zuidkant van het huis.

Uit het reeds genoemde schilderij van Hauck (afb. 9) blijkt, dat de tegenwoordige bestuurskamer (afb. 10) ongewijzigd bleef, met uitzondering evenwel van het geschilderde behangsel, dat op het aardige schoorsteenstuk na, verdwenen is. In het ten deele vergulde décor van de schouw, met grijsmarmeren onderstuk, staat weer de karakteristieke klassieke vaas. Soliede eikenhouten blinden kunnen voor de ramen getrokken en gesloten worden met zware smeedijzeren beugels. In de dammen zijn kastjes uitgespaard, met deurtje achter de blinden en naast de schouw zijn er uittrekbare turfbakken, die in gesloten toestand een deel der lage lambriseering vormen. Het als een ovaal behandelde stuc-plafond is rustig van vorm.

Op de afbeelding van deze kamer ziet men naast de schouw het in 1899 door P. de Josselin de Jong geschilderde portret van het bestuurslid Jhr. Mr. F. J. J. van Eysinga [26]).

Het rijkst gedecoreerd is de voormalige salon (afb. 11) in den rechtervleugel, thans Poptazaal geheeten [27]). Door de betimmering, van in een lichte kleur geverfd hout, is deze zaal met drie ramen streng in vakken verdeeld, afgewisseld door gecanneleerde vlakke pilasters, die zich in het stuc-plafond even voortzetten. De vakken zijn o.a. omlijst met meanderornament en, zooals we zagen, in Maart 1783 behangen met licht blauw zijden damast, dus voor de variatie geen geschilderd behang. De rijke schouw met roze en grijs getint marmer heeft witte marmeren guirlandes. Fraai vooral zijn de rechtlijnige spiegel en het vlot geschilderde „Grauwtje", beide in zwaar ver-

gulde omlijsting van gesneden hout. Een soortgelijk grauwtje is als dessus de porte (afb. 12) tegenover de schouw aangebracht boven de dubbele deuren, die naar de tusschenkamer leiden. In den rand van 't plafond zijn allerlei muziek-emblemen aangebracht: een viool, een doedelzak enz. Deze zaal doet niet onder voor hetgeen men op dit gebied in de Nederlandsche groote steden maakte. De versiering is noch plomp, noch overladen. Het ornament goed begrepen. Dit treft behalve bij de decoratie van het plafond vooral bij de vergulde in hout gesneden lijsten van laurierbladen, waarmede de grauwtjes zijn omgeven. De bladen zijn hier elastisch gevormd en als het ware luchtig aaneengeregen. Een groot verschil met de verwante, plompe lijst boven het grauwtje in de latere hoekkamer (afb. 14). De lichte, verheugde engelengroepen, die in de Poptazaal als „grauwtjes" dienst doen zijn beide gesigneerd met het monogram H T. v. G. F(ecit)

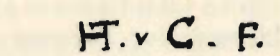

dat wij nog niet terecht konden brengen [28]), maar dat de mogelijkheid biedt om althans een der decorateurs van deze zaal op te sporen. De reeds genoemde behangers Erenst van Poemeren en Abram de Laeter kunnen gewone behangersknechten geweest zijn.

Men is geneigd om te vermoeden, dat niet lokale décorateurs hier aan het werk waren, zooals dat te Leeuwarden wel meer plaats had. Zoo leverde de bekende Amsterdamsche sierkunstenaar Jurriaan Andriessen in het jaar 1802 geschilderde vakken voor de kamerbetimmering in een huis aan de Nieuwestad [29]) en in na te noemen huis met „de Hooge Stoep" zullen wij in 1808/9 een Amsterdamsche behanger aan het werk zien [34]).

De betimmering zelf van de Poptazaal kan overigens zeer wel van denzelfden houtsnijder zijn, die het trappenhuis leverde en vermoedelijk ook het snijwerk aan de schouwen in de bestuurskamer en in de tuinkamer, thans uitziende op de binnenplaats. Deze houtsnijder zal vrij zeker een lokale kracht geweest zijn, een waardige opvolger van de Leeuwarder meesters Pieter Nauta en B. Dijkstra, die in het eerste kwart der 18e eeuw de mooie eiken houten trap leverden voor het raadhuis.

Het trappenhuis van het Friesch Museum is een der

meest opvallende decoratieve onderdeelen van het E.h. en goed verlicht. De prachtige, donker eikenhouten trap loopt van het souterrain tot naar den zolder. Rijk gevormde balusters met Lod. XVI motieven steunen de breede leuning. Typisch zijn ook de hoekvullingen onder de treden (afb. 8). Het gehalte van het werk van dezen onbekenden lokalen meester is het best te beoordeelen aan zijn kunststukje, de vulling van een balustrade of hekwerk onder het hooge raam dat de trap verlicht (afb. 7). Wij zien hier als middenstuk weer de bekende vaas, die ook het voetstuk der trapbalusters vormt, het stucwerk in de gang beheerscht en de schouwen van bestuurs- en tuinkamer siert, maar in de decoratie van de Poptazaal ontbreekt. De slinger van laurierbladen, die van de vaas op afb. 7 afhangt is wel goed gesneden maar niet gelijk aan die welke het dessus-de-porte van de Poptazaal versiert. Een aanwijzing allicht dat het werk van verschillende snijders betreft. Op de bovenverdieping was de trap naar den zolder vroeger afgesloten door een omlijste deur van hetzelfde materiaal. Ik heb die deur nog gekend in mijn jeugd.

De decoratie van de t u s s c h e n k a m e r, die door een dubbele deur in verbinding staat met de Poptazaal en aan den anderen kant grenst aan de latere en na te melden hoekkamer, heeft een eenigszins afwijkend en meer eenvoudig karakter, vergeleken met de Poptazaal, de bestuurskamer en de tuinkamer. De grauwtjes in de dessus--de-porte en boven den spiegel in de schouw (afb. 13) zijn rechthoekig omlijst en van een meer somber aspect dan die in de Poptazaal. Het is ongetwijfeld lokaalwerk. Punten van overeenstemming vormen de gecanneleerde vlakke pilasters op deze schouw, die ook in de bestuurskamer en vooral in de Poptazaal op den voorgrond treden. Hoewel deze tusschenkamer bij de in het volgende hoofdstuk te behandelen, latere uitbreiding van het E.h., een nieuwe marmeren boezem onder de schouw schijnt te hebben ontvangen, moet de bouw van de tusschenkamer o.i. in het algemeen genomen toch nog tot de eerste bouw- en decoratieperiode van circa 1781 gerekend te worden. De dubbele deuren in de Poptazaal, die naar de tusschenkamer leiden, wijzen er ook op dat laatstgemeld vertrek reeds bestond toen de ongetwijfeld tot de eerste periode behoorende Poptazaal werd betimmerd. Dit wordt bevestigd door de geschiedenis van de latere uitbreiding.

Ten slotte is van het oudste gedeelte van E.h. nog vermel-

dingswaard de oude keuken in het souterrain, gelegen onder de bestuurskamer. Hier is alles nog in den oorspronkelijken staat gebleven. De gemetselde fornuizen, het met wit marmer bedekte aanrecht voor de drie lage ramen, de witbetegelde muren, de witmarmeren vloer, de oude tinkast en de breede schoorsteenkap karakteriseeren dit genoeglijke en licht gehouden vertrek.

De voormalige bijkeuken, die met de binnenplaats in verbinding staat, komt in het volgende hoofdstuk nog even ter sprake. Tinkasten, gelijk de zoo evengenoemde, behoorden blijkens de geraadpleegde koopakten tot den gewonen vasten inventaris der 18e eeuwsche huizen. De kop was vaak gebogen, als bij de uit edeler houtsoorten vervaardigde porseleinkasten.

Aan het eind der 18e eeuw begint men, b.v. in 1793, te spreken van „glasenkast".

De overigens in keldervertrekken wel voorkomende bedsteden zijn hier niet aanwezig.

V. HET HUIS WORDT VERGROOT. NAWERKING VAN DEN LODEWIJK XVI EN HET GELIJKTIJDIG OPTREDEN VAN DEN EMPIRESTIJL TE LEEUWARDEN. BOUWWERKEN VAN DEN ARCHITECT GERRIT VAN DER WIELEN.

Tot 1914, toen dit door ons in de Vrije Fries werd medegedeeld, had niemand vermoed, dat het Eysingahuis niet „aus einem Guss" was. Niets in het uitwendige wekt ook slechts een oogenblik de gedachte, dat wij voor een bouwwerk staan, dat in twee perioden is opgetrokken. In vroegere eeuwen was het veelal de gewoonte om bij aanvulling van een gebouw te werken volgens den stijl van den dag en de combinatie der uiteenloopende vormen van oud en nieuw hinderde volstrekt niet. Bij het Prinsessehof te Leeuwarden kan men een dakverdieping, in Lodewijk XIV stijl van 1730, een gebouw uit de 17e eeuw zien bekronen [30]). Zoo zijn er talrijke voorbeelden. Groot was dan ook de verrassing, toen wij in 1914 in de Leeuwarder consentboeken vermeld zagen, dat Jhr. F. J. J. van Eysinga, de stichter van het E.h., den 20 Januari 1797 een huisje, kort geleden gekocht door den als huurder daarin wonenden boekdrukker Seydel, staande op den hoek van Koningstraat en Turfmarkt, had „geniaerd" d.i. genaast. Het feit dat het huisje van Seydel

werd genaast en vervangen door den hoek van het E.h. viel niet te betwijfelen en zoo hebben wij hier dan een merkwaardig voorbeeld van uitbreiding van een huis in den bestaanden stijl, in afwijking van hetgeen destijds gemeenlijk geschiedde, al kwam het dan ook een enkele maal voor, dat een architect, zelfs in de 17e eeuw, een oud gebouw in een nieuw en grooter geheel verwerkte, zonder dat dit aan den gevel opviel. Waarschijnlijk heeft de heer van Eysinga reeds bij het maken van het plan voor zijn huis er op gerekend, dat hij wel spoedig de hand zou kunnen leggen op het destijds nog aan den reeds bejaarden boekhandelaar Scheverstein toebehoorende voorstuk van het Bargekophuis, de z.g. „oude Bargekop", dat deze, zooals vermeld, reeds in 1709 gekocht had van Arnoldus Wassenberg, toen Hessel Vegelin Sr. het nieuwere achterstuk aankocht, dat inmiddels afgebroken was ter wille van het bouwen van het oudste en overgroote gedeelte van het E.h. Scheverstein overleed inderdaad omstreeks 1776, in den tijd, waarin het plan voor het E.h. werd gemaakt, maar de erven stelden den heer v. Eysinga te leur door de oude Bargekop te v e r h u r e n aan Seydel. In 1795 werd dit pand echter aan Seydel verkocht en toen daarop in het begin van 1797 consent werd gevraagd, kon eindelijk de heer v. Eysinga als naastligger van het toenmalige recht gebruik maken om het huisje voor den prijs waarvoor het verkocht was over te nemen [31]). Wij hebben aanvankelijk aangenomen, dat dit hoekperceel, dat als een wig in het omstreeks 1779—81 gebouwde E.h. geklemd zat, terstond na de naasting is afgebroken. De archieven leeren anders. Speciaal de reëelcohieren. In 1798 en 99 bleef Seydel er als huurder in wonen. Daarna prijkte het pand één jaar met de formule „leedig, zal worden verbouwd" en in de volgende jaren tot en met 1804 met de meer gebruikelijke woorden: „leedig wordt verbouwd" en daarmee hield de reeks reëelcohieren van het rijksarchief op.

Het jaar, waarin de afbraak en vervanging plaats had bleef voorloopig onbekend. Zekerheid kwam toen Mr. van der Minne, de stadsarchivaris, ons bij navraag een onder een anderen naam bekende reeks cohieren [1]) in zijn archief toonde, die een geheel gelijksoortigen inhoud hebben en hoewel later beginnende dan die van het Rijksarchief, het voordeel hebben, dat zij doorloopen tot en met het jaar 1810. Hier vonden wij het vervolg der historie. Nog in 1805 en 1806 staat er „leedig, wordt verbouwd", waarbij „wordt verbouwd" hier te lezen is als „zal

worden verbouwd". Eindelijk, in 1807, wordt het perceel getauxeerd bij het hoofdpand van den heer van Eysinga, die nu niet meer alleen als eigenaar, maar ook als gebruiker genoemd wordt. Het nieuwe hoekgedeelte van het E.h. zal dus omstreeks 1806 zijn opgetrokken, circa 26 jaren nà het bouwen van het oudere gedeelte.

Van buiten is aan het gebouw feitelijk niet te zien, dat het in twee etappes is verrezen. Alleen voor menschen voor wie muren geen geheimen hebben en die de geringste afwijkingen opmerken, voor metselaars, is er toch wel eenig verschil te zien tusschen het muurwerk links en rechts van de voordeur. De voegers, die in 1937 werkzaam waren bij herstelwerken aan den voorgevel, maakten er ons op attent, dat rechts van de voordeur de voegen iets breeder zijn dan ter linkerzijde. Vast staat, dat er in 1806 naar gestreefd is om aan het geheele huis een uniform karakter te verleenen, waarop gelijk gezegd, waarschijnlijk reeds bij het eerste plan door den architect is gerekend. Zoo is de natuursteenen plint voor de kelderverdieping kennelijk doorgetrokken en eveneens het fraaie ijzeren hek, dat typische Lodewijk XVI vormen vertoont. De steen voor het nieuwe hoekgedeelte gebezigd is van hetzelfde formaat als die van de oudere gedeelten en was blijkbaar nog te krijgen; terwijl de meer dan 100 jaren, die er na de uitbreiding zijn verloopen er wel voor gezorgd hebben, dat de geheele gevel gelijk van tint werd.

Interessant is het om na te gaan of het verschil in bouw van ruim een kwart eeuw zich ook vertoont bij de decoratie der interieurs, uitgevoerd in een periode, waarin de toonaangevende centra als Parijs de Lodewijk XVI stijl hadden vervangen door de vormen van het Directoire- en van het Empire-tijdperk. Vooraf dient vastgesteld te worden welke lokaliteiten in 1806 aan het E.h. zijn toegevoegd ter vervanging van de oude Bargekop van Seydel.

Wij zagen dat de linkervleugel en gang tot de eerste bouwperiode behooren. Het pand Seydel moet dus eenzelfde gevelbreedte in de Koningstraat gehad hebben als de tegenwoordige rechtervleugel van het E.h. of Friesch Museum en dat is circa 7.50 M. [32]). Het is alleen de vraag hoe diep het pand was. Dit moet ongeveer 5.25 M. geweest zijn, wat overeenkomt met de diepte van den hoekkelder van het museum en van het daarboven gelegen aardige hoekvertrek met geschilderd behang. Deze worden van den souterrain-en den benedengang gescheï-

den door een smallere kelder en een daarboven gelegen klein vertrek met één raam. Ook deze lokaliteiten behooren tot de tweede bouwperiode.

Het pand Seydel had dan een oppervlak van 7.50 × 5.25 M., wat klopt met de beschrijving die diverse koopakten ons geven. De grootte wordt daarin getypeerd door de vermelding, dat er in het huisje een „g r o o t e b o v e n k a m e r" was, die, afgezien van de wenteltrap, de geheele bovenverdieping in beslag nam. Die kamer had dus volgens onze opvatting een oppervlak van ruim 7 × 5 M. en een dergelijk vertrek mocht gerust een groote kamer genoemd worden. De naast de hoekkamer gelegen tusschenkamer, met twee ramen aan de Turfmarkt, moet bijgevolg, gelijk reeds verondersteld, tot de eerste bouwperiode behooren [38]).

Vergelijkt men nu de hoekkamer, het meest karakteristieke interieur van de tweede bouwperiode, met de oudere vertrekken, dan blijkt ook hier een neiging om in den Lodewijk XVI stijl, dus in den trant van de oudste periode door te werken. Het vertrek kreeg beschilderd, helaas niet gesigneerd behangsel (afb. 14), evenals de bestuurskamer dat destijds had en het bovenstuk van de schouw heeft nog veel van de schouw in de tusschenkamer. Maar het is een verwaterde Lodewijk XVI stijl en de gecanneleerde vlakke pilasters, die de betimmering der oudere vertrekken kenmerken, ontbreken hier. Het eenige wat in de hoekkamer wijst op een lateren tijd zijn de witmarmeren ornamenten op het schoorsteenfries, die ten deele ook voorkomen op de o.i. in 1806 kennelijk vernieuwde marmeren fries van de schouw der tusschenkamer (afb. 13).

Deze ornamenten: twee vierkanten en één ruit zijn nl. typisch geplooid. Een vorm die in het begin der 19e eeuw te Leeuwarden en elders in Nederland in de mode komt met het optreden van den Empire-stijl. De hier besproken uitbreiding van een bestaand gebouw was overigens minder geschikt voor een toepassing van de jongste mode-vormen. Om die, wat Leeuwarden betreft, te leeren kennen dient vooral gelet te worden op geheel nieuwe bouwwerken uit denzelfden tijd.

Toevallig kunnen twee, niet onbelangrijke huizen uit dezen tijd genoemd worden, waarvan de bouwtijd en zelfs de architect ons bekend werd. Het eerste is het huis Nieuwestad 119, tegenover de Waag en naast de „Witte Beer" [33]), volgens de reëelcohieren gebouwd in de jaren 1802—3, voor den heer

van der Veen, thans eigendom van de Singer Mpij., die terwille van haar winkel de beide benedenverdiepingen tot één heeft vereend, waarbij het stuc-plafond der tweede verdieping bewaard bleef. Het tweede en grootere bouwwerk is het bekende huis met de hooge stoep, Nieuwestad no. 49, dat voor enkele jaren door de gemeente is aangekocht en bestemd tot Politiebureau. Het werd volgens de reëelcohieren gebouwd in de jaren 1806—8, voor den heer Pieter Cats [34]). Beide gebouwen zijn het werk van den Leeuwarder architect Gerrit van der Wielen, geboren te Tietjerk in het jaar 1767, die later in dienst der gemeente Leeuwarden de kazerne heeft gebouwd, welke evenwel na den bekenden brand vernieuwd is. Beide gebouwen hebben met hun decoratie aan den Lodewijk XVI stijl den rug toegedraaid. Bij het huis van de Singer-Mpij. openbaarde zich dat, vóór de verbouwing, o.a. aan de stoeppalen met ijzeren kettingen en de ijzeren hekjes voor de ramen der eerste en tweede verdieping, thans alleen nog inwendig, speciaal aan het stuc-plafond van den winkel (afb. 15), dat spitsovaal is met plooiingen als het ornament op het marmeren fries van de schouw (afb. 14) in de hoekkamer van het E.h. Zeer karakteristiek zijn vooral de eveneens geplooide, min of meer waaiervormige hoekvullingen van dat plafond. Soortgelijke vullingen begrenzen het bovenlicht van den ingang van het huis met de hooge stoep (afb. 16), welke stoep bovendien een ijzeren hek heeft met Empire-vormen, sterk afwijkend van die van het Lodewijk XVIhek van het Friesch Museum (afb. 1). Het stucwerk van den benedengang van het tegenwoordige politiebureau vertoont dergelijke hoekvullingen [35]). Voor de ramen der tweede verdieping bevinden zich nog ijzeren hekjes als voorheen het huis van de Singer-Mpij. versierden en de stoep heeft nog hardsteenen stoeppalen met hangende ijzeren kettingen.

Opmerkelijk is nog, dat Pieter Cats dit huis in 1808/9 door een Amsterdamsche firma liet behangen met papieren behangsels [34]), terwijl de omstreeks dienzelfden tijd gebouwde hoekkamer van het E.h. als van ouds een beschilderd behang kreeg, een der laatste voorbeelden, die ons bekend zijn en nog van het zoo geliefde landschap-type, met hooge boomen. De huizen toonen, dat de schilder eerder werkte naar oude voorbeelden, dan naar de natuur. Bij uitzondering werd soms een paartje in de kleedij van omstreeks 1800 ter stoffeering bijge-

voegd; terwijl even verder een kleine ruitergroep wordt aangetroffen, die wel aan een stuk van Wouwerman ontleend kan zijn. Friesch lijkt alleen een soort boeier, die door een ophaalbrug wordt gelaten. Het zal het werk zijn van een der Leeuwarder behangselschilders, die vooral in het laatste kwart der 18e eeuw herhaaldelijk adverteerden in de Leeuwarder Courant. Wij mogen overigens dankbaar zijn, dat dit specimen, behalve de later bijgeschilderde deur, zoo volledig bewaard bleef. Het schoorsteenstuk in de bestuurskamer is veel beter geschilderd.

VI. BEANTWOORDING VAN VRAGEN O.A. BETREFFENDE DE INDEELING VAN HET VAN EYSINGAHUIS.

Wanneer wij het hoofdgebouw van het Friesch Museum nu nog eens doorloopen, dan vallen enkele dingen op, die raadselachtig kunnen voorkomen. Wij naderen hier de vragen door mevrouw Goslings gesteld aan het slot van haar courantenartikel, genoemd in de inleiding. Wat — zoo vroeg zij — is de beteekenis van het feit, dat zoowel de bestuurskamer als de er onder gelegen keuken en de er boven gelegen ruimte alle een deur in den achtermuur hebben, in de twee eerstgenoemde lokaliteiten thans door een kast verborgen?

Waarop duidt een wenteltrap, die vroeger aan dien kant werd aangetroffen?

Met behulp van onze herinneringen, de plattegronden, die het bestuur in 1880 heeft laten maken en het verkoopboekje der veiling van 1879 is het niet moeilijk deze vragen te beantwoorden.

Achter de aardige s o u t e r r a i n-k e u k e n onder de bestuurskamer, die speciaal voor het E.h. is gebouwd en met wit marmer bevloerd, ligt nog een restant van de voormalige b ij k e u k e n, ook met witmarmeren vloer, bereikbaar door een thans achter de eenigszins verplaatste oude tinkast verborgen deur. Deze bijkeuken wordt als zoodanig vermeld in het verkoopboekje. Daar stond een dubbele pomp met gootsteen en twee prachtige koperen kranen voor regen- en putwater, zooals er nog een staat op de binnenplaats. Uit die bijkeuken kon men op de binnenplaats komen.

Achter de b e s t u u r s k a m e r ligt, boven de bijkeuken, een dito ruimte, voorheen bereikbaar uit de bestuurskamer door een deur, die thans verborgen ligt achter een porseleinkast.

Deze ruimte is ook nu nog door een houten plafond in twee lage en lange, gangvormige bergruimten verdeeld, die onderling verbonden waren door een houten wenteltrapje, dat overigens geen beteekenis had en dat niet doorliep tot de bovenverdieping van het gebouw. De onderste bergruimte was weer onderverdeeld door een schot. Links was er een provisie- of dessertkamertje met één raam uitziende op de binnenplaats en met een deur naar de zijgang, vlak bij de trap naar het souterrain. Daardoor konden de spijzen uit de souterrainkeuken langs den korst mogelijken weg, via het dessertkamertje, de bestuurskamer bereiken, die voorheen kennelijk tot eet- en huiskamer bestemd is geweest.

Alles heel geriefelijk en zonder eenig mysterie.

De ruimte van het dessertkamertje is thans getrokken bij de volgens onze aanwijzing uitgebouwde portiek aan de binnenplaats. Dit was noodig om een passende verbinding te krijgen met den nieuwbouw van 1907, waardoor twee oude huisjes (afb. 5, perceelen III en IV) werden vervangen. De oude achterdeur en het raam van het dessertkamertje bleven behouden en werden slechts verplaatst. De tweede verdieping van de bergruimte achter de bestuurskamer, bereikbaar langs het nu verdwenen wenteltrapje, heeft tevens een uitgang of toegang halverwege de trap naar de bovenverdieping van het gebouw. Deze toegang is er nog en leidde eerst naar wat het verkoopboekje een provisiekamertje noemt. In mijn jeugd werd echter verteld, dat het oorspronkelijk een „p o e i e r k a m e r t j e" geweest zou zijn, waar de pruiken gepoederd werden.

Op die manier heeft de bouwmeester overal bergplaatsen uitgespaard. Geen ruimte werd onbenut gelaten, zooals reeds bleek bij de beschrijving van de bestuurskamer.

Het is een lust om de praktische inrichting van het huis na te gaan, vooral ook wat betreft het profijt trekken van het daglicht. Voor een museum een zaak van groote beteekenis.

Het koopboekje geeft nog inlichting omtrent de bestemming van verschillende lokaliteiten en de inrichting van den tuin, waarin een boom stond, waaromheen een koepel gebouwd was. Daar achter stond de stal voor vier paarden en terzijde het in de Koningstraat uitkomende koetshuis, dat reeds door de Vegelins reeds als zoodanig werd gebruikt [36]). In het souterrain worden genoemd: de bijkeuken, een waschkelder, mangelkelder, provisiekelder, poetskelder en appelkelder.

Het uit acht perceelen bestaande complex, dat in 1879 is verkocht, behoorde, behalve de nos. VI en VII, sedert omstreeks 1864 aan freule C. A. de Beaufort, als erfgename van Jhr. Tjalling van Eysinga, een der zonen van den bouwheer van het E.h. Het was hetzelfde complex, aangevuld en gewijzigd door onzen bouwheer, dat de Vegelin's hadden bezeten. Ook perceel VI behoorde er in 1828 bij. Bij de veiling, waarop het Friesch Genootschap alleen perceel I kocht, kwamen de overige perceelen in verschillende handen. Eenzelfde geest, die Hessel Vegelin Sr. en Frans van Eysinga bewogen had om het complex te vormen, was ook bij het Friesch Genootschap aanwezig, dat na 1879 telkens ter uitbreiding van zijn museum een of ander gedeelte van het oude geheel heeft gekocht, zoodat thans de uiteengespatte deelen weer zijn samengebracht. Ook de perceelen VI en VII zijn er bij gekocht en zelfs een daarnaast gelegen huis aan de Turfmarkt, dat er tevoren niet bij behoorde.

Een uitzondering vormt alleen het perceel VIII, dat in andere handen bleef. Het lag, zooals het kadastraal extract uitwijst (afb. 5) tegenover het E.h. en had met de bijbehoorende open plaats aan de Koningstraat eenzelfde breedte als het E.h. Dit perceel vraagt nog even de aandacht in verband met een nog onbeantwoorde vraag van mevrouw Goslings, luidende: „ten slotte bestaat er in het van Eysinga-archief een oude, doch ongedateerde plattegrond, die vrijwel dezelfde maten aangeeft als de twee kamers van het Friesch Museum rechts van den ingang gelegen, maar of deze van de Bargekop is?"

Het is thans mogelijk om deze vraag te beantwoorden en daardoor eene onzekerheid op te heffen en tevens de neiging van Frans van Eysinga, om de omgeving van zijn huis in handen te krijgen en zoo noodig te verbeteren, nader te illustreeren. De bewuste plattegrond behoort bij een stel van vier bouwkundige teekeningen en een bestek voor „een nieuwe huyzinge in de Koningstraat voor den grietman F. J. J. van Eysinga". Een dateering geeft dit bestek door te zeggen, dat de aannemer na 12 Mei 1793 moet beginnen met het afbreken van de oude huizinge. Deze datum en de gevelteekening van den nieuwbouw zeggen reeds, dat wij niet te doen hebben met iets dat voor de „Oude Bargekop", bewoond door Seydel in de plaats kwam daar deze eerst in 1806 is afgebroken. De reëelcohieren en consentboeken verhalen de verdere geschiedenis van deze actie van den heer v. Eysinga. Aanvankelijk stonden er op

de plaats van perceel VIII, tegenover het E.h., niet minder dan drie huisjes, alle van zeer klein formaat, wellicht ten deele krotten. Op de hoek van de Koningstraat woonde de kleermaker L. Bouwma(n), niet te verwarren met den gelijknamigen pruikmaker, die naast het E.h. woonde, in perceel IV. Het huisje van dezen kleermaker werd het eerst gekocht door Frans v. E. De naastgelegen woningen nos. 193 en 194 van het Oost-Keimpema-Espel konden daardoor in Januari 1783 genaast worden. Alleen deze twee perceelen zijn, volgens de reëelcohieren van 1793 en 1794, afgebroken en zooals het heette „verbouwd", volgens gemeld bestek dan. In 1795 leest men ,dat de nos. 193 en 194 gebruikt worden onder no. 192, zoodat de kleermaker huurder werd van het geheele latere perceel VIII.

Na 1879 is de toestand van dit perceel, waarvan nu ook de open plaats bebouwd is, zoodanig veranderd, dat van den in 1793/4 gebouwden gevel, die harmonieerde met den stijl van het E.h., niet veel is overgebleven.

Moge deze bouwgeschiedenis van het Eysingahuis het besef levendig houden, dat dit huis voor Friesland een belangrijk monument is van geschiedenis en kunst, dat met even veel piëteit dient te worden behandeld als de verzamelingen, die in deze oude sfeer zoo goed tot haar recht komen. Als dokument hebben onze oude interieurs reeds een bijzondere waarde, omdat zij niet van elders werden overgebracht en de vraag of zij weer geheel, als voorheen, zijn opgesteld, zich hier zelfs niet voordoet.

Met blijdschap kan worden vermeld, dat bij de noodzakelijke herstellingen, die het reeds bejaarde hoofdgebouw van het Friesch Museum in 1938 heeft ondergaan, na serieuse deskundige voorlichting, geheel in den gewenschten geest is gewerkt, zooals in het bijzonder uitkomt bij den fraaien benedengang. Het rijke stuc-werk in Lodewijk XVI stijl is met zorg ontdaan van de tallooze kalklagen, waarmede het bij het voortdurend overwitten werd bedekt. Hiervoor verdient de tegenwoordige directeur, Dr. A. Wassenbergh een woord van hulde. In 1892 werd het aspect van dezen gang ietwat gewijzigd door de niet gelukkige wijze, waarop de nieuwe vleugel aan de Turfmarkt, met drie verdiepingen, verbonden werd met het oude hoofdgebouw. dat slechts twee verdiepingen heeft. Door dit verschil diende er helaas een nieuwe trap gebouwd te worden aan het

einde van den ouden gang. Dit euvel is thans verholpen door den gang af te sluiten met een eenvoudig gangpoortje [37]) in den stijl van het gebouw, ter plaatse waar de gang, volgens de plattegronden van 1880, ook afgesloten is geweest door een muurtje met een deur. De ontsierende moderne trap is daardoor aan het oog onttrokken.

Bij den aanleg eener centrale verwarming is door ons gewaakt tegen de vaak voorkomende verminking van oude kelders en andere lokaliteiten in het souterrain. De ketels konden geplaatst worden in een der nieuwe kelders van een bijgebouw en de leidingen werden zooveel mogelijk b o v e n de oude kelders gelegd, achter de vensterbanken der eerste verdieping.

VII. AANTEEKENINGEN.

1. De reeks r e ë e l c o h i e r e n betreffende de stad Leeuwarden in het rijksarchief aldaar is afkomstig van de Rekenkamer en loopt met eenige hiaten van 1711 tot en met 1804. Het Stedelijk archief bezit een drietal groepen van verwante, maar onder andere namen bekende cohieren, waarvan de oudste begint in 1769. Voor ons onderzoek was vooral van belang de folio-reeks cohieren van de z.g. floreen, lantaarn- en brandspuitgelden, die het geheele gebied van de stad bestrijkt en loopt van 1792 tot en met 1810 en daardoor een vervolg geeft op de reeks in het rijksarchief. De reëelcohieren werden jaarlijks opgemaakt om de aanslagen vast te stellen in de belastingen, die geheven werden van de huurwaarde der huizen. De titel luidt — om een voorbeeld te noemen — in 1716: „Quohier van den reëelen 100e en 1000e penning der stadt Leeuwarden voor den Jaere 1716." De cohieren vermelden de belaste perceelen volgens de verdeeling van Leeuwarden in t i e n e s p e l s en volgens een nummering in ieder espel, welke nummering niet geheel constant blijft. Zij hebben een zestal of meer rubrieken, waarin ingevuld zijn: het nummer, de naam van den eigenaar van het perceel, de naam van den gebruiker, van de lasten (grondpachten), de getaxeerde huurwaarde en van de op te brengen belastingen. De nummers der perceelen zijn na 1806 een paar maal veranderd, doch op het gemeentearchief te herleiden en terug te vinden. De indeeling van de stad Leeuwarden in e s p e l s gaat terug tot de middeleeuwen. Espel is een verbastering van „eedspel" of „ethspil", d.i. het ambtsgebied of ressort van den rechter. Zie o.a. Richthofen, *Altfriesisch Wörterbuch*, in voce „ethspil" en „spel".

Ook al omdat rechtspraak en bestuur vaak niet gescheiden

waren, werd deze indeeling reeds vroeg voor allerlei administratieve en militaire doeleinden o.a. bij belastingaanslagen gebezigd. In de 18e eeuw waren er tien espels, aanvankelijk minder. Vgl. Eekhoff, Beschrijving v. Leeuwarden, I, blz. 191. De noordkant van de Koningstraat en de Turfmarkt en mitsdien ook het Vegelinhuis en het Eysingahuis, waren ingedeeld bij het O o s t-H o e k s t e r-e s p e l, de zuidkant van de Koningstraat behoorde bij het O o s t-K e i m p e m a-e s p e l. De espels handhaafden zich te Leeuwarden tot 1842, toen bij besluit van 7 April de stad in 15 a f-d e e l i n g e n, elk met diverse w i j k e n verdeeld is. Zie: *Wijkboek van Leeuwarden*, gedrukt in 1843 bij W. Eekhoff. De tien eerste afdeelingen met de letters A—K zegt het wijkboek, blz. 127, waarop de archivaris Mr. van der Minne onze aandacht vestigde, zijn binnen de stad, zooals die vroeger door hare wallen was omringd en staan gelijk met de eertijds bestaan hebbende tien Espels. Daardoor is het niet moeilijk om met behulp van dit wijkboek, waarin naast de letter de historische espelnamen genoemd worden, de oude indeeling en perceelen terug te vinden. De letters der afdeelingen werden reeds in 1806 ingevoerd en vermeld in de bovengenoemde cohieren, doch met handhaving van de espelnamen.

2. Mr. P. C. J. A. Boeles, *Herinneringen en indrukken betreffende het Friesch Genootschap en zijn museum.* De Vrije Fries 1927, blz. 334 v.v.

Alsvoren. *Het Friesch Museum. Catalogus der meest belangrijke voorwerpen.* Met 24 platen. Leeuw. 1909. Inleiding XI en pl. I, met afbeelding van het Museum, vóór de afbraak van de naastliggers in de Koningstraat, en van de bestuurskamer.

3. Nieuw Ned. biografisch woordenboek, VII, blz. 1223.

4. Mr. J. H. Goslings-Lysen. *Uit het Friesche hofleven in de 17e en 18e eeuw.* Leeuwarder gedenkboek, 1935, blz. 217 en 220.

5. Prof. Dr. T. J. de Boer. *De reis van Nehemia.* Tijdschrift „De Beweging", 1905. Nehemia V. v. Claerbergen ging in 1718 op reis met Johan Aegidius van Egmond van de Nienburg. Hij schreef talrijke reisbrieven en een *Journal.* Na een langdurig verblijf te Parijs werd Madrid bezocht. In 1720 bezocht hij het Zwitsersche kanton Freiburg, dat feitelijk het stamland van de familie Vegelin was. De grootvader van den, uit de Palts afkomstigen, eersten Nederlandschen Vegelin Philip Ernst was geboren in Constanz.

6. C. J. Guibal. *Democratie en oligarchie* in Friesland. Assen 1934, blz. 98.

7. Guibal t.a.p. blz. 88.

8. O s i n g a-s t a t e te Langweer heeft in Augustus 1938 weer eens de aandacht getrokken toen hetgeen er van was overgebleven aangekocht werd door de gemeente Doniawerstal om het te vervangen door een nieuw te bouwen gemeentehuis, in den uitwen-

digen stijl van de state, zooals die voorheen had bestaan. Bij deze gelegenheid schreef een anonymus een artikeltje over Osinga-state in de Leeuwarder Courant van 25 Augustus 1938 met zeer te waardeeren reproductie van een oude foto uit den tijd vóór na te melden gedeeltelijke afbraak.

Het prentenkabinet van het Friesch Museum bezit een penteekening (479[19]) van Stellingwerf van 1722 van d i t z e l f d e h u i s (afb. 2), dat destijds blijkens het onderschrift bewoond werd door den grietman Johan Vegelin van Claerbergen. Het bestond dus reeds in 1722. De naam Osinga-state was feitelijk geen officieele naam en komt in de oudere archivalia dan ook niet voor, maar met behulp ook van oude en nieuwe kaarten, waarop de state aanvankelijk telkens prijkt met den naam van den toenmaligen eigenaar, is toch na te gaan, dat de voorheen, o.a. in 1664, door den grietman Sijds Osinga en daarna door zijn zoon Sijbrand (1652—1679) bewoonde state, in de nabijheid en ten noorden van de kerk te Langweer, stond ter plaatse waar in 1722 door Stellingwerf werd geteekend het thans nog als Osinga-state bekende landhuis, of „Slot".

Osinga-state interesseert ons, omdat deze een indruk geeft van de cultuurhistorische sfeer, waarin eerst Johan Vegelin en later Frans van Eysinga, de bouwheer van het Eysingahuis, ten platten lande leefden. Bovendien is dit landhuis kunsthistorisch van eenig belang. Wij hebben ons onderzoek uitgestrekt ook tot het Rijksarchief te Leeuwarden, waarbij de rijksarchivaris Dr. Heerma van Voss zijn zeer gewaardeerde hulp en medewerking verleende en daarna nog vele gedetailleerde gegevens verschafte, maar wij beperken ons hier tot de hoofdpunten.

Inderdaad bleek uit de reëelcohieren van Doniawerstal, dat Johan Vegelin Osinga-state bewoond heeft, doch slechts van 1722 tot begin 1730. Hij huurde O.S. van zijn schoonvader van Burum. Toen die schoonvader in 1729 overleed was het passief van diens nalatenschap hooger dan het actief. De state werd verkocht en den 2 Maart 1730 toegewezen aan Johan Reint de Sighers ther Borgh, heer van de huize Vennebroek te Eelde, gehuwd met Eduarda Lucia Willemsdr. van Haren. Dit echtpaar heeft O.S. bewoond. De man overleed er in 1753, zijn vrouw in 1765.

Onjuist is dus de mededeeling in vermeld artikel in de L.C., dat O.S. van 1722 tot zijn overlijden bewoond werd door Johan Vegelin.

Het verkochte werd in 1730 beschreven als: „sekere heerlijke huisinge tot Langweer, met hovinge, keukentuin in de buiren, tabaksland, allees en verdere plantage.

Somerhuis, stallinge, orangerie, turf- en pakhuis, mitsgaders de huisinge bij Kaspar hovenier bewoont, sodanig als het selve....

nu bewoont en gebruikt wert bij den Here Grietman Vegelin.... begeregtigt met drie stemmen onder no. 15, 16 en 17, alsmede met de swanejagt langs de Broek." De koopsom was 7000 goud gulden.

De erven van vrouwe E. L. douairière de Sichers Ther Borgh presenteerden Osinga-State in 1765 te koop bij talrijke advertenties o.a. te vinden in de Leeuwarder Courant no. 667 van dat jaar, ook daarin komt de naam Osinga-State niet voor. De advertentie spreekt van: „Een treffelijk plaisierige buitenplaats tot Langweer, bestaande in sterk moderne Heeren Huizinge, hebbende 't uitzigt over de wyde wateren en geduurige scheepvaart tot op de stad Sneek. Staande op zes zoo keuken, woon, slaap als provisiekelders met een beneden voorhuis, uitgaande onder 't Paradis (hooge stoep met bordes), voorzien op de eerste verdiepinge met 5 zoo behangen als onbehangen kamers en royaal voorhuis met sierlijks Gibswerk (gipswerk). Op de tweede verdieping met 6 zoo behangen als onbehangen kamers.... van beneden tot boven met breede royale trappen. Verder voorzien met een ruim voorplein, schone hovinge, bloemtuin, grote boomgaarde, moestuin, waterkom, veele taxis en palmpiramiden, taxis, beuken, yperen heggen, magnifieke cingels van eiken enz. en met een gragt, afgezonderde bleek.... uitzicht over schoone greidlanden en de wijde wateren van de Koevoet en Langweerder Wielen. Begeregtigt met stemrecht en Zwaanejacht."

Den 21 April 1766 kocht Johan Vegelin deze fraaie possessie, ten behoeve blijkbaar van zijn schoonzoon en kleinkinderen, die kennelijk om Johan op zijn ouden dag gezelschap te houden, op Osinga-state kwamen wonen. Sedert 1776 werd O.S. bewoond door Frans van Eysinga als huisheer en opvolger van Johan V. als grietman van Doniawerstal. Frans v. E., geboren 1752, woonde er nl. reeds als kind toen zijn vader Schelte Hessel Roorda v. E. als voormeld de huisheer van O.S. werd. Hij bleef er gedurende ongeveer een halve eeuw wonen. Johan V. legateerde hem *f* 2200 voor het bouwen van een nog ontbrekende b e h o o r l ij k e stallinge.

In deze periode valt de beschrijving, die de Tegenwoordige Staat van Friesland, dl. 15, blz. 499 omstreeks 1788 geeft van voormeld landhuis „ter plaatse waar eertijds Ozinga-State gevonden werd". Waarschijnlijk was toen nog bekend, dat aldaar een ouder huis gestaan had. In elk geval stond de State destijds niet bekend onder den naam Osinga-state. Het op afb. 2 voorgestelde huis, zooals het er in 1722 uitzag en dat geheel identiek is met het later weer als „Osinga-state" bekende „Oude Slot" te Langweer zal vermoedelijk gebouwd zijn door Allard van Burum, nadat hij in 1707 eigenaar van het oude Osinga-state was geworden. Zooals gezegd

bestond het nieuwe O.S. volgens de teekening van Stellingwerf reeds in 1722. Het woord „modern" in de advertentie van 1765 moet dus wat ruim worden opgevat en kan ook slaan op de binnendecoratie. In de beschrijving van de „Teg. Staat" is alleen nieuw de mededeeling, dat de hovinge o.a. voorzien was met trekkassen en een doolhof van dennen. Van dezen aanleg geeft nog een indruk het aan het slot van hoofdstuk II, in den tekst besproken kadastrale extract van 1843 (afb. 3). Eerst in de *„Wandelingen door Nederland"* van Craandijk krijgen wij opnieuw een beschrijving van Osinga-state, thans voor het eerst met een nadere aanduiding van de binnen-decoratie en met een afbeelding naar een litho van P. A. Schipperus, die klopt met de oude foto, gereproduceerd in de Leeuwarder Courant en een teekening van Martin, in 1887 vervaardigd voor het Friesch Genootschap. Craandijk bezocht O.S. omstreeks 1881. Op blz. 145 van zijn derden druk (eerste reeks 1882, dl. VI, blz. 376), geeft hij zijn indrukken weer. De geest van de vorige eeuwen had het nog niet verlaten. „Er zijn prachtige landhuizen in Friesland, maar zoo indrukwekkend ken ik er geen." Aldus onze „wandelaar", die toch wel het een en ander gezien had.

Het huis wordt beschreven door Craandijk als bezienswaardig. „Op de ruime witmarmeren vestibule komen alle kamers der benedenverdieping uit, benevens de deftige breede trap naar boven. Vooral de voorkamer links en de groote, in het midden van den achtergevel uitgebouwde zaal zijn fraai versierde vertrekken. De eerste is in rococostijl, goud en rood, met grijze pilasters, beschilderd plafond, schilderstukken boven de deuren en rijk gesneden spiegellijst. De tweede heeft een gebeeldhouwde schoorsteenmantel, die onder de verfkwast geleden heeft, en een met goud en kleuren sierlijk beschilderde buffetkast. Uit de zaal, die uitziet op de Wielen, leiden twee steenen trappen met ijzeren leuningen naar het met klinkers bevloerde straatje langs den achtergevel en naar den tuin. Ook in de overige benedenvertrekken is de oude betimmering met gesneden schoorsteenmantels of geschilderde schoorsteenstukken nog ten deele bewaard." Tot zoover Craandijk. Wanneer zijn aanduiding „rococostijl" juist is dan is althans de linkervoorkamer omstreeks het midden der 18e eeuw voorzien van een nieuwe decoratie. Uit een codicil behoorende bij het testament van Johan Vegelin weten wij dat zijn voormelde schoonzoon het huis o.a. voorzien heeft met eenige behangsels.

Het eenige wat van deze binnendecoratie bewaard bleef is, volgens mededeeling van den tegenwoordigen voorzitter van het Friesch Genootschap, een gebeeldhouwde schoorsteenmantel (uit de zaal?). Jhr. Röell, een der opvolgende eigenaren heeft deze overgebracht naar huize „Sperwerhof" te 's-Graveland. In 1887 is

O.S. voor ƒ 3181 op afbraak verkocht. De bovenverdieping is toen afgebroken en de hooge stoep met bordes eveneens. In 1938 bestond het z.g. „Slot" te Langweer nog in laatstgemelden vorm, als een dubbele arbeiderswoning en links ook nog een oud zijgebouw, alles gelegen tegenover de pastorie. Dr. Wassenbergh heeft het op ons verzoek in 1938 nog eens bezien, maar heeft niets bizonders kunnen waarnemen. In 1935 liep het gerucht dat bij O.S. onderaardsche vluchtgangen zouden zijn ontdekt bij graafwerken voor de „Intercommunale waterleiding". De gewelfde onderaardsche, gemetselde gang: hoog 0.55 en breed 1.28 M, is daarop onderzocht door den architect G. J. Veenstra en gedetermineerd als een z.g. „sate", welkediende om water uit de gracht naar O.S. te voeren. Zie Leeuwarder Nieuwsblad van 12, 19 en 27 Juli 1935.

9. Inventaris of „Annotatie enz." Archief Vegelin (R.A.), voorloopig no. 6.

10. In de consentboeken (Vgl. F. Fontein Tuinhout. Inventaris v. h. rechterlijk archief der stad Leeuwarden, 1888, blz. 24 en 25) werden, althans in de 18e eeuw, in extenso overgeschreven alle akten betreffende koop en verkoop van onroerende goederen, waarvan „consent", een soort belasting, geheven was. Verkoopen boven de 200 goudguldens werden sedert December 1619 in de Groot-consentboeken ingeschreven. De overige in de Klein-consentboeken. Eigendomsovergang bij vererving kan men er dus niet in vinden. Daarvoor dienen de in aanteekening no. 1 vermelde reëelcohieren geraadpleegd te worden. Daar de origineele, vaak notarieele akten veelal niet bewaard bleven vormen de consentboeken een kostbaar bezit voor het Sted. Archief.

Eigendomsoverdracht bij gebruikmaking van het recht van „niaer" of naasting door een buurman of een bloedverwant, na verkooping aan een ander, werd in de consentboeken aangeteekend onder de desbetreffende koopakte. Bovendien werd er melding van gemaakt in afzonderlijke registers, waarop een klapper bestaat.

Frans Julius Johan v. Eysinga maakte driemaal gebruik van zijn recht om een perceel in de Koningstraat te naasten. Vermeld moge nog worden, dat in het begin der 18e eeuw bij aanduiding der belendende panden in de Koningstraat, die niet zuiver Oost—West loopt, de windstreek anders wordt aangegeven dan in de latere akten. Noord—West in de oudere akten is gelijk West in de latere stukken. Gemakshalve zijn de oudere aanduidingen door ons herleid, wat het meest overeenkomt met de werkelijkheid. Zie kadastraal extract (afb. 5).

11. Behalve het kadastrale extract van 1879, dat den toestand weergeeft vóór de demping van de grachten op de Tweebaks- en Turfmarkt, hebben op de veiling betrekking het voor

ons onderwerp belangrijke gedrukte koopboekje, waarin de op het extract genummerde perceelen op de gebruikelijke wijze nader worden beschreven en de koopakte van perceel I. Deze stukken behooren tot het eigen archief van het Friesch Genootschap.

12. Dit blijkt uit de memorie van aangifte van zijn nalatenschap aanwezig in het Rijksarchief te Leeuwarden (Archief v. Eysinga).

13. De koopakte van 28 Febr. 1709, te vinden in de Grootconsentboeken omschrijft het verkochte gedeelte van de plaats van de Benthem als volgt: „seeckere gedeelte van de plaatse leggende aghter onse bewoonde huysinge Benthem voors., lopende van de muyr alwaer de trappen van de Heere coper inleght, ter lengte van drie a vierendartigh holtvoet noordwestwaarts (lees „westwaarts"), lopende na de put, sooverre de keuken sampt turffsolder van den Heere koper is streckende, vrij van grondtpagt of eenige andere lasten of servituten of stadsfloreen en daer en tegens begeregtigt met het medegebruick en regt van de steegh, leggende tusschen de Heere kopers huisinge en die van Mr. Jochum Dircks, welck regt sooverre onse huisinge Benthem heeft toebehoort, wij den Heere coper in 't geheel cedeeren."

De Friesche houtvoet is 0.296 M. lang volgens J. R. van Beek. *Oude Friesche maten en het toezicht daarop.* Vrije Fries, dl. 30, blz. 102.

14. De Benthemersteeg, die reeds spoedig nà 1709 haar naam verloor, toen de Benthem er niet meer mede in verbinding stond, werd in 1891/2 met de inmiddels gekochte perceelen V en VI door het Friesch Genootschap bebouwd en vervangen door een nieuwen vleugel van het Friesch Museum, waarin de bibliotheek, het prentenkabinet en de schilderijenzaal werden gevestigd. Perceel VI werd in 1709 bewoond door Mr. Jochum Dircks, genoemd in de aanteekening 13 in vermelde koopakte.

15. Na het overlijden van Hessel V. Sr. onderscheiden de boedelpapieren het groote Vegelinhuis en „de kleene woning in de steeg". Nog in 1771 spreekt Johan Vegelin in zijn testament van het huisje in de steeg naast zijn huis te Leeuwarden.

16. Volgens een door Hessel V. Sr. geschreven memorandum. Ook hier lezen wij dat het huisje lag „in Bentumer steeg".

17. Het tot koetshuis bestemde huisje in de Koningstraat werd in 1710 gekocht bij vier afzonderlijke akten, opgenomen in de klein-consentboeken, van vier personen, die ieder een onafgescheiden gedeelte in eigendom hadden. Het huisje is niet afgebroken, maar zooals later blijkt door het wegbreken van verdiepingen voor gemeld doel bruikbaar gemaakt.

De geheele Benthem werd gekocht bij akte van 18 Maart 1709. De overdracht aan van der Geest schijnt geschied te zijn bij een in de ruilkoopakte van 21 Juni 1910 slechts terloops genoemde akte van 14 Juni 1710.

18. Behalve de in den tekst vermelde vermakelijke clausule over de „kiekgaten" is in de ruil- of wandelkoopakte van 21 Juni 1710 van belang de beschrijving van het door Hessel V. verworvene. Van der Geest verkocht hem: „sekere achterste gedeelte van sijn huis, Benthem genaempt, ter lengte van omtrent twintigh holtvoet, bestaende in een kelder die reeds gedempt is, kelderskamer, bovenkamer en solder, hebbende de Heere coper met de plaets, die loopt tot aen 't thoerntie ten Noorden off Noordoosten ende deselve Heere ten Zuidoosten (lees Oosten) en Gerloff Feickes koekebakker ten Zuidwesten (lees Zuiden). Voorts mij vercoper met de voorst. huysinge ten Noorden en Noorwesten (lees Westen) ten naesten."

Uit de beschrijving van de „plaets" blijkt dat Hessel V. bij den verkoop van de Benthem aan van der Geest, aan zich gehouden had het restant van de „plaets", dat destijds nog bij de Benthem was gebleven, nadat hij, als in aanteekening 13 vermeld, de oostelijke helft van de plaats afzonderlijk had gekocht. Hessel was dus eigenaar geworden van het geheele achteruit van de Benthem en kocht nu ook de uitgebouwde kamers. Het nieuwe achteruit van het Vegelinhuis reikte dus „tot aen 't thoerntie", d.i. het torentje van de Benthem. Dit is de grens gebleven, ook tusschen het latere perceel II der veiling van 1879 en de tegenwoordige Benthem en dit wordt nog geïllustreerd door een onderhandsche akte van 9 Sept. 1893 door het Friesch Gen. als opvolgende eigenaar van perceel II gesloten met den eigenaar van de Benthem over de muur, die de wederzijdsche perceelen scheidde en waarin nog gesproken wordt van: de Zuidelijke muur van den zoogenaamden toren van het huis de Benthem, lang ongeveer 3.60 M.

19. De akte waarbij Jurrien Groenewolt het hem toebehoorende achterste gedeelte van de „Bargekop" verkocht aan Hessel V. Sr. is gedateerd 25 Maart 1709 en te vinden in de Groot-consentboeken. Het voorste gedeelte, in bovengemelde akte genaamd „de oude bargekop", werd bij akte van 27 April 1709, te vinden alsvoren, door Wassenberg verkocht aan Johannes Scheverstein. De consenten op deze akten zijn respectievelijk verleend op 26 April 1709 en 7 Febr. 1710. De inschrijving in de consentboeken is chronologisch volgens de data der consenten.

Het Friesch Museum bezit een gevelsteen (Cat. 1881, no. 690), waarop in laag relief een van ter zijde geziene zwijns-

kop en het jaartal 1659 is afgebeeld. Volgens voormelden catalogus zou deze steen tot 1781 geplaatst geweest zijn in het huis op den hoek van Koningstraat en Turfmarkt, waar in 1779 de boekverkooper Joh. Seydel woonde. Deze mededeeling is wat „tot 1781" betreft reeds onjuist, zooals uit ons hoofdstuk V blijkt. Het is m.i. ook onaannemelijk, dat voormelde steen uit het huis de Bargekop afkomstig is. Waar zou die steen trouwens, na afbraak van dat huis, zoolang gebleven zijn. Verder klopt het jaartal 1659 niet en evenmin de vorm van den steen, want een koopakte van 1643 spreekt reeds van een huis „over de Cancellerije op hoek van de Coninxstraet, daer het swarte bargehooft *uitsteeckt*". Waar voormelde gevelsteen laatstelijk weg kwam is niet bekend. De voormelde beschrijving berust kennelijk op een niet gegronde hypothese.

20. Huurboek van I. V. V. C(laerbergen). Rijksarchief te Leeuwarden, arch. Vegelin v. Cl. Voorloopig no. 35.

21. De in den tekst vermelde datum en signatuur „peint 1787 par F. L. Hauck & Fils" is eerst na 1914 voor den dag gekomen toen het schilderij gerestaureerd werd door den heer Grips te Vucht. Het stuk is dus geschilderd door den o.a. door Thieme und Becker, Allgemeines Lexicon d. bildende Künstler, 16er B. (1923), vermelden Friedrich Ludwig Hauck, portretschilder en graveur, geb. 10.8.1718 te Homburg, overl. 4.10.1801 te Offenbach. Onbekend is wie de, tot dusver slechts op de in 1787 geschilderde portretten vermelde, zoon (fils) is. Deze wordt ook als voormeld aangeduid op het in 1787 geschilderde portret van den burgemeester van Frankfort David Walther. Deze Hauck heeft ongeveer terzelfdertijd nog meerdere portretten geschilderd in Friesland. Omstreeks 1882 ontving het Friesch Museum een aantal schilderijen enz. in bruikleen, afkomstig uit den boedel van Mr. C. Bergsma, burgemeester van Idaarderadeel, in 1881 overleden op Friesma-State te Idaard. Deze collectie is op verschillende tijdstippen, o.a. in 1890 terug gegeven. Een gedeelte er van berust thans in de z.g. De Bruin-Bergsma-kamer in het Museum-Princessehof te Leeuwarden. Mijn vader Mr. W. B. S. Boeles heeft met zijn bekende nauwkeurigheid dit bruikleen beschreven in het bruikleenboek van het Friesch Genootschap en daarbij vermeld, dat zes der portretten geschilderd zijn door onzen Hauck en wel twee in het jaar 1786. De rest, evenals het door ons afgebeelde stuk, in 1787.

De voormelde portretten zijn van Jacob Boreel van Haersma, geb. 1738 en diens echtgenoote Anna Henriette van Swinderen, geb. 8 Sept. 1741, beide gesigneerd: *F. L. Hauck pinx.* **1786.** Dan nog vier portretten, respectievelijk voorstellende Cornelis van Scheltinga, geb. 1743; mevrouw van Scheltinga, geb. Aurelia,

Aletta van Haersma, geb. 1748; Jetske Wiskia van Scheltinga, oud 9 jaar, en Isabella Boreel van Scheltinga, oud 12 jaar, kinderen van Cornelis van Scheltinga voormeld. Deze stukken zijn gesigneerd: *Peint* **1787** *par F. L. Hauck & fils.* E. W. Moes, die vele opgaven voor Friesland ontving van Mr. W. B. S. Boeles, vermeldt in zijn *Iconographia Batava*, 1897, de beide eerstgenoemde portretten, onder de nummers 3079 en 7772. Het is ons niet bekend waar deze zes door F. L. Hauck geschilderde stukken zich thans bevinden. Volgens mededeeling van een der stichtsters van de „Bergsmakamer" zouden die portretten door een familielid verkocht en naar Amerika verhuisd zijn.

Moes no. 38 vermeldt nog een door F. L. Hauck in 1787 geschilderd portret van den op onze afb. 9 mede voorkomenden schoonvader van Jhr. F. J. J., genaamd Binnert Philip Aebinga van Humalda, welk portret nog bij den eigenaar is te 's-Gravenhage en met andere familieportretten bestemd voor het Friesch Museum.

22. Afgebeeld door Dr. A. Wassenbergh in zijn studie over *„De decoratieschilders der 18e eeuw en het stadhuis te Leeuwarden"* in het *„Leeuwarder Gedenkboek"*, 1935, blz. 174, afb. 31. Zie aldaar over de Hosson ook blz. 173. De herkomst van het stuk blijkt uit den gedrukten catalogus van het Friesch Museum van 1881, no. 749*.

23. Zie over deze en andere vondsten bij de restauratie van de z.g. „Poptazaal" van het Fr. Mus. het 92ste verslag van het Fr. Genootschap (1919/20), blz. 16, dat o.a. ook vermeldt, dat er sporen van een tweede raam voor den dag kwamen „in het middenvak tegenover de ramen". In 1938, toen de achterkant van de muur werd afgebikt, bleek, dat hier niet een raam, maar een doorgang geweest was. Dit afgebikte muurvak is als dokument voorloopig niet weer bepleisterd.

24. Bij koopakte van 10 Dec. 1776, te vinden in de Groot-consentboeken, kocht de heer van Eysinga het huisje van den timmerknecht C l a a s B r u g t voor 1100 car. gulden. Blijkens de beschrijving van dit perceel in een oudere koopakte van 10 Dec. 1773, bestond de bovenverdieping slechts uit een enkele royale kamer en kocht Brugt hetzelf voor 528 car. gulden. Een zeer klein pand dus. Het grensde aan perceel IV der veiling van 1879 en had de voorgevel aan de Koningstraat, die circa 5 M. breed geweest zal zijn, gezien ook de breedte van de naast gelegen, in 1879 nog aanwezige huisjes III en IV. In de reëelcohieren van 1776 opgemaakt in de maand Mei, staat het, als no. 271 van het Oost-Hoekster-Espel, nog ten name van Brugt als eigenaar. In het volgende jaar wordt de heer van Eysinga als zoodanig genoemd. Dit is op zichzelf niets bijzonders. Wel van belang is dat gemelde cohieren

er over 1777 en 1778 bij vermelden „ledig, wordt verbouwd", want alleen door deze mededeeling reageeren de reëelcohieren op de vervanging van het Vegelinhuis en de Bargekopkamers, samen vormende het no. 269, en het voormalige perceel Brugt door het Eysingahuis. Waarom bij no. 269 nimmer vermeld is „ledig en wordt verbouwd" is een ons verder niet interesseerende vraag, die alleen beantwoord zou kunnen worden na grondige bestudeering van het toenmalige en desbetreffende belastingstelsel. Tijdelijke vrijdom van belasting werd dus slechts verkregen voor het perceel Brugt. Daar in het kohier van 1779 bij no. 271 (voorheen Brugt) niet meer de clausule „ledig, wordt verbouwd" vermeld, is dit een aanwijzing, dat minstens in 1779 reeds met den bouw van het Eysingahuis een begin was gemaakt. Blijkens het plankje van van der Helm enz. was de afwerking in Mei 1781 reeds zeer ver gevorderd.

Opgemerkt moge nog worden dat „ledig, wordt verbouwd" een stereotype clausule is, die in dit geval beteekende, dat het pand Brugt leeg stond en door een nieuwbouw zou worden vervangen. Verbouwen is dus niet op te vatten in de tegenwoordige beperkte beteekenis van: aanbrengen van veranderingen. Voor zooveel noodig moge er nog op gewezen worden, dat voor het bouwen en inrichten van de reeds op het schilderij van Hauck (afb. 9) van 1787 afgebeelde bestuurskamer, waarvan de afmeting en indeeling geheel overeenkomt met die van de daaronder gelegen, nog bestaande ouderwetsche keuken en met die met de daarboven gelegen kamer waar Pabe Jilderts in 1781 werkte, noodzakelijk zoowel het perceel Brugt, als de z.g. nieuwe Bargekop, geheel afgebroken moesten worden. De bestuurskamer is reeds breeder dan het perceel Brugt (vgl. aant. 32) en vergde dus ook nog circa de helft van de N. Bargekop, die overigens plaats maakte voor den voorgang. Zoowel 't perceel Brugt, als de N. Bargekop hadden volgens de desbetreffende koopakten elk een afzonderlijke kelder. Reeds voor het maken van voormelde keuken van het E.h. moesten dus gemelde perceelen grondig opgeruimd worden. De overeenkomstige indeeling, als voormeld, van drie verdiepingen zou natuurlijk onbereikbaar geweest zijn, indien de perceelen Brugt en de N. Bargekop in 1779—81 slechts „verbouwd" waren.

24*bis*. De huurwaarde van het nieuw gebouwde Eysingahuis, dat in de reëelcohieren aangeduid werd met de nummers van het Vegelinhuis en van het perceel Brugt, hoewel die panden afgebroken waren, werd minder dan het totaal van de voormalige huurwaarden van die nummers, die laatstelijk op *f* 250 en *f* 48 getauxeerd werden. In 1779 werd de aanslag voor den heer van Eysinga voor deze nummers gesteld op *f* 275. Eerst in 1795 werd

de huurwaarde van het Eysingahuis plotseling verhoogd tot *f* 410. Ter voorkoming van onjuiste gevolgtrekkingen moge worden opgemerkt, dat deze verhooging een gevolg was van de omstandigheid dat Jhr. Frans v. E. in 1795 als grietman is afgezet, om eerst na de Restauratie weer in zijn ambt hersteld te worden. De grietmannen genoten belastingfaciliteiten. In het cohier van 1795 heet hij dan ook voor het eerst, niet grietman, doch „burger" Eysinga. Eenzelfde verhooging der huurwaarde merkten wij op bij het nagaan van een huis, dat door Jhr. Schelto Hessel Roorda v. Eysinga, g r i e t m a n over Haskerland, de vader van onzen bouwheer het E.h., in zijn testament van 14 Oct. 1789 vermeld wordt als „mijn nieuwgebouwde en thans bij mij bewoonde huizinge met de stallinge en verdere annexe, staande binnen Leeuwarden". Hoewel er destijds drie verschillende grietmannen v. Eysinga waren, die ieder een huis te Leeuwarden bewoonden en de reëelcohieren deze heeren slechts zelden met de voorletters onderscheiden, kan toch o.a. met behulp van de memorie van successie van de zoon Jhr. Frans worden nagegaan, dat het huis van den vader was het perceel no. 21 van het Keimpema-Espel, thans Berlikumermarkt no. 17.

Dit groote huis met twee verdiepingen, met zes ramen boven, waarvan de voorgevel nog voor drievierde gedeelte bewaard bleef, werd in 1789, toen gemelden grietman het zelf bewoonde, getauxeerd op *f* 250 huurwaarde, dus even hoog als voorheen het Vegelinhuis. In 1791, na het overlijden van den grietman v. Eysinga Sr., is het huis verhuurd aan den heer P. Cats, die geen grietman of iets van dien aard was en nu werd het huis ineens getauxeerd op een huurwaarde van *f* 450.

Bij voormeld testament werd het pand geannexeerd bij het Doniawerstalsche fidei-commis.

25. Vgl. Mr. A. Staring. *De beeldende kunst in 18de eeuw.* In: van Gelder c.s. *Kunstgeschiedenis der Nederlanden* [1937]. K. Sluyterman, geeft in zijn prachtig plaatwerk *„Oude binnenhuizen in Nederland"*, Den Haag, Nijhoff 1908, uitstekende afbeeldingen van de ter vergelijking genoemde raadzalen te Leeuwarden (1760), Dokkum (1763), Goes en van de naar het Suasso-Museum te Amsterdam overgebrachte zaal van het gebouw „Ontvang- en Betaalkas". Zie aldaar de platen nos. 92, 91, 45, 46 en 10. Vgl. ook de regentenkamer in het St. Anthony-Gasthuis te Bolsward van 1778—81. Een zaal met betimmering in Lodewijk XVI-stijl en geschilderd behang (pl. 89). Enkele van deze platen zijn in kleiner formaat afgebeeld in het in 1918 verschenen boek: *„Huisraad en binnenhuis in Nederland"*, van denzelfden schrijver, dat later nog een tweede druk beleefde.

26. Een goede reproductie van dit portret gaf Prof. Jhr. Mr.

W. J. M. van Eysinga bij zijn artikel „*Parlementaire herinneringen*", dagboek van Jhr. Mr. F. J. J. van Eysinga, voorzitter van de Eerste Kamer der Staten-Generaal. Vrije Fries, 1937.

27. Deze zaal wordt in de Voorloopige Monumentenlijst, Dl. IX, *De provincie Friesland*, blz. 205, bij vergissing behandeld eerst als Poptazaal en daarna, alsof het een andere zaal was, als Oranjezaal. Het is dezelfde zaal, die naar het daarin tentoongestelde aanvankelijk Oranjezaal en later Poptazaal genoemd werd.

28. Bij informatie bij de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg bleek, dat op haar bureau deze monogrammist en schilder der grauwtjes in de Poptazaal onbekend was. Dr. M. D. Ozinga, die de goedheid had daar naar een onderzoek in te stellen deelde ons mede, dat deze schilder ook onbekend was op het Rijksbureau voor kunsthistorische documentatie te 's-Gravenhage en evenzoo bij Mr. A. Staring. Wellicht was de man een buitenlander. Wij hebben een oogenblik gedacht aan Geeraerts uit Antwerpen, die omstreeks 1773 soortgelijke grauwtjes o.a. leverde voor het stadhuis te Goes, maar die heette voluit M. J. Geeraerts. Op het gemeentearchief te Leeuwarden is H. T. v. G. niet bekend, wat, hoewel negatief, klopt met ons vermoeden, dat het geen lokale decorateur was.

29. Deze door den Amsterdammer Jurriaan Andriessen (1742—1819) geschilderde paneelen werden aan het Friesch Genootschap geschonken door wijlen Mr. B. Ph. baron v. Harinxma thoe Slooten en bevinden zich thans in Museum Stania-State te Oenkerk. Zie onze „Gids" voor dat museum 1934, no. 1. Prof. Sluyterman geeft in zijne aanteekening 25 genoemde werken meerdere afbeeldingen en ook een karakteristiek van het belangrijke werk van J. Andriessen. Mr. Staring noemt hem t.a.p. blz. 409 „de voornaamste behangselschilder aan het einde der 18e eeuw".

30. Vgl. Mr. P. C. J. A. Boeles. *Beschrijving der Leeuwarder monumenten*. Bulletin Ned. Oud-Bond, 1912, fig. 21 en blz. 86 v.v.

31. De akte van 12 December 1795, waarbij de erven Scheverstein het voormalige voorstuk van de Bargekop de z.g. „oude bargekop" (zie aanteekening 19), verkochten aan den boekdrukker Johannes Seydel en echtgenoote, is eerst ingeschreven in het Groot-consentboek van 1797, fol. 1. Aan het slot is aangeteekend „geniaert bij Frans Julius Johan van Eysinga ratione communionis et vicinitatis den 20 Januari 1797". De koopakte geeft enkele aanduidingen, die iets zeggen omtrent de inrichting van dit huis van den drukker, uitgever en boekverkooper Seydel, dat nu wel niet een huize „Plantijn Moretus" was, maar waar toch waarschijnlijk gedrukt is de fraaie folio catalogus van de boekerij van het Hof van Friesland van 1776, al staat Seydel op den titel alleen als verkooper (excudit). De drukpersen stonden op den zolder

en wel twee stuks, elk met een speciale eikenhouten vloerversterking. De winkel was natuurlijk in het benedenhuis.

32. Dat inderdaad de oostelijke muur van de voorgang van het Fr. Museum de scheiding aangeeft tusschen het oudste gedeelte van het E.h. en het pand van Seydel wordt bevestigd door het vinden bij den aanleg der centrale verwarming van een stuk muur, dat in de kelderverdieping van het Museum tegen gemelde gangmuur aanstaat, als restant dan van den zijgevel van Seydel. Ter linkerzijde van gemelde scheiding blijft er dan — daar 't Museum 17.50 M. breed is in de Koningstraat — nog 10 M. over voor het perceel van Brugt en het achterstuk van de Bargekop (Nieuwe Bargekop), die met het pand Seydel tezamen dezelfde gevelbreedte hadden als nu het hoofdgebouw van het Museum aan den kant van de Koningstraat. Samen moeten Brugt en de N. Bargekop inderdaad een breedte van ongeveer 10 M. gehad hebben, daar dit overeenkomt van de maten der kleine panden, die aan de Koningstraat gestaan hebben en de beschrijvingen, die de desbetreffende koopakten van deze twee perceelen geven.

33. Het huis van der Veen, thans Singermpij., Nieuwestad Nr. 119, komt in de voorloopige Monumentenlijst niet voor. Volgens de reëelcohieren van 1802 en 1803 stond het voorafgaande perceel no. 12 van het West-Minnema of Nassau's Espel, later Wijk G no. 13, ten name van Joh. van der Veen als eigenaar op „leedig en wordt verbouwd". In 1804 is Joh. v. d. Veen eigenaar en gebruiker en de bouw van het nieuwe huis voltooid. Dat Gerrit van der Wielen de architect van dit huis is geweest blijkt o.a. uit Eekhoff, *Gesch. Beschrijving v. Leeuwarden* I, blz. 285. Zie over van der Wielen Eekhoff, *De Sted. Kunstverz.*, blz. 64. Het portret van v. d. W., geschilderd door T. Eernstman bevindt zich thans in het Friesch Museum.

Wij hebben het huis gekend vóór de verbouwing door de Singermpij. Behalve op oude prentbriefkaarten geeft van dezen toestand een goeden indruk een aardige teekening in het prentenkabinet van het Fr. Mus. (no. 31.66), voorstellende dit huis en de naaste omgeving, geteekend in 1847 door den toenmaligen bewoner, den heer F. J. van der Veen. Voor de ramen der benedenverdiepingen zaten hekwerkjes en voor de stoep stonden pilaren met kettingen evenals bij het Politiebureau.

34. Het tegenwoordige politie-bureau, Nieuwestad Nz. 49, wordt in de voorloopige Monumentenlijst beschreven op blz. 206 no. 112. De bouwmeester wordt niet genoemd en de bouw in het algemeen gesteld in het eerste kwartaal van de 19e eeuw. Vroeger was dit huis gekwoteerd wijk F 30. In 1809 was het no. 30 van het Noord-Oldehoofster-Espel. en stond het volgens de reëelcohieren

ten name van den heer Pieter Cats, als eigenaar en gebruiker. In de jaren 1806—8, staat bij de voorafgaande perceelen „wordt verbouwd", dat is dan ongeveer de bouwtijd. In 1808 en 1809 werd, blijkens na te melden inscriptie, het huis behangen. Nadat het huis met de hooge stoep door de gemeente Leeuwarden was gekocht is het omstreeks 1935 ingericht tot politie-bureau.

Ir. van der Vlis, directeur van gemeentewerken, ontdekte toen op den achterkant van een paneel der schuifdeuren in benedenverdieping een met keurige krijtletters geschreven mededeeling:

Dit Huys is Be(hangen)
door Zachs. Schoor
van Amsterdam
in den Jaare A°. 1808 en 1809.

Tevens vond Ir. v. d. Vlis twee stukken oud behang in de omgeving van de inscriptie, die volgens zijne welwillende mededeeling kennelijk op dat behang betrekking had. Op ons verzoek zijn deze belangrijke stalen aan het Friesch Museum afgestaan. Zij hebben een prachtig groen fond en een décor van goud en kennelijk op lijm geblazen patronen van bruine stof.

De bouwheer Pieter Cats, die zijn huis volgens de laatste mode van Amsterdam liet inrichten, was een zeer vermogend burger van Leeuwarden. Eekhoff, Gesch. Beschrijving, II, blz. 301, zegt dat hij eerst voornemens was het door hem in 1804 voor ƒ 42000.— gekochte voormalige Koninklijke paleis te Leeuwarden te gaan bewonen, maar dat hij van besluit veranderde en in 1806 een nieuw en grootsch huis (F. 30) op de smalle zijde der Nieuwestad liet bouwen.

De naam van van der Wielen als architect van dit huis werd bekend door de mededeeling van een achterkleindochter in de Leeuwarder Courant van 17 April 1935 en nader bevestigd door een mondelinge overlevering ons medegedeeld door den heer G. Gosses te Leeuwarden, de schrijver van een desbetreffend ingezonden stuk in het Leeuwarder Nieuwsblad van 26 April 1935.

35. Geplooide ornamenten op stuc-plafonds als in het huis van de Singer-Mpij. vindt men o.a. in een door Sluyterman „Oude Binnenhuizen", pl. 50, afgebeelde zaal, einde 18e eeuw, voorheen te Middelburg, thans in den Haag. Sluyterman vermeldt, dat dit plafond in den geest van de echte betimmering is bijgemaakt. Naar welk origineel is ons onbekend. Vanwege de verwantschap met het door ons afgebeelde stuc-plafond (afb. 15) is het in elk geval vermeldingswaard.

Min of meer waaiervormige hoekvullingen als door ons beschreven komen o.a. voor op de dubbele deuren van een rijk vertrek uit het begin der 19e eeuw, thans te Amsterdam in het Suasso-Museum, afgeb. bij Sluyterman *„Huisraad en binnenhuis"*, Fig. 422. Ook

aan buitendeuren kan men deze vullingen in verschillende plaatsen van ons land nog opmerken, ook te Leeuwarden.

36. De stal, het wagenhuis en een deel van den tuin, in 1879 verkocht als perceel II, werden van den toenmaligen kooper bij akte van 29 October 1892 door het Friesch Genootschap gekocht om er den z.g. porseleinvleugel voor in de plaats te stellen.

37. Hierin is verwerkt de houten schouwbetimmering van omstreeks 1781, afkomstig van de boven de bestuurskamer gelegen lokaliteit.

38. Neemt men echter aan, dat de perceelen Brugt, de oude en de nieuwe Bargekop even diep waren als de aansluitende huisjes aan de Koningstraat, nos. II, III en IV van het extract, afb. 5, dan heeft het huis van Seydel een oppervlak gehad van omstreeks 7.50 × 7.50 M. en krijgt men de verhoudingen weergegeven op de schets (bl. 17) der perceelen, die door het Eysingahuis vervangen zijn.

De tusschenkamer aan de Turfmarkt, tusschen de oude Bargekop en de boven de beide oude kelders gelegen Poptazaal, moet dan oorspronkelijk smaller geweest zijn, met één raam. In 1806 is die kamer dan verbreed met een tweede raam, na afbraak van het huisje van Seydel. De reeds in 1781 vervaardigde betimmering van de tusschenkamer, met name de schouw (afb. 13), zal dan in 1806 gedeeltelijk verplaatst zijn en, zooals in de tekst vermeldt, een nieuw marmeren onderstuk gekregen hebben. Dit onderstuk is n.l. vrijwel gelijk aan dat van de in 1806 vervaardigde schouw van de hoekkamer.

Afb. 4bis. Het Friesch Museum, voorheen Eysingahuis.

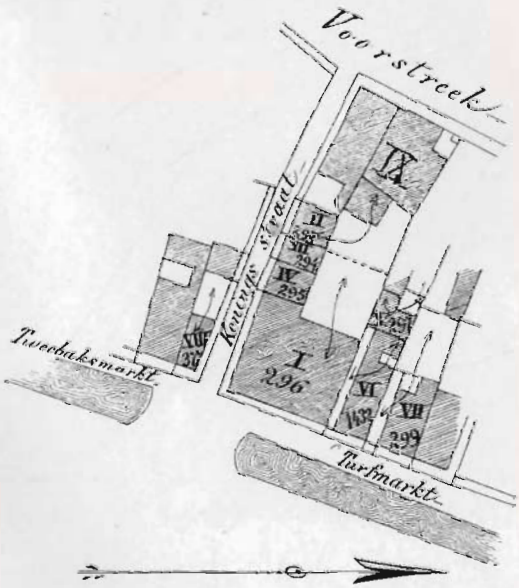

Afb. 5. Kad. extract gem. Leeuwarden, 1879, 1:1250. No. I Eysingahuis, IX de Benthem.

Afb. 6. Voorgang Eysingahuis.

Afb. 7. Detail *trappenhuis* (balustrade).
Afb. 8. Trap in het Eysingahuis (1781).

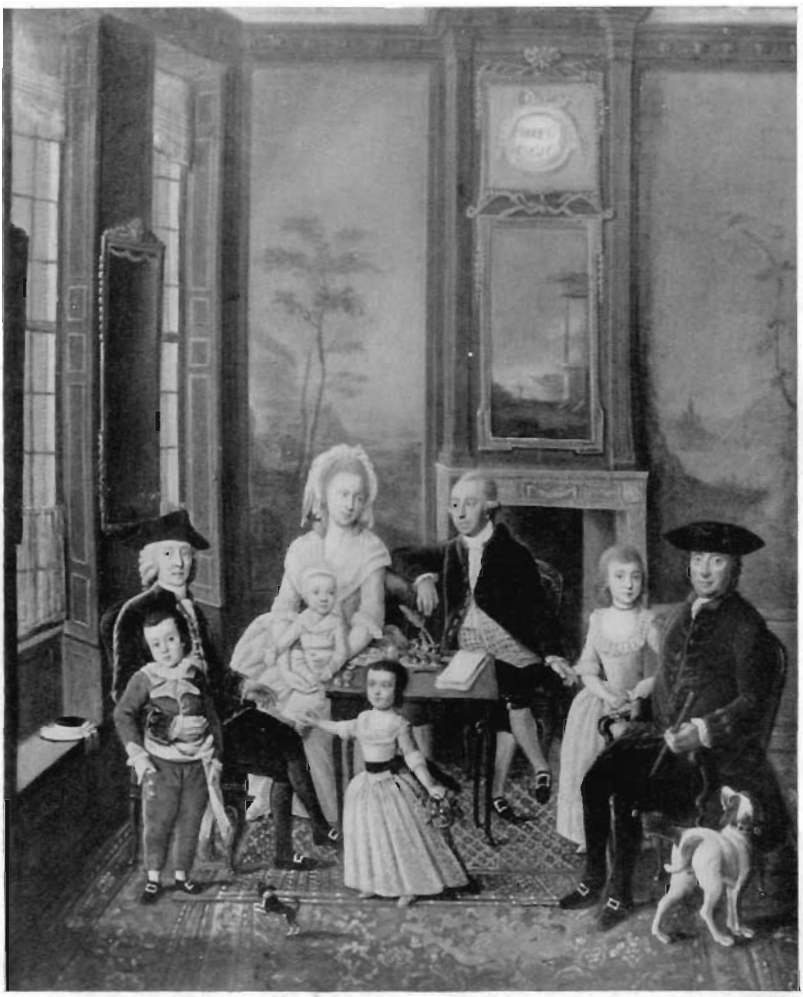

Afb. 9. De familie v. Eysinga. Schilderij van F. L. Hauck & tils, 1787.

Afb. 10. Bestuurskamer in het Eysingahuis, omstreeks 1781.

Afb. 11. De voormalige salon in het Eysingahuis. Omstreeks 1782. Nu Popta-zaal.

Afb. 12. Popta-zaal. Dessus de porte door H. T. v. G.

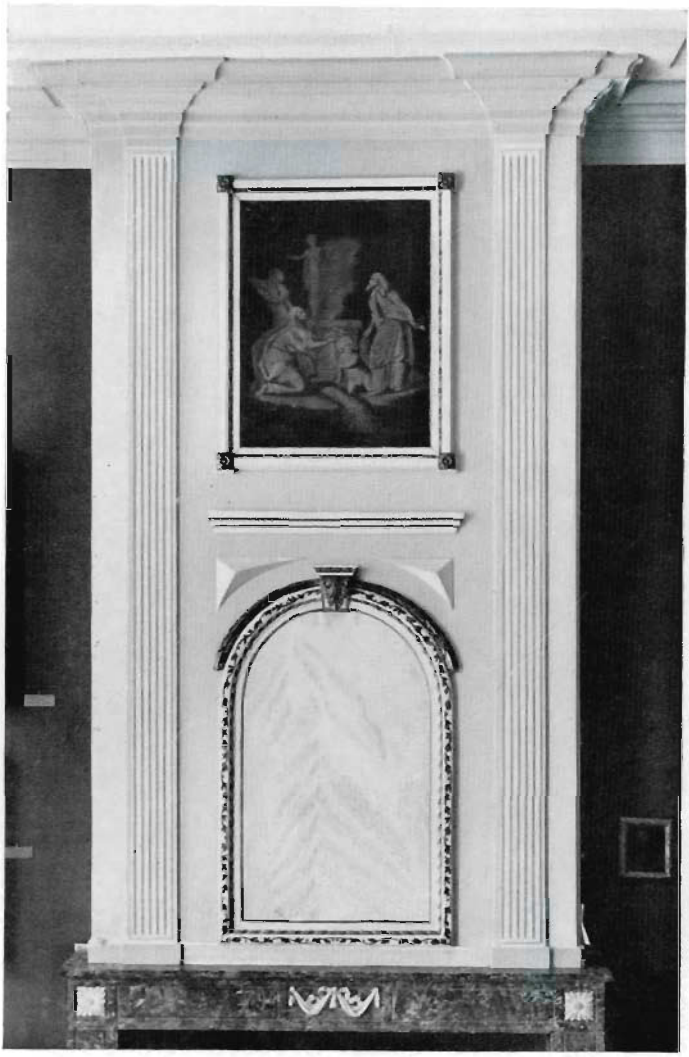

Afb. 13. Schouw tusschenzaal van het E.H.

Afb. 14. Hoekkamer van het E.H. Omstreeks 1806.

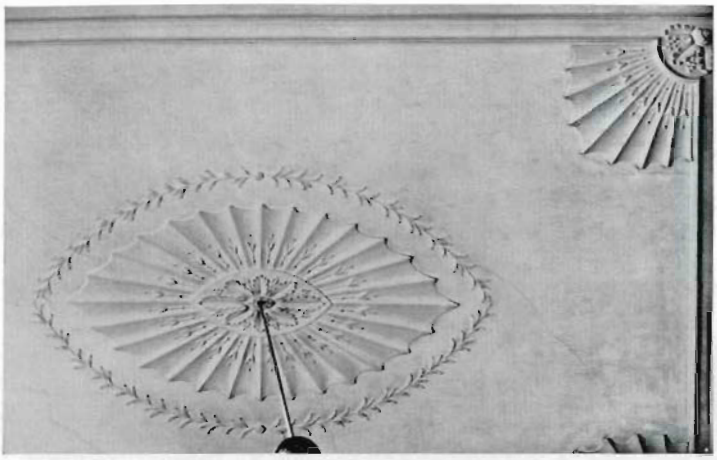

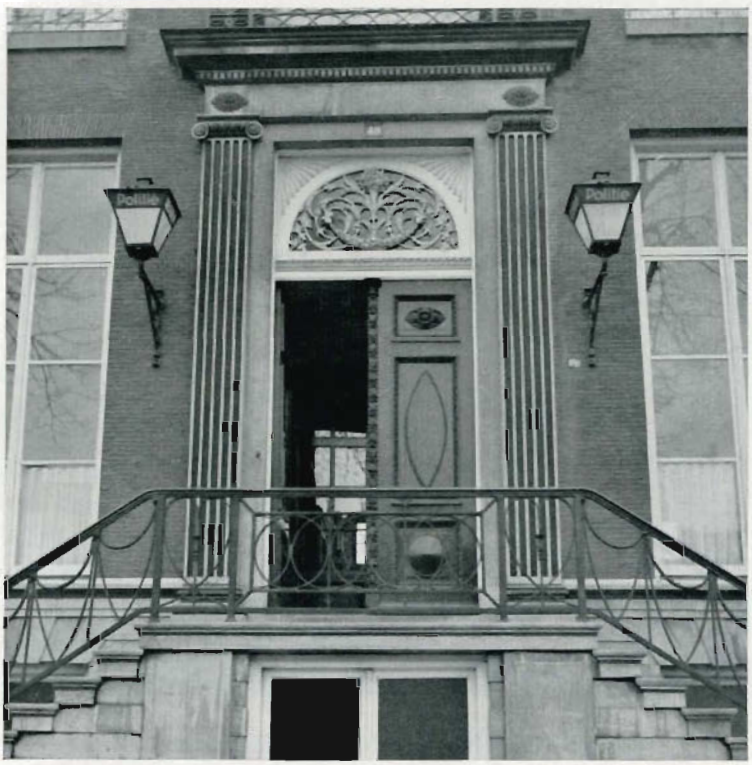

Afb. 15. Stuc-plafond (1803). Nieuwestad no. 119, Leeuwarden.
Afb. 16. Ingang Politie-bureau Leeuwarden. Omstreeks 1806.

De Saksische jaartax in Friesland.

Door Dr. O. POSTMA.

Onder de Saksische jaartax wordt verstaan een vaste belasting in het begin van de 16e eeuw door de hertogen van Saksen, toen Heer van Friesland, in dit gewest ingevoerd. Deze belasting werd geheven eerst door die hertogen, daarna door Karel V (en misschien ook hier en daar voor een korten tijd door den hertog van Gelre), door Philips II en tenslotte door de Staten van de provincie tot aan den gedwongen afkoop door de belastingplichtigen, grootendeels in 1623 en voor een klein deel in 1775.

Ook in de provincie Groningen werd iets later zulk een belasting ingevoerd, die eerst werd geheven door den graaf van Oostfriesland, toen door den hertog van Gelre en daarna als in Friesland. Hier was de tax echter niet zoo onveranderlijk als in Friesland, maar werd een paar maal iets naar de behoeften gewijzigd[1]) tot ze door de „verponding" vervangen werd. In Friesland kwam naast de jaartax al spoedig een „floreenbelasting" op, eerst alleen voor bijzondere doeleinden, maar op den duur tot een normale belasting uitdijend.

Deze Saksische jaartax vormt in de geschiedenis van Friesland een complex van nog steeds niet geheel opgeloste problemen. Theissen heeft in zijn baanbrekend werk „Centraal gezag en Friesche vrijheid" wel in hoofdzaken de invoering en geschiedenis er van voor den Saksischen tijd en dien van Karel V behandeld, maar zooals hij zelf zegt „Een zeer moeielijke zaak.... is de kwestie van de inkomsten" en geheel duidelijk is de kwestie van de jaartax nog niet geworden. Zoowel de tijd van invoering als de grondslagen der heffing, en ook de uitzonderlijke plaats, die de geestelijkheid en de adel daarbij hadden, zijn nog niet geheel vastgesteld. De gegevens zijn weinig in aantal en dan nog vaak tegenstrijdig. Tijdgenooten geven onjuiste inlichtingen, officieele stukken spreken elkaar tegen.

Schrijver dezes heeft bij zijn studie in het bijzonder gespeurd

[1]) Afgezien van er bij komende extra jaartaxen.

naar alles wat rekening was en hieraan als het meest exacte steeds beslissende waarde toegekend. Hij is zoo gelukkig geweest nog eenige rekeningen aan te treffen, die Theissen niet gebruikt heeft, en kan vooral daardoor, naar hij hoopt, de resultaten van dezen hier verstevigen, daar eenigszins verbeteren. Een deel van deze rekeningen, een Rekenboek van het Hasker Convent [1]) is reeds, ook met het oog op de jaartax, door hem gebruikt in een artikel in de Vrije Fries, deel XXXIII; er kan echter bij nauwkeurig onderzoek nog wel iets meer uit afgeleid worden dan daar gebeurd is [2]). Maar er zijn ook nog een paar uittreksels van rekeningen van den rentmeester Rataller, verscheiden jaren voor den tijd van de eerste overgebleven eenigszins uitvoerige rekeningen (die van 1517—1519 zijn) welke verschillende tot nog toe onzekere punten kunnen ophelderen.

I. Het tijdstip van invoering van de jaartax.

In 1498 had Westergo zicn onder hertog Albrecht van Saksen geschaard, spoedig gevolgd door een groot deel van het overige Friesland, waarbij men het eens was geworden over de volgende belastingen aan den Heer op te brengen:

1°. van ieder huis jaarlijks 3 zware stuivers;

2°. van hoornbeesten en paarden van 2 jaar en ouder 1 vlaamsche;

3°. van alle renten den honderdsten penning;

4°. accijns van bier, wijn en laken.

Het volgend jaar 1499 kwam hertog Albrecht zelf in het land en werd daar gehuldigd, waarbij hem een geschenk werd toegestaan van 6000 goudgulden (van 28 brabantsche stuivers), welke propijn ook wel de 20e p e n n i n g genoemd wordt, waarmee dan bedoeld wordt $\frac{1}{20}$ van de landrenten of huren. Het is goed op dit laatste de aandacht te vestigen omdat hieruit blijkt dat men wel eenigszins een voorstelling had van het bedrag van die huren over de geheele provincie. Hetzelfde jaar

---

[1]) Dit Rekenboek (R. A. Leeuwarden) loopt van 1500 tot 1520.

[2]) In dat artikel schuilt een belangrijke fout, die ik mij haast hier aan te geven. Door een zonderling gezichtsbedrog heb ik voor de rente van Idaarderadeel (Charterboek II, p. 15) 904 fl. gelezen in plaats van 1904 fl. Hieruit volgt dat in het bedoelde artikel, op p. 11, 96 fl. 27 st. moet verbeterd worden in ruim 204 fl., daarmee vervalt voor Idaarderadeel de daar getrokken conclusie.

wordt echter ook nog door den Landheer de 12e penning gevraagd als afkoop van de vordering om den 4en man van de weerbare bevolking af te staan voor den oorlog in Groningen.

Het is opmerkelijk dat Worp van Thabor en in navolging van hem Theissen, hier voorzichtiglijk zegt dat deze belasting „geeischt" werd: alle gevorderde belastingen werden niet steeds werkelijk betaald. In elk geval is er in 1499 nog weinig sprake van het betalen van 20en of 12en penning; 17 Oct. vertrekt Albrecht en met Kerstmis worden de grietmannen bijeengeroepen om te handelen over den propijn of 20en penning. In het bovengenoemde Rekenboek van het Hasker convent wordt voor 1499 ook maar door één der boeren aan het klooster een bedrag voor belasting in rekening gebracht, n.l. een 7e penning. Vermoedelijk is dit de combinatie van den 20en en den 12en penning $\left(\frac{1}{20}+\frac{1}{12}=\frac{2}{15}\text{, wat bij benadering }\frac{1}{7}\text{ is}\right)$.

In 1500 begint men ernst te maken met het ophalen van 20en en 12en penning; het gevolg is de bekende opstand waarbij Franeker belegerd wordt. Als de hertog met een leger komt om zijn belegerden zoon te ontzetten, verloopt echter de opstand spoedig. In den nazomer van dat jaar wordt Albrecht ziek en overlijdt 15 Sept. In 1500 zijn er volgens het bovengenoemde Rekenboek meerdere boeren die belasting betaald hebben; of die geheel geïnd is, is niet uit te maken. Het Rekenboek is hier bepaald ook niet zeer volledig.

Intusschen wordt een nieuwe, vaste belasting voorbereid. Volgens het Landboek van Martena [1]) wordt dan in November 1500 elke stad en dorp gezet op een jaarlijksche tins „n ae huere rycheydt ende groete" „wtghenoemen die possessien van den cloesteren, priesteren ende heerschaepen, daer priesteren ende heerschaepen op woenden, die daer van onbeclemt bleuen". Dit zou dan de bewuste jaartax zijn. Daarbij kwamen verder nog accijnzen op bier, wijn en laken.

Er wordt echter gewoonlijk aangenomen, dat deze jaartax niet onmiddellijk ingevoerd is. Theissen zegt daaromtrent, in een noot op p. 44: „In het Landboek van Kempo van Martena wordt op den tijd, waarop de onderhandelingen om tot een de-

[1]) Ch. II, p. 13.

finitieve regeling te komen geopend werden, November ongeveer 1500, in eens het resultaat dier onderhandelingen meegedeeld. Door Worp van Thabor wordt dit genoemd onder het jaar 1504 (V pag. 65 en 66) en daar, evenals bij Jancke Douwama in het „Boek der Partijen" pag. 130 en in den „Proeliarius" pag. 54 voorgesteld als vrucht van George's verblijf in Friesland. (Deze laatste kwam in 1504). Verder zegt Theissen nog: „Uit de Dresdener stukken in copie aanwezig op het Rijks-Archief te Leeuwarden blijkt ten duidelijkste, dat men pas langzamerhand en na heel wat onderhandelen tusschen de jaren 1500 en 1504 tot een resultaat is gekomen".

Het resultaat van deze onderhandelingen blijkt uit een der bovengenoemde Dresdener stukken [1]) dat ongelukkig niet gedateerd is, met het opschrift „Ordenunge vonn den jarlichenn Renten, szo die lannde von Frieslandt jherlichen vnnsern G. H. von Sachssen geben sullen...." Hierin worden de bedragen van de jaartax opgegeven, die naderhand werkelijk betaald werden. Uiterlijk moet dit stuk van 1504 zijn; het resultaat hier verkregen wordt door Worp van Thabor en Jancke Douwama in dat jaar gesteld. Meestal wordt dan ook aangenomen dat in 1504 de jaartax begonnen is op regelmatige wijze geïnd te worden.

Er kan echter, dunkt mij, aangetoond worden dat reeds in 1501 de betaling van de jaartax volgens het schema in de „Ordening" opgesteld, is begonnen. Wij zullen daarvoor, vooral met behulp van de afschriften Berns, de opeenvolgende gebeurtenissen moeten nagaan.

Vooraf willen wij echter ter gedeeltelijke bevestiging van het boven meegedeelde betreffende het instellen van de tax in het najaar van 1500 er op wijzen dat de stad Leeuwarden op den 7en Dec. 1500 van Willebord von Schaumburg en de andere gevolmachtigden van wege den hertog van Saksen bericht ontvangt van de haar opgelegde belastingen, n.l. 250 goudg. jaarlijksche tax en accijnzen op bier, wijn en lakens [2]). Uit de mededeeling daarin vervat, dat Leeuwarden na 3 jaar evenals Sneek 500 gg. zal moeten geven, kunnen we afleiden dat ook Sneek toen wel zijn schatting zal hebben gekregen [3]). De meeste steden

---

[1]) Afschriften van Berns, No. 432.
[2]) Inventaris Singels No. 109 (Gem. Arch. Leeuwarden).
[3]) De laatste aanslag werd echter spoedig op 250 gg. teruggebracht.

zullen toen hun aanslag vernomen hebben. Met haar werden geen onderhandelingen gevoerd zooals met de grietenijen.

Dit blijkt wel uit de bovengenoemde Ordening van Berns No. 432. Wij lezen daarin b.v. aangaande Leeuwarderadeel het volgende:

„Lewarderteyl sein Erstmals gestelt vff 1^{M}10 fl. Jherlichs zcu gebenn; habenn Es darauff willighlichen angenomen 7^{C}fl. zcu bezcalen vnd sein bey gutduncken vonn den gemeynen Gritlewthen gestelt vff 8^{C}fl. drey Jhar lanngh Ein Itzlich Jhar zcu bezcallenn, vnnd nach denn Dreyenn Jharn sullen sie bezcallenn die Somen in der Erstenn Ordenunge vordaret [1])". Hier is dus onderhandeld; van de steden vinden wij echter alleen den aanslag vermeld. Voor zoover zij dan genoemd worden, want 4 steden schijnen toen nog niet onmiddellijk op een tax gesteld te zijn.

Uit het bovenstaande blijkt al dat de gezamenlijke grietmannen bij het vaststellen van de jaartax een rol gespeeld hebben. Als wij daaromtrent iets meer willen te weten komen, zullen we vooral de afschriften Berns van einde 1500 tot begin 1502 moeten onderzoeken.

De eerste brief die in aanmerking komt is Berns No. 85 (6 Dec. 1500); een brief van onderhandelaars te Mechelen aan de beide jonge hertogen, de zoons van Albrecht, waarin zij zeggen nog niet te weten of de friesche ordening is aangenomen of niet. Berns No. 87 (24 Dec. 1500) is het antwoord van George en Hendrik op den vorigen brief; we lezen hierin alleen dat de regeering van het land „nach jungster ordenung gehalden" moet worden.

Berns No. 100 (19 Jan. 1501) is een brief van hertog Hendrik aan den stadhouder van Friesland Hugo von Leissnig. Wij lezen daarin: „Jr werdet vnnser Zcinse und Rennte von vnsern vndertanen vleissig einfordern, Auch die Jhenen, so sich vnnser Rennte vnd Zcinse überzureichen widdersetzig machen, mit strafe dorzcu pringen; wu sich aber etzliche vngehorsamlich erzceigen vnd halden werden, wollen wir vf den monat mayen, will got, bey euch erscheynen vnnd die selbigen widderwerttigen zu gehorsam helffen füren" [2]).

Men ziet dat hier nog niet aan onderhandelen gedacht wordt. Intusschen kwam er van zulk een bezoek toen niets; eerst in

---

[1]) Van het laatste is niet gekomen.

[2]) Met deze „Zcinze und Rennte" zullen wel bedoeld zijn de oorspronkelijk gevraagde bedragen van de schatting, waarvan we zoo juist bij Leeuwarderadeel een voorbeeld zagen.

1504 komt hertog George in Friesland, waar hij dan verder volgens een overeenkomst tusschen de beide hertogen als Heer optreedt. Maar zoover is het nu nog niet.

Berns No. 102 (Jan. 1501) is een brief van den stadhouder aan de hertogen. Hij schrijft daarin dat Taubenheim, een der vertrouwden en latere Raden, moet terugkomen „pisse die renten an worden genommen den es iste czu pesorgen das es nich so scheinick von state get als wir es haben angeslagen und gerne segen, den her ist dopeie gebeist und weisse der gritelaute vordrostung".

En nog eens in Berns No. 107 (9 Febr. 1501) lezen we dat von Taubenheim terug moet komen „sampt der satzung der jherlichen rente disser lande, so er zcu E. G. gebracht, widder herab fertigen vff das sulche angefangen Ordnung vff forderlichste E. G. zcu gute mochte eynen vorganck gewinnen".

Uit Berns No. 115 (31 Maart 1501), weer van den stadhouder, blijkt dat er dan nog niets aan rente (tax) is binnengekomen; wel is er 1300 ggl. aan accijnzen. De hertog moet dus geld zenden, hetgeen 16 April blijkt te zijn geschied.

Op 6 Mei 1501 (Berns No. 127) blijkt men zich toch op onderhandelingen voor te bereiden; de stadhouder schrijft dan „dan die leute Allenthalben ye gerne was sie E. G. zcu Renten geben ssullen wisssen welten".

De invoering van de ordening moet nog even wachten, schrijft Taubenheim inmiddels in Friesland aangekomen, 3 Juli 1501 aan hertog George (Berns No. 168): „muss Ich vff dit mal dey ordenonge und renten Jn ostergav vnd westergav zu seczen enthalden".

Een belangrijk stuk is Berns No. 189, brief van den stadhouder aan hertog George van 17 Sept. 1501. Er blijkt daarin dat er „Sonnabends nach Egidij" een landdag te Leeuwarden geweest is bijeengeroepen door Taubenheim. Daartoe waren opgeroepen de grietmannen en pastoors benevens „zweyen Manne von der gemeyne" van elk dorp; iets wat volgens den stadhouder „nie werlde zcuvor" gebeurd was. De voorgestelde belastingen werden daar besproken, maar vonden geen zeer gunstig onthaal. Men verklaarde zulke bedragen niet te kunnen betalen; het gevraagde zou in verschillende gevallen $^1/_5$, $^1/_4$ of $^1/_3$ van het inkomen zijn [1]).

[1]) Wanneer men voor het inkomen de landrente leest, komt dit inderdaad uit. De volgens Berns No. 432 gevraagde jaartax is voor Aengwirden en Schoterland 20,5% van de in 1511 aangebrachte rente, voor Achtkarspelen 22,4% daarvan, voor Opsterland 24,4% en voor Smallingerland 34,5%.

Taubenheim trachtte de zaak te redden door te zeggen dat stadhouder en raden in die gevallen zouden voorzien, waarin het zou blijken dat de opbrengst werkelijk onmogelijk was. Dat wilde de vergadering echter niet en zij ging uiteen zonder dat er iets bepaalds besloten was. Als er niet zooveel knechten geweest waren, schrijft de stadhouder, zou men oproer gekregen hebben.

We lezen dan echter verder: „Wir haben auch nach vnsern geringen vorstentniss vor gut angesehen das man sulche Jherliche Renthe dieweyl sie die landtschafft solchs nach aussatzunge Thawbenheyms vnmoglich vnnd vnuorbrenglichen beclagen Inn sie Erstmals gestalt hetten, vnnd vonn In zcu wissen begert was sich[1]) E. F. G. vor Jherlichen Renthen als die in moglich sein sollen ewig bezcallen vnd geben woltenn vnnd das man sie Szo Jnn Jrem guthen willenn vorhort vnnd vormarckt hette, doch nicht ane sunderlich Hindergangh an E. G. beschlossenn, vnd was man denne von gemeynen landenn vnnd lewthenn erlangt hette das man sulchs E. G. mit eyllender botschafft zcugeschickt hetten sampt der Taxirten Summa dorauf E. G. entlichen hetten mogen beschliessen. Solchs gebenn wir E. G. mit vnnser Eyllender botschaft zcu erkennen".

De stadhouder verstaat niet de kunst zich schriftelijk duidelijk uit te drukken, maar uit de door mij gespatieerde woorden blijkt wel dat op deze wijze de tweede, door de grietenijen geboden, bedragen ontstaan zijn, waarvan we er boven bij Leeuwarderadeel een vermeld vonden. Of, en wanneer deze lijst van bedragen den hertogen is toegezonden, blijkt niet.

Men zou haast denken dat deze de beslissing aan de gezamenlijke grietmannen hebben overgelaten gezien de woorden van Berns No. 432: „vnnd sein bey gutduncken vonn den gemeynen Gritlewthen gestelt vff 8^{c}fl." Ook is mogelijk dat deze brief van 17 Sept. de lijst dier bedragen reeds bevatte; anders had ook eigenlijk niet dit schrijven, handelende over den landdag van den Zaterdag na Egidii (1 Sept.) welke dat jaar op 4 Sept. viel, tot zoolang behoeven te wachten. Dit is er echter niet uit te lezen.

In elk geval zijn dus de eindbedragen met medewerking der grietmannen ontstaan. Vermoedelijk is dit ook niet zoo

---

[1]) Misschien verschreven voor: sie?

lang na den landdag van 4 Sept. geschied [1]); wij lezen ten minste niet meer van verdere onderhandelingen.

Dat de betaling van de tax nog in hetzelfde jaar 1501 is begonnen, daarvoor zijn de volgende directe bewijzen.

1. Zooals men weet begonnen de hertogen van Saksen, spoedig nadat ze Friesland in bezit hadden genomen, al weer onderhandelingen met Philips van Bourgondie om de rechten op Friesland, die ze van hem gekocht hadden, weer aan hem over te dragen. Daartoe waren in den zomer van 1502 de heeren Sigmund en Cesar Pflug als onderhandelaars van wege Saksen bij Philips. Natuurlijk was het van belang daarbij een overzicht te kunnen geven van de inkomsten, die er uit Friesland getrokken werden. Hiervoor nu diende een opgave dier inkomsten hun toegezonden door den rentmeester Johan Rataller en door dezen zelf opgesteld en onderteekend [2]).

Deze inkomsten bestaan uit den opbrengst van de accijnzen, van de jaartax en van het Bildt. De accijnzen loopen van 1 Jan. 1501 op het vroegst tot op zijn laatst 12 Aug. 1502; van de andere belastingen worden geen datums opgegeven. We mogen dus wel aannemen dat het stuk iets na 12 Aug. 1502 zal zijn opgemaakt.

De opbrengst der accijnzen wordt van ieder der havenplaatsen afzonderlijk zeer precies met begin- en einddatum opgegeven. De totale tijdsduur is over het geheel ongeveer $1^1/_2$ jaar, zoodat er aan het slot staat:

„Summarum ongeuarlich bey anderhalb Jaren von abgeschriben acciess von wein bier und lacken facit 15^m5^c86 fl. $24^1/_2$ st.

facit ein jaer 10^m3^c91 fl.ren. $6^1/_2$ st. (hier is door $1^1/_2$ gedeeld).

Dan lezen we verder:

„Item die jarlichen renten von land und steten so man Jacobj die helfft und martinj die andere hellff bezalt facit bey $14^1/_2{}^m$fl.ren

Item die bild als sy nun des jaers laufft ongeuerlich bey 1^m5^cfl.ren

Summarum des jerlichen einkomens von friesslandt als M.G.H.

---

[1]) Waarschijnlijk zal Worp van Thabor dezen landdag op het oog hebben als hij zegt (deel V, p. 37): „Deze jaerlixe tax is eerst gepubliceert ende wtgeseyt den 4dach Septembris Anno 1500 ende een". Theissen maakt op deze mededeeling een m.i. ongegronde aanmerking (noot 5 van p. 45) in de onderstelling dat volgens Worp „heer Willebrordt" die mededeeling zou hebben gedaan. Dit zegt Worp echter niet; hij zegt dat Willebord de tax had in elkaar gezet.

[2]) Dit stuk is in het Algemeene Rijks-Archief te 's Gravenhage en behoort tot een collectie gevormd door Bucho ab Aytta. Zie over deze collectie Theissen p. 22 (noot 4).

nun zertzeith entpfang facit $26^{m}3^{c}91$ fl.ren. $6^{1}/_{2}$ st." (26391 goudflorenen van 28 st. en $6^{1}/_{2}$ stuiver).

Dan volgen nog verschillende opmerkingen over mogelijke vermeerdering van inkomsten in de toekomst.

Allereerst: de accijns zou „well bestellt" misschien meer opbrengen. Verschillende steden zullen over 2 jaar meer rente geven dan zij nu gegeven hebben [1]). Het Bildt kan meer profijt geven [2]); ook ander „angetriben landt" kan iets opbrengen zooals „das landlin bey wurkum".

Verder hebben de „grittanien sampt allen obergerichten" [3]) nog niets opgebracht; evenmin zeevond, visscherij enz. Voor ons is in dit stuk vooral van belang de mededeeling over de jaarlijksche jacobi en martinirente (op welke datums de jaartax betaald werd). Hier mogen we wel even halt houden. Is dit bedrag van $14^{1}/_{2}{}^{m}$fl. werkelijk over een jaar ingekomen, zooals de accijns, of is het misschien niet meer dan een „ideale vordering"? (Wanneer we het bedrag van de jaartax, in Berns No. 432 opgegeven, nog vermeerderen met de daar ontbrekende steden komen we op een totaal bedrag van 14472fl., dus zeer dicht bij de hier opgegeven som; later verminderde het bedrag iets).

Ik moet erkennen dat ik liever had gezien dat hier bij de tax ook bepaalde datums, waartusschen hij viel, waren opgegeven; de tweede onderstelling is mij echter toch ook te sceptisch.

Wij moeten niet vergeten dat het hier een officieel stuk betreft van den rentmeester zelf, die er dus de volledige verantwoordelijkheid voor draagt. Vooreerst behoeft men, dunkt mij, niet in twijfel te trekken of de aangeslagen steden hebben reeds in 1501 betaald; Leeuwarden had zijn aanslag op 7 Dec. 1500 gekregen en aan dat bedrag is niet meer getornd. De rentmeester spreekt ook over hetgeen de steden nu gegeven h e b b e n. De grietenijen hebben hun eind-aanslag eerst eenigen tijd na 17 Sept. 1501 gekregen; als zij 1501 nog volledig zouden betalen moest dit wel in één termijn aan het eind van het jaar zijn. In het algemeen zal dit zeker niet gebeurd zijn. In den eersten tijd

---

[1]) Hiervan is ons slechts Leeuwarden bekend, dat in 1504 inderdaad op 250 fl. meer gesteld was.

[2]) Na de bedijking nemen werkelijk de inkomsten zeer toe; ik weet niet of het bekend is dat er ook reeds vóór de bedijking, zooals nu blijkt, een niet onbelangrijk bedrag inkwam.

[3]) Hier onder „grittanie" niet te verstaan het rechtsg e b i e d, maar het nedergericht zelf. Er was dus nog niets ingekomen voor consenten, boeten en breuken.

zal de betaling wel eens onvolledig geweest zijn en voor de verschillende jaren iets door elkaar geloopen. Ik zou het dus zóó willen opvatten, dat de bedoelde som nu niet juist voor 1501 volledig is ingekomen, maar dat er, b.v. omstreeks einde Aug. 1502 zooveel is ingekomen dat er wel op het geheele bedrag per jaar gerekend kan worden.

2. Iets meer zekerheid geeft ons het Rekenboek van het Hasker Convent. Wij vinden hierin een „Registrum Colonorum" waarin vermeld wordt wat er telkens in den loop van een jaar met de huurboeren van het klooster te verrekenen is.

Wij hebben dan de rekening voor het jaar 1501 noodig.

We zien nu dat er dikwijls aan de boeren schatting wordt teruggegeven, die zij voor het klooster betaald hebben. Vermoedelijk is dit de helft van den geheelen aanslag: zoowel Worp van Thabor als Jancko Douwama vermelden dat landheer en huurder elk de helft van de jaartax betaalden.

Zoo te Hyelsum (Jelsum), waarmee de lijst begint:

a. „Fredericus dat 14ren.aur". (Fredericus geeft 14 gouden rynsche guldens, of florenen, huur.)

„Item computavit 2 ren.aur. de scatting". (Hij heeft 2 fl. voor schatting in rekening gebracht). Dit is $^1/_7$ van de huur, dus blijkbaar de 7e penning van het vorig jaar (zie boven). Dan iets verder: „et sic computavit 21 st." (en zoo heeft hij 21 st. berekend). Dit is $1^1/_2$ st. op de fl. huur of de helft van 3 st. op de fl., de normale jaartax.

Hij vraagt dus de halve tax terug, die hij over 1501 betaald heeft.

b. Harmannus geeft 32 fl. huur. Hij brengt echter slechts 3 oert. $= ^3/_4$ fl. schatting in rekening. Dit is blijkbaar voor de jaartax, maar het is te weinig, misschien heeft hij slechts 1 termijn betaald.

c. Martinus geeft 9 fl. huur. Hij rekent 2 fl. voor schatting. Dit is iets meer dan de 7e penning en de halve jaartax samen. In elk geval is er dus voor 1501 jaartax betaald.

d. Johannis brevis geeft 9 fl. huur. Hij trekt 40 st. voor de schatting af. Waarschijnlijk de 7e penning van het vorige jaar, maar dan iets te veel. Maar in 1502 lezen we: „scatting de anno praeteriti $13^1/_2$ st. De scatting istius anni $13^1/_2$ st." Dus voor het vorige jaar en dit jaar (1501 en 1502) wordt telkens $1^1/_2$ st. op de fl. afgehouden.

Hiermee is Jelsum afgeloopen (er zijn 2 gevallen weggelaten

waar het bedrag van de schatting niet genoemd wordt). Wij zullen nog een paar duidelijke gevallen nemen uit een andere grietenij.

e. „Aua dat 20 ren.aur. Item Aua computavit nobis $11^1/_2$ st. quos solvit de scatting jacobi" en „etiam de scatting quem exposuit martini anno d. 1" (Aua geeft 20 fl. huur. Hij heeft ons berekend $11^1/_2$ st. die hij voor jacobi schatting betaald heeft; en: ook voor schatting die hij Martini van het jaar 1501 betaald heeft).

f. Van Wabba die 12 fl. huur geeft, heet het: „computat $^1/_2$ ren.aur. de scatting in estate" (hij rekent $^1/_2$ fl. voor de zomerschatting) en „computato de scatting quam exposuit ante martini" (nadat rekening gehouden is met de schatting die hij voor martini betaald heeft).

Aua en Wabba hebben dus beide de Jacobi en Martini tax afzonderlijk verrekend.

Zoo staat er voor het jaar 1501 bij de meeste boeren een schatting aangeteekend die in verschillende gevallen ook reeds in dat jaar blijkt betaald te zijn. Wij kunnen dus wel aannemen d a t d e j a a r t a x i n h e t j a a r 1501 e e n a a n v a n g g e n o m e n h e e f t.

Dit komt ook overeen met het getuigenis van den Proelearius waar deze zegt, bij gelegenheid van het verzet van de geestelijkheid tegen deze belasting in 1504: „De Hertog heeft dit zeer kwalijk genomen en gelijk hij de v i e r v o o r g a a n d e j a r e n den 20en penning (de belasting der geestelijkheid heette de 20e penning te zijn) op zijn eigen gezag geheven had, zoo heeft hij dien de volgende 10 jaren met geweld gevorderd, totdat hij verdreven is".

De uitdrukkingen „met geweld" en „verdreven" op rekening van den schrijver latende, gelooven we toch dat de zaak in dit licht gezien moet worden. Eenige jaren lang (3 à 4) heeft de hertog de tax op eigen gezag geheven; maar in het jaar 1504, bij zijn komst in Friesland, zijn de n i e u w e w e t t e n a a n h e t v o l k v o o r g e l e g d en door het volk goedgekeurd; geestelijken, edelen en huislieden hebben daarop den eed gedaan. Dit is het belangrijke van het jaar 1504 geweest.

---

[1]) Proeliarius of Strijdboek, uitgegeven door het Friesch Genootschap (p. 59).

II. De grondbeginselen der heffing.

Men vindt deze grondbeginselen in het algemeen uitgedrukt in de woorden van het Landboek, dat „elck Stadt ende Dorp" aangeslagen zou zijn „nae huere rycheydt ende groete". Dit kan in zooverre niet juist zijn, dat niet elk dorp maar elke grietenij door heer Willebord en zijn helpers was aangeslagen. De omslag van de dorpen der grietenij werd aan de grietenij zelf overgelaten. Wij lezen dit in de tweede Rentmeestersrekening (17—19):" „welcke renten zij onder malcanderen vinden ende uptie dorpen in elcke grietenije gelegen ommeslaen ende smaldeelen" [1]), welke formule later geregeld herhaald wordt.

Overigens zegt de uitdrukking uit het Landboek ons weinig; hoe wordt de „rijkheid" van stad en land beoordeeld? Heeft men het oog op een vermogens- of op een inkomsten-belasting? Wordt hier alleen het onroerend goed en het daaruit voortvloeiend inkomen getroffen of ook ander goed en ander inkomen?

Wanneer we de verschillende soorten van belasting of omslag in verschillende gewesten in die tijden nagaan, vinden we vooral de volgende systemen: *a.* een huisschot (van ouds in Friesland inheemsch); *b.* een belasting naar de grootte van den grond (naar pondemaeten of morgental); *c.* naar het vermogen in het algemeen, waarbij vooral ook het aantal koeien in aanmerking komt; *d.* naar de rente (huur).

De belasting van 1498, waarvoor de hier besprokene in de plaats kwam, bevatte 4 grondslagen; het was (zie boven) 1°. een belasting van de huizen, 2°. van koeien en paarden, 3°. van de renten; waarbij 4°. accijnzen, De eerste grondslag behoorde dus tot systeem *a*, de 2e tot systeem *c*, de 3e tot systeem *d*.

Voor de belasting naar deze 3 grondslagen kwam de jaartax in de plaats; de accijnzen bleven bestaan.

Als men in de friesche oorkonden in de tijden vóór 1500 zoekt naar den aard der telkens vermelde omslagen, vindt men voor zijl- en dijkonderhoud den omslag gewoonlijk geregeld naar de pondematen, hoewel ook een enkele maal naar het vermogen meer in het algemeen b.v. „kw kwlyck", en zelfs naar de huizen; het laatste by de „huyskys braspenninck" van de Leppa.

Kosten van reizen en onderhoud van krijgsvolk worden nog al eens omgeslagen „merck mercklik, kw kwlick".

[1]) Folio 2.

Maar soms vindt men ook een belasting naar huur of rente zooals bij het slatten van de Ee in 1487 en voor het onderhoud van soldaten in 1488 in Oostergo. Deze laatste maal zien we ook in zooverre overeenkomst met de jaartax: de conventen en priesters geven geen schot van het land, dat ze zelf gebruiken; hun landzaten (boeren) betalen echter als anderen [1]). Verder moet per 40 rynsgolden 1 rynsgolden schot betaald worden, te Leeuwarden te brengen, en „elck gretman wta deel of loegh to commen mit hyra register ende jeld op steed ende tyd forsn." [2]) Dit laatste verklaart eenigszins hoe men in 1499 het bedrag van den 12en en 20en penning ongeveer kon schatten.

Nog dichter bij het tijdstip van de jaartax valt de belasting volgens Petrus van Thabor [3]) in 1496 door de Groningers geëischt in Westergo, waarbij o.a. van elke enkelgulden jaarlijksche rente $1^1/_2$ vuyryser gevraagd werd. Ze betaalden dit echter niet volgens Petrus, omdat de Groningers Franeker niet hadden. Maar misschien betaalde Oostergo wel [4]). Van een dergelijke schatting, vastgesteld op een gaerleger te Sneek spreekt Schotanus in het jaar 1497 [5]).

Uit een en ander blijkt dat een belasting naar de rente in dien tijd volstrekt geen unicum was, zoodat wij ons niet behoeven te verwonderen als de jaartax ook vooral een belasting naar de rente is (waaronder we dan verstaan de landhuur).

Eigenlijk heeft niemand hier vermoedelijk aan getwijfeld vóór het verschijnen van het boek van Theissen.

Deze echter toonde aan dat, terwijl dijklasten en allerlei omslagen en de langzamerhand blijvende floreenbelasting wel naar het bekende Register van den Aanbreng van 1511 (waarbij de landhuren werden „aangebracht") werden omgeslagen, dit niet met de jaartax gebeurde [6]). Deze hield den vóór 1511 vastgestelden grondslag. Theissen vervolgt dan: „Hierbij was blijkbaar veel door onderlinge schikking geregeld en hield men zich hier en daar mogelijk meer aan gewoonten, zich aansluitende misschien nog aan de oude huslotha". Deze opmerking heeft

---

[1]) Sipma II, p. 181.
[2]) p. 182.
[3]) p. 96.
[4]) Volgens Schotanus, p. 411, namen de Groningers in 1494 schatting in Oostergo.
[4]) p. 437.
[6]) p. 52.

zelfs Van Apeldoorn ertoe gebracht te beredeneeren dat er nog steeds, tot het afkoopen van de jaartax in 1623, een belasting op de oude schotschietende huizen werd geheven [1]). Guibal bewees echter in een haast mathematisch betoog, dat van zulk een belasting in deze tijden niets gebleken is, en dat er geen verband bestond tusschen stemrecht en jaartax, zooals Van Apeldoorn vermoedde [2]).

Verder moet opgemerkt worden dat wij met de „onderlinge schikking", waarvan Theissen spreekt, reeds kennis gemaakt hebben: het eindbedrag op de grietenijen rustend, was door de gezamenlijke grietmannen mede vastgesteld en het omslaan over de dorpen werd aan de grietenij overgelaten. Een heel andere vraag is of daarbij de oude huslotha nog een rol speelde.

We willen thans onderzoeken in hoeverre de jaartax als een belasting naar de rente beschouwd worden kan. We moeten daarbij s t a d en l a n d scheiden. Over het algemeen heeft men bij deze zaak vooral het oog gehad op het platte land; daar had men een stemrecht afhankelijk van de schotschietende huizen, in de steden niet.

A. Nu behoeft men den aanslag van de s t e d e n slechts te vergelijken met de landrente daaronder behoorend om te zien dat hij bij de meeste steden niet alleen door die rente bepaald kan zijn geweest. Leeuwarden heeft in 1511 volgens het Register van den Aanbreng Dl I: 457—7 fl. landrente en geeft 250 fl. tax, wat 54,7% daarvan zou zijn (terwijl dit laatste bedrag voor de „uitburen" van Leeuwarden slechts 5,5% is).

Dokkum: 267–7–3 fl. landrenten en 100 fl. tax = 37,4%
Sneek [3]) 594–23 fl. „ „ 250 fl. „ = 42,0%
Sloten: 128 fl. „ „ 80 fl. „ = 62,5%

Maar Sneek stond eerst op 500 fl. tax (Berns No. 432) en dit bedrag wilde men van Leeuwarden ook hebben, wat daar dan meer dan 100% zou geweest zijn. Het laagste van de steden staat Hindeloopen n.l. op 17,3%, terwijl het gemiddelde van de grietenijen 10,7% is. Het is duidelijk dat men in de steden met andere inkomsten rekening gehouden heeft dan die uit grondbezit, op de wijze als het b.v. bij de jaartax in Groningen

---

[1]) L. J. van Apeldoorn, De kerkelijke goederen in Friesland, Leeuwarden 1915, Dl. I, p. 35.
[2]) G. J. Guibal, Democratie en Oligarchie in Friesland, Assen 1934, p. 65 e.v.
[3]) Ch. II, p. 20.

duidelijk is uitgesproken voor Appingedam. Wij lezen daar in het register zooals het in 1555 is opgemaakt [1]):

Damme belast voor 751 gras à 2 gr. st. [2]) = 56–6–4 fl. „Des sal Damme noch geuen iaerlix naer older gewoonte voor die coepenscap van neringe 99–0–0". In het Fr. Charterboek, volgens het register van 1506 [3]) Groningen betreffende, is het bedrag kleiner, n.l. in het geheel 100–0–0, maar ook hier is er blijkbaar wel een zeker bedrag voor de stad a l s z o o d a n i g gerekend [4]). Het is dan ook wel zeker dat in de friesche steden ook voor andere inkomsten dan die uit landerijen tax betaald werd.

In later tijd onderscheidde men bij de steden tusschen de belasting op de floreenrente en die „voor haar corpus" (voor de stad als zoodanig) [5]). Deze „corpus belasting" speelde dezelfde rol bij de floreenbelasting als het hoogere percentage der steden bij de jaartax.

Dat de steden hun jaartax niet opvatten als een belasting alleen op de landrenten, kan blijken uit de wijze waarop zij het noodige bedrag van de burgers inden. Ongelukkig echter is hieromtrent slechts van een paar steden iets te vinden.

In de eerste plaats weten we iets van Franeker. Hier schijnt zelfs de jaartax alleen van de eigenaars der huizen bij eengebracht te zijn. Het eerste stuk dat daarover iets zegt is van 1527; het is een verklaring van het stadsbestuur dat het van de „Heerscappen, die bynnen de stadt Franeker getimmert oft huysen gecoft hebben" 100 g.g. ontvangen heeft, waarvoor die heerschappen en hun erfgenamen vrij zullen zijn van de jaartax [6]). Wij kunnen hieruit de conclusie trekken dat in de stad voor huizen jaartax betaald moest worden. Nog duidelijker blijkt dit uit een stuk van 1545 [7]). Dit bevat een aantal artikelen vastgesteld door het stadsbestuur, waarvan het 1e luidt: „In den eersten dat een yegelick burger oft inwoner hy zy geestelyck ofte waerlyck, eedel ofte oneedel die van den jaertax niet vrij en is, voortaen totten jaertax mede sal contribueren ende die ter cause

[1]) Hs. in fol.° 442, Rijks-Archief Groningen.
[2]) Een gron. stuiver = $^3/_4$ brab. stuiver.
[3]) Ch. II, p. 65.
[4]) Formsma, (De wording van de Staten van Stad en Lande tot 1536, Assen 1930, p. 80), vermeldt dat in 1525 20 fl. werd berekend voor de grastalen en 80 fl. voor de „coepenschap und neeringe".
[5]) Zie b.v. Ch. IV, p. 547.
[6]) Privilege boek f. 56 (Gem. Arch. Franeker) en Ch. II, p. 537.
[7]) Priv. boek f. 113^v.

van dien ten achteren is dat hij tselve afterstal van stonden aen vplegge voor zoe veele huysen als zij bezitten". De laatste woorden zijn duidelijk genoeg. Ook bestaat er een „taxedel" van 1595 [1]) waarin de aanslag van de bewoners van het Ooster en Wester Kwartier wordt aangegeven, varieerende van 2st. tot 23 st. (het eerste bedrag van „kamers"), gemiddeld ruim 7 st. per huis, waermee vermoedelijk, voor de geheele stad berekend, de 140 c.g. jaartax wel verkregen kan worden.

Van Workum weten we iets uit het oudste floreenregister van 1580 en 1581 [2]). De stad beschouwt daar blijkbaar de jaartax als een collectieve last, dien zij niet afzonderlijk van de belastingplichtingen int. Zij neemt haar met andere lasten uit de gezamenlijke inkomsten en draagt haar als één geheel aan den Rentmeester af. Deze gezamenlijke inkomsten worden meest uit de landfloreen verkregen, maar voor een deel ook uit de stedepachten, de huishuren, de vuursteden en de koeien.

Ook Leeuwarden schijnt de jaartax als zulk een collectieve last te beschouwen. Wij vinden ze ten minste genoemd bij een lijst van de lasten, die de stad als geheel heeft te dragen, in een stuk van 11 Juni 1571 [3]).

Over het innen van de jaartax in de stad zelf heb ik niets kunnen vinden, maar misschien leert ons een stuk handelende over Kammingaburen (een der 3 „uitburens") hieromtrent toch iets. In de Rentm. rekening van 1517—'19 lezen we dat de stadhouder de 3 dorpen „Bulgaer, nyeulant ende Kambuer" bij Leeuwarden gevoegd heeft; vermoedelijk is echter het laatste, dat de buurt langs het Vliet bevatte en het nauwst bij de stad aansloot, er al eerder administratief bijgekomen. Daar wijst eenigszins op dat van deze uitbuurt een stuk reeds van 1512 op het gemeente archief van Leeuwarden aanwezig is met het ruggeschrift: „Die ordeninge omme den jaertax tho versamelen inn Kammingabuurster e s p e l l by Jorrert aenslagh" [4]).

Het opschrift luidt: „Dyt iss van dat huus dyt iss myn heeren tyns int jeer fen toeleff". Hoewel het stuk niet in alle opzichten duidelijk is, blijkt er wel uit dat de aanslag uit 2 gedeelten be-

[1]) Reg. Telting 316 (Gem. Arch. Franeker).
[2]) Gem. Archief Workum.
[3]) Ch. III, p. 855.
[4]) Het bedoelde stuk is met een ander stuk vereenigd; samen staan ze in den Inventaris Singels (No. 139c) op 1512. Alleen het hier bedoelde gedeelte, het tweede, is van dat jaar; het eerste is naar de namen te oordeelen ruim 10 jaar jonger.

staat, een naar de huizen en een naar het land. De aanslag op de huizen [1]) varieert van 8 tot 12st. (elke termijn) eenigszins varieerend met de huur van het bijbehoorend land: bij 57 fl. 24 st. huur komt een aanslag van 12 st., bij 8 fl. van 8 st.; de laagsten schijnen vrij te zijn. Daarbij komt nog: „Item 2 enckel gl. fan dae lytse buren elcke termijn" (wat huizen op het Vliet zonder land schijnen te zijn), zoodat we krijgen „somma van den huysenn 8 fl. 15½ st.". Dan volgt er nog „summa van den renten 179 fl. facit, den fl. tot 1 blanc, 4 fl. 22 st. 1ort." Dit schijnt de aanslag van de landrente te zijn; die is echter in totaal veel meer dan deze 179 fl. Het totale bedrag van de zoo verkregen tax is ruimschoots het door den Rentmeester gevraagde (22 fl. per jaar) [2]).

Dat deze wijze van aanslaan wel een stedelijk karakter draagt, wordt nog duidelijk als we andere omslagen in de stad Leeuwarden er mee vergelijken. We vinden n.l. herhaaldelijk omslagen vermeld over verschillende espels van de stad voor den bouw van poorten en pijpen; zoo in 1531 en 1534 over Hoekstera espel, in 1547 over Oldehoofster en in 1554 over Kempema espel. Deze omslagen bestaan ook in den regel uit 2 gedeelten, één voor het huis of huis en stede en één voor „hem selfs", voor zijn „goeden" of „zyn neringe" [3]). Ook de boete van 2500 goudg. de stad opgelegd wegens haar oproerigheid tegen den hertog van Saksen wordt op een dergelijke wijze van de burgers geind: Jorryt Jentijama erfgenamen moeten betalen „bet III golden rinsc. damen joegh IIII st. van dij enckel g. rente voir di rebellichheit bet X golden rinsc. van dij rebellicheyt" [4]).

B. In de landgemeenten is het anders. We willen beginnen op te merken, dat als Theissen aantoont dat de jaartax na 1511 niet naar de toen vastgelegde florenen der landerijen werd omgeslagen, dit niet bewijst dat het niet de bedoeling is geweest bij het instellen in 1501 den omslag naar de huurwaarde te regelen. Integendeel, er zijn verschillende aanwijzingen dat dit wel de bedoeling was. Op den belang-

---

[1]) Men zou ook kunnen zeggen: op de plaatsen of bedrijven als geheel.

[2]) Het andere, latere stuk van No. 139c is op dezelfde manier ingericht; de aanslag der huizen heet nu „bruckma" (gebruik) en beloopt in totaal 6 fl. 26 st., waarbij nog: „summa dae landtrenten facit 4c21 fl. renten 11 st. renten, van elke fl. renten op een termijn ½ st. facit 7 fl. 12 st." De huizen brengen dus nu minder op, het land meer dan in het eerste stuk.

[3]) Gem. Arch. Leeuwarden; deze stukken komen niet voor in de gedrukte Inv. Singels.

[4]) Sipma, II p. 219.

rijken landdag van 1501 wordt de jaartax met de huurwaarde vergeleken, waarvan zij tot $^1/_3$ zou beloopen. In den brief van den stadhouder over die vergadering komt ook nog de zinsnede voor: „Wie wol solchen Jarrenthen als wir horenn nicht auf der landen Renthen sunder auff all Ir gut geordenirt wordenn" en later „dorumb E. F. G. Jherliche Renthen auff all Ir gut beweglich vnnd vnbeweglich gesatzt werdenn mussenn" [1]). Dit wijst ook op de bedoeling alleen de landrenten te belasten, waarmee de stadhouder het naar het schijnt niet eens is; zijn critiek heeft echter geen succes.

Ook uit latere brieven van den hertog spreekt deze bedoeling; zoo waar deze er herhaaldelijk op aandringt dat de pondematen met de pacht beschreven zullen worden. In den brief van Berns No. 436*a*, waarschijnlijk van 1505, lezen wij ook over pogingen de jaartax zooveel mogelijk met de landrente te doen overeenkomen: ieder grietman moet een ieder cynsmans rente beschrijven (hetgeen dan in 1511 geschied is).

Maar het wordt tijd eens na te gaan in hoeverre de jaartax werkelijk evenredig was met de landrente, zooals die in 1511 beschreven is. We kunnen wel aannemen dat deze toen nog weinig zal hebben verschild van die van 1501, toen de jaartax werd vastgesteld.

Uit de getallen van het Charterboek Dl. II vinden we dan voor de grietenijen van Oostergo voor de jaartax waarden varieerende van 7,9% van de landrente (Leeuwarderadeel) tot 13,9% (Dantumadeel) behalve 2 afwijkende getallen n.l. 17,4% in Achtkarspelen en 24,4% in Opsterland. Het gemiddelde is 12,3%.

In Westergo liggen deze getallen tusschen 7,8% en 9,8%; het gemiddelde is 9,0%.

In Zevenwouden is variatie van 9,9% tot 13,9% met 2 afwijkende, n.l. 15,7% in Schoterland en 25,6% in Aengwirden; het gemiddelde is 11,5%.

Voor geheel Friesland, buiten de steden, is het gemiddelde 10,7%; dat is per floreen van 28 st.: 2,996 st. of nagenoeg 3 st.

Als men Achtkarspelen, Opsterland, Schoterland en Aengwirden uitzondert, liggen alle getallen tusschen 7,8% (Menaldumadeel) en 13,9% (Dantumadeel en Stellingwerf). Behalve bij deze 4 is de afwijking van het gemiddelde, 10,7%, dus niet overmatig groot. Als wij de afwijking van deze 4 eenigszins kun-

[1]) De „Jarrenthen" of „Jherliche Renthen" zijn hier de tax, „der landen Renthen" de landhuur.

nen verklaren, behoeven we niet de stelling op te geven, dat men zich de draagkracht toch in het algemeen wel bepaald dacht door de landrente, de huissteden meegerekend.

Wanneer we in Berns No. 432 nagaan hoe deze hooge getallen tot stand zijn gekomen, zien wij:

Achtkarspelen getaxeerd op 425 fl., biedt aan 300 fl., gesteld op 330 fl. (17,4%).

Opsterland, getaxeerd op 150 fl., neemt dit aan, gesteld op 150 fl. (24,4%).

Aengwirden samen getaxeerd op 299 fl., bieden 50 fl. (25,6%)
Schoterland aan 200 fl., gesteld op . . . . . 200 fl. (15.7%)

Wanneer wij deze getallen met andere vergelijken, zien we dat hier betrekkelijk weinig is afgedongen. De getallen zijn bij

Idaarderadeel: 331 fl. → 160 fl. → 200 fl.
Rauwerderhem 406 fl. → 188 fl. → 280 fl.
Smallingerland 200 fl. → 80 fl. → 80 fl.

De genoemde hooge percentages zijn dus eenigszins met eigen goedvinden tot stand gekomen. De meeste klachten komen naderhand ook niet juist van deze 4. Achtkarspelen klaagt en dan verder Dantumadeel, de Dongeradeelen, Kollumerland en later Tietjerksteradeel [1]).

Wat is nu de eigenlijke oorzaak van deze hooge aanslagen? Gedachtig aan de opmerking van Theissen letten we nu eens op het aantal schotschietende huizen of, wat hetzelfde is, op het aantal stemmen. Als we het aantal stemmen per 100 fl. rente berekenen en dit naast de bovengenoemde percenten (dus ook de tax per 100 fl.) zetten, krijgen we de getallen:

	stemmen	perc. tax
Achtkarspelen . .	15,7	17,4%
Opsterland	56,3	24,4%
Aengwirden. . . .	51,8	25,6%
Schoterland	26,6	15,7%

Dit zegt op zich zelf niet zooveel, maar wel als we het naast de 2 laagst aangeslagen grietenijen zetten:

	stemmen	perc. tax
Menaldumadeel . .	4,7	7,8%
Leeuwarderadeel .	4,8	7,9%

[1]) Ch. II, p. 164 en p. 583.

Toch moeten we dezen hoogen aanslag van de grietenijen met veel stemmen niet zoo opvatten dat de „schotschietende huizen" nog schot betaalden. Zooals reeds is opgemerkt, daarvan blijkt niet. Ook gaat een hooger aanslag niet steeds samen met meer stemmen. Zoo heeft Westdongeradeel 12,9% tax en 5,5 stem per 100 fl. en Utingeradeel 9,9% tax en 11,0 stem. Wel schijnt er toch een neiging geweest te zijn de grietenijen met meer stemmen hooger aan te slaan.

Als we hiervoor een verklaring willen vinden, zullen we goed doen er rekening mee te houden dat de bovengenoemde 4 grietenijen alle tot de zand- en veenstreken behooren. De streken met veel stemmen zijn ook die van de vele kleine boeren. Nu zijn er verschillende oorzaken, dat deze hooger kunnen worden aangeslagen. Vooreerst kan men behalve op de totale rente ook eenigszins op het aantal boeren gelet hebben of misschien: bij gebrek aan nauwkeurige gegevens omtrent land en huurwaarde heeft men zich iets door het aantal laten influenceeren, waarbij de kleine grondgebruikers iets in het nadeel zijn gekomen. Verder was in de woudstreken veel meer grond het eigendom van den boer dan in de kleistreken. In het Register van den Aanbreng blijkt in dat opzicht zelfs bij oppervlakkige beschouwing het verschil b.v. tusschen Achtkarspelen en Leeuwarderadeel. Opsterland komt daarin niet voor, er bestaat echter een opgave uit de 16e eeuw [1]), dat in Opsterland in de 16e eeuw meer dan 80% van het land in eigen gebruik was. De opgegeven lage landrente mag hier vermoedelijk in vergelijking met de kleistreken niet geheel als maat voor de draagkracht gelden. Waar weinig gehuurde landerijen zijn, kan ook de taxatie der huurwaarde bezwaar opleveren. Wanneer wij dan ook zien dat een pastorieplaats op de klei in Leeuwarderadeel normaal voor 20 fl. te boek staat en in Opsterland voor 4 fl., zullen we toch dunkt mij niet mogen aannemen dat de opbrengst van de eerste plaats 5 maal zoo groot zal zijn aan producten als die van de tweede.

Een en ander maakt verklaarbaar dat Opsterland geen bezwaar maakte tegen zijn aanslag en dat ook Aengwirden met zijn 25,6% nooit klachten had.

Trouwens als men den aanslag per stem, d.i. ongeveer per

---

[1]) Zie een Hs. bevattende het Reg. v. d. A. der 5 deelen met dergelijke opgaven over enkele grietenijen. (R. A. Leeuwarden).

oude normale hoeve, berekent, is deze in de hoogst aangeslagen grietenijen toch nog altijd aanzienlijk lager dan in de laagst aangeslagene. In Opsterland en Aengwirden is zij resp. 12 stuivers en 14 stuivers en in Menaldumadeel en Leeuwarderadeel beide 1 fl. 22 st. De pastoor in Leeuwarderadeel betaalt $1^1/_2$ fl. tax, die in Opsterland (met veel emolumenten) 1 fl.

Op die wijze kan dus in de grietenijen met betrekkelijk veel schotschietende huizen een hooger aanslag tot stand gekomen zijn, zonder dat men zich toch bij de oude „huslotha" behoeft te hebben aangesloten.

De grietenij zelf sloeg de tax weer om over de dorpen van de grietenij. Ook hier is de aanslag niet altijd juist evenredig met de landrente, zooals die in 1511 gebleken is. Over het algemeen zijn hier ook de dorpen met een groot aantal stemmen iets in het nadeel. Hier werken dezelfde oorzaken, als bij de grietenijen, in het klein. De dorpen op zandgrond staan wat hooger aangeslagen dan die op kleigrond binnen dezelfde grietenij.

In een enkele plaats als Kollum met veel nering schijnt men ook de huizen wel iets hooger aangeslagen te hebben dan met de grondrente daarvan overeenkomt; eenigszins als bij de steden.

Dit alles neemt niet weg, dat bij schrijvers van dien tijd gesproken wordt van de jaartax als bedragende een bepaalde som per floreen rente; Worp van Thabor spreekt van 3 st. per floreen, wat zooals wij zagen het gemiddelde is. Jancko Douwama noemt tweemaal den 20en penning (voor huurder en eigenaar) wat 2,8 st. per fl. geeft. Ook de boeren van het Hasker convent rekenen meest voor het klooster $1^1/_2$ st. per fl. of in totaal 3 st. per fl. Petrus van Thabor spreekt van 15 st. per fl. als van 5 jaar tins en ook de Staten leggen blijkens de rentm. rekening van '31—'32 aan het nieuwingedijkte Kruisland een tax op van 3 st. per floreen.

Het is nog wel interessant het bedrag van de jaartax in Friesland met die in Groningen in 1506 [2]) te vergelijken, welke laatste oorspronkelijk toch ook namens den hertog van Saksen was opgelegd. Het totale bedrag in Groningen was volgens de opgave in het Charterboek 5810 fl.

[1]) p. 390.

[2]) Ik kan het niet eens zijn met Formsma (l. c. p. 79) als deze meent dat de schatting in Groningen pas in 1508 is vastgesteld. Rengers, die dit zegt, heeft zijn verhaal van E. Beninga overgenomen, die haar echter in 1506 stelt. Dit lijkt ook waarschijnlijker daar in dat jaar het kasteel te Groningen grootendeels gereed kwam.

Volgens Formsma was de aanslag 6000 fl., die ook op een paar honderd gulden na binnen kwam, en dit bedrag bleef in den Gelderschen tijd onveranderd, behalve dat een extrapenning geheven werd om de geraamde 1000 fl. van de bieraccijns vol te maken. Wanneer men deze 6000 fl. met het friesche bedrag van 14000 fl.[1]) vergelijkt, schijnt het laatste wat veel; we moeten echter niet vergeten dat in Friesland alle steden zijn aangeslagen, terwijl de stad Groningen zich er altijd buiten heeft weten te houden. Verder bleven ook het Gooregt en Westerwolde er buiten.

Hoe deze Groninger taxatie is uitgevoerd weten we niet.

In 1555 is er echter een herberekening uitgevoerd, waarvan we wel op de hoogte zijn. Ieder dorp is toen op een aantal grazen gezet en ieder gras is naar de kwaliteit van den grond in dat dorp op zeker bedrag aangeslagen. Zoo kan de aanslag per gras (of andere maat) in een dorp zijn: 1 vlaamsche, 1 gron. st., 1 witte st., 1 brab. st., 2 vlaamsche enz.

Praktisch loopt die aanslag uiteen van $^3/_4$ st. tot $1^3/_4$ st. en gemiddeld zal het ongeveer 1,34 (brab.) st. per gras zijn of misschien 2,7 st. per ha.

In Friesland kan ook voor enkele grietenijen de grootte van het aangeslagen land en zoo de tax per ha berekend worden. We vinden dan voor Leeuwarderadeel de tax per ha = 2,55 st., voor Ferwerderadeel 3,05 st., voor Baarderadeel 3,48 st. Dit zijn kleistreken; ook voor enkele dorpen uit andere streken is de oppervlakte te berekenen. We vinden zoo voor Buitenpost de tax per ha = 2,62 st., voor Opeinde 2,13 st. en voor Surhuizum 1,61 st. De tax is hier wel iets lager maar volstrekt niet evenredig met de huurwaarde van 1511 [2]).

De tax blijkt dus per ha in deze friesche streken niet zooveel te verschillen van die in Groningen, maar deze laatste is die van 1555 en bij berekening blijkt toen het bedrag van 8134 car. gl. te zijn geklommen tot 11369 c.g. als men het eigengebruikte land der kloosters buiten rekening laat. In 1506 zal Groningen dus wel lager zijn aangeslagen geweest dan Friesland in 1501.

Eigenaardig is nog dat in Groningen de toename van de tax

---

[1]) Theissen vergist zich als hij zegt dat eerst na 1524 het bedrag zoo groot is geworden, de 12752 fl. die hij als het oorspronkelijke opgeeft moet nog vermeerderd worden met 1470 fl. voor de steden. (Zie Th. p. 213).

[2]) Deze 3 dorpen liggen in Achtkarspelen, een der bovengenoemde zwaarst belaste grietenijen.

van 1506 tot 1555 op den lichten grond geringer is dan op de klei. Zoo is Vredewold slechts gestegen van 426 c.g. op 462 c.g., waarbij zelfs een aantal dorpen omlaag zijn gegaan; ook een dorp in Langewold is gedaald. Bij den eersten aanslag waren dus ook in Groningen de lichte gronden betrekkelijk hoog aangeslagen. Daar hier, naar ik meen, niet meer de herinnering aan de oude huslotha was, kan de hooge aanslag daar niet aan worden toegeschreven.

III. De jaartax van de geestelijkheid.

Bij de regeling in 1504 gemaakt, toen de hertog de geestelijkheid en de edelen bijeenriep om hun goedkeuring te krijgen voor de belasting, die zijn regenten hadden vastgesteld, werden de geestelijken er met moeite toe gebracht goed te keuren dat zij den 20en penning van hun renten zouden betalen. Afgezien dan van de corpora, die ze zelf gebruikten, welke vrij zouden zijn. Zoo wordt gewoonlijk vermeld; maar we lezen reeds in het Charterboek, waar deze zaak beschreven staat, dat sommige afschriften van het Landboek hier spreken van den 20en, andere van den 21en penning [1]). Ook bij Worp van Thabor vinden we beide getallen genoemd, ja zelfs in officieele stukken als de afschriften Berns: in No. 267 is sprake van een 20en penning voor de geestelijkheid, in No. 436*a* van een 21en. Wat is het nu geweest? Naar mij voorkomt geen van beide: de geestelijken betaalden als de anderen. Vermoedelijk is de verklaring van de zaak deze: een 20e penning (1,4 st. per fl.) verschilt weinig van de helft van de gewone gemiddelde jaartax van 3 st. op de floreen en als huurder en eigenaar daar ieder de helft van betalen, betaalt dus de geestelijkheid van haar verhuurde landerijen ongeveer den 20en penning. Misschien wordt er ook soms gesproken van een 21en penning, bij vergissing, omdat de adel dat betaalde.

Hoe het werkelijk toeging, hieromtrent kunnen we, wat het kloostergoed betreft, iets vinden in het Rekenboek van het Hasker convent.

Wij zullen daarvoor een der jaren nemen, waarvoor het register het volledigst is, n.l. 1505. In dit jaar vragen de volgende boeren een bedrag aan schatting van het klooster terug:

---

[1]) Ch. II, p. 31*a*.

Dieuwe uxor Douwonis geeft 22 fl. huur en vraagt 33 st. schatting
Hermannus . . . geeft 32 fl. huur en vraagt 45 st. schatting
Theodricus . . . „ $2^1/_2$ fl. vraagt 5 groot[1])=$3^3/_4$ st. schatting
Thyepko . . . . „ 40 fl. vraagt 60 st. schatting
Haythe . . . . . geeft 26 fl. vraagt 39 st. schatting
Thyart . . . . . „ $17^1/_2$ fl. „ 26 st. „
Tet . . . . . „ 14 fl. „ 21 st. „
filii Aue . . . . . „ 20 fl. „ 30 st. „
Willam . . . . . „ 18 fl. „ $30^1/_4$ st.
Schyringa goet 8 ph. gl. 1 cli. = 7 fl. 16 st. vraagt $1^1/_2$ cli = 18 st.
Jacob Wennes goet $10^1/_2$ fl. vraagt 12 st.
Sywert 12 post. horn. = 4 fl. 4 st. vraagt 15 butje = $7^1/_2$ st.

Men ziet dat 6 van de 12 juist $1^1/_2$ st. per floreen terugvragen en nog eenigen daar zeer dicht bij komen. Nu is het waar dat dit ook heel dicht bij $^1/_{20}$ komt, maar als de bedoeling geweest was $^1/_{20}$ te vragen, had men dit in enkele gevallen toch wel gemakkelijker kunnen doen, ten minste bij 40 fl. en 20 fl. (Er staat als tax eigenlijk 2 fl. 4 st. in het eerste geval; de 4 st. is er dus wel uitdrukkelijk bij verlangd). In elk geval is geen enkele maal de schatting juist $^1/_{20}$.

Wat het goed van de w e r e l d l i j k e g e e s t e l i j k h e i d aangaat, hierover kan men iets vinden op enkele plaatsen in de Beneficiaalboeken van Friesland van 1543. Van de pastorieplaats te Oostrum (p. 164*b*) lezen we „Ende zyn oeck dese landen ofte corpus zynder Beneficie, belasticht ende bezwaert met jaerlicxe taux, te weeten, tot elcke termyn een floreen, nyet tegenstaende alle andere Priesters Beneficien van taux zyn gepreuiligieert". Deze pastoor gebruikte de plaats zelf en zij was indertijd aangebracht op 24 floreen. Wij zien hieruit dat men zich niet eens altijd hield aan de bepaling dat het eigen goed der geestelijken vrij zou zijn. Verder is de taux 2 fl. per jaar, dus zeker niet $^1/_{20}$.

Te Brantgum is een prebende (p. 173*b*) waarover we lezen „ende schieten met die Weerlycke landen schattinge als die Huysluyden".

Te Grouw zijn leenslanden (p. 252*a*) die verhuurd worden; de floreen bedraagt 9 fl., de tax 1 fl. In hetzelfde dorp (p. 252*b*) hebben we nog: floreen = 4 fl. en tax = 16 st.

Te Heeg lezen we (p. 437*b*) „Dese naegeschreeuen parceelen

---

[1]) In 1502 wordt in het rekenboek 1 groot = $^3/_4$ st. gesteld.

van landen binnen buyten dat corpus, ende schieten tot die tax als andere Wairlycke landen" (dus niet de 20e penning); op p. 440*b* en 441*a* vinden we iets dergelijks.

Ook in de Rentmeesters Rekening van 1517—1519 treffen wij iets aan over den aanslag der geestelijkheid. Er zijn dan 2 grietenijen waar meerdere geestelijken tot dien tijd toe tax blijken betaald te hebben van hun eigen plaats. Als er dan door de edelen geen tax wordt betaald (waarover later) en ook velen door armoede (het is oorlogstijd) niet betalen kunnen, weigeren ook zij de tax, waartoe zij niet verplicht zijn, verder te betalen. Dit bedrag wordt dus ook van de totaalsom afgetrokken.

In Menaldumadeel blijkt dan van $68^1/_2$ fl. rente voor elke termijn 80 st. 4 p. tax betaald te zijn, dat is 2,34 st. per fl. per jaar. In Franekeradeel van 82 fl. 12 st. rente elke termijn 93 st. tax of 2,25 st. per fl. per jaar. Nu is het gemiddelde in Menaldumadeel 7,8% of 2,18 st. per fl. en in Franekeradeel 8,3% of 2,32 st. per fl. Wij hebben dus ook hier geen reden te onderstellen dat de geestelijken een aparte schattingsregeling hadden.

IV. De jaartax der heerschappen.

Nog eens een lastig probleem. Als we voor de eerste maal over de jaartax gesproken vinden in Nov. 1500, toen de jaarlijksche tins naar rijkdom en grootte moet zijn in elkaar gezet (zie boven), lezen wij dat de goederen door geestelijken en heerschappen bewoond vrij zullen zijn. Hieruit kunnen we afleiden dat dus de overige goederen van den adel wel belast zullen zijn, als die van anderen.

Dan komen de onderhandelingen van 1504 als de hertog in Friesland gekomen is. Op 20 Mei roept de hertog te Franeker bijeen prelaten, heerschappen, grietluiden en gemeene meente en deelt hun mede de door hem noodig geachte maatregelen. Hierbij is de ons reeds bekende belastingregeling, maar ook de bepaling „dat die Heerschaepen huere gueden solden ontfanghen in leen van den Harttoge ende zijnre eruen, welke punt die Heerschaepen mishaeghede, ende wolden generleye wys daaraen" [1]). Het gelukte den hertog niet hen hiertoe over te halen. Ten slotte wordt overeengekomen dat de adel van dit leenstelsel bevrijd zal blijven, mits betalende van zijn renten jaarlijks den

[1]) Ch. II, p. 30*a*.

21en penning. In den Reversaalbrief door den hertog aan de heerschappen gegeven op den 6en Juli wordt vastgesteld dat de heerschappen ten eeuwigen dage aan de hertogen en hun erven den 21en penning van hun landrenten zullen geven „daer met zie alle dienstbaerlicheyt, precarien, schattinghen, ende alles anders wat zo tgemeene Landschap nu ende voert meer den Ffursten to gheuen opgheleydt wordt, ghans vrij ende onbelast zijn" [1]). Alleen bij oorlog zullen de heerschappen naar vermogen hulp en bijstand bieden.

Het volgend jaar vernemen wij uit Berns No. 292 nog eens dat de hovelingen ontevreden zijn over den 21en penning dien ze betalen moeten, welke belasting „Inn andern ombliegenden land Ein gros geruchte machet". Zij willen er liever diensten voor verrichten. De hertog antwoordt dat hij dan wel eens wil weten welke diensten, dan zou hij daarover eens kunnen nadenken. Wij vernemen daar dan echter niet meer van.

Er schijnen verder geen strubbelingen meer geweest te zijn, tot na 1514 als de 21e penning wordt afgekocht. De hertog heeft dat jaar moeilijkheden in Groningen; hij heft daarvoor extra belastingen, maar staat ook de heerschappen toe den 21en penning af te koopen, waarvoor deze 2 maanden lang 500 man krijgsvolk moeten leveren. Dit wordt weer in een brief beschreven, gedagteekend 20 Juni 1514 [2]). Het volgend jaar gaat Friesland over aan Karel van Bourgondië. De huldiging van den nieuwen Heer had plaats o.a. op deze voorwaarden dat „die Heerschaepen, die hij ons Ghenaedighen Heer van Sassen ghetrouw ende ghehoersaem bleven, ende nu willich tot de huldinghe sint, ende huere jaerlixe lasten afghecoft ende afghedeent hebben, zullen voer hoere ghueden ende Meyers vrij zijn, ende van allen lasten nu ende tot euwyghe daeghen weesen ende blyven" [3]). Deze herhaalde verklaring van vrijheid van alle lasten heeft veel moeilijkheden veroorzaakt. Wanneer er naast den 21en penning nog een jaartax van de edelen was en wij zullen beredeneeren dat deze er inderdaad was, kan men toch niet aannemen dat afkoop van den 21en penning ook tevens vrijheid van die jaartax en zelfs van accijns, zooals de edelen verlangden, zou meebrengen.

Toch zien wij in de eerste eenigszins uitvoerige Rentmeesters Rekening (de 2e genoemd) die loopt van 7 Febr. 1517 tot 7 Aug.

[1]) Ch. II, p. 32*b*.
[2]) Ch. II, p. 83.
[3]) Ch. II, p. 88.

1519 dat de heerschappen geen jaartax betalen. Wij lezen daar fol. 2: „In welcke staende renten noch in gheenen anderen renten oft excysen die heerscappen houdende die partie van der C. M. [1]) nyet en contribueren noch en gelden van den lande ofte gueden die zy liggende hebben in eenich van den grietenijen [2]), overmits dat die heere van Yselsteyn stadhouder zynde van Vrieslant hemluyden vriheyt ende exemptie van eenige contribucie gegeven heeft".

Men heeft dan ook wel gemeend dat de 21e penning niets anders was dan de jaartax der edelen, die dus was afgekocht. Zelfs verklaart een der heerschappen zelf zoo iets. We lezen bij Jancko Douwama: „Item alle renten weren te voeren.... besuaert met de hunderste penninck; dat worden nu gestelt op de tuentichste penninck ende dair worden noch een annex angehangen, dat de pachtenaer gaff daer also voele tegen. Dan de Ridders hadden forndel: den solden niet meer geeven dan den 21e penninck van haer renten" [3]).

Dat de 21e penning iets anders is dan de jaartax blijkt al eenigszins uit de formuleering in bovengenoemde Rekening: er wordt niet over afkoop gesproken maar de nadruk wordt er op gelegd dat de heerschappen de partij van den koning hebben gehouden en niet met de Gelderschen zijn meegegaan. Van de stad Leeuwarden daarentegen wordt in dezelfde Rekeningen wèl verklaard dat zij vrij is, omdat ze in 1515 de jaartax heeft afgekocht [4]).

Theissen geeft wel bewijzen dat de 21e penning en jaartax v e r s c h i l l e n d e z a k e n z i j n, maar hij blijft zich toch eenigszins aarzelend uitdrukken [5]); ik geloof dat dit niet noodig is.

De beide stukken door Theissen in het Rijksarchief te Brussel gevonden, uit het jaar 1515, zijn wel vrij duidelijk, maar toch overtuigender is naar 't mij voorkomt een stuk uit de Afschriften

---

[1]) Die dus niet met de Gelderschen zijn meegegaan.

[2]) Ik weet niet of het met bedoeling is, dat hier alleen de grietenijen genoemd worden; maar inderdaad was het in de steden iets anders. Wij vinden alleen een aftrek voor de edelen genoemd te Bolsward, Ylst en Sloten. In Franeker betaalden zij ook niet, maar de stad betaalde voor hen; we zagen boven dat zij hiervoor 100 fl. in eens hadden gegeven.

[3]) Boek der Partijen p. 129. Maar Jancko Douwama schreef zijn boek een aantal jaren later in de gevangenis (na 1523). Verder werd de jaartax bij de „bron", de landgebruikers, geïnd, deze hebben waarschijnlijk niet altijd van de eigenaars hun aandeel teruggevorderd.

[4]) Voor de eerste maal opgenomen in de Rekening van '25—'26.

[5]) p. 414 e.v.

Berns, dat dus, naar men zou zeggen, ook wel door Theissen zou kunnen zijn opgemerkt.

Dit stuk, Berns No. 350, is een uittreksel uit de domeinrekening van Rattaler over het jaar 1509, of meer nauwkeurig: „Inname Jan Rattalers ein halb Jaer und ein monath von Jacobj anno octavo bis uff den anderen tag marcij Sontag Reminiscere laut den nach geschriben grossen awssgezogen".

Het begint met:

„Prima grossa Jarrenten $14^{M}3^{C}85$ fl. 20 st.

2e grossa von Sonderlichen Renten als von hoffsteten ist noch nitgefallen dann 6 fl. R.

3e grossa der 21 pfening ist hier nach frantzen [1]) entpfangh gar gesatzt, was daran Rest stet nach der aussgaben [2]) facit $1^{M}1^{C}39$ fl. $21^{1}/_{2}$ st.

4e grossa hat dy acciess in 7 monden getragen $5^{M}3^{C}60$ fl. 4 st. $^{1}/_{2}$ ort.

sall das jaer seer mindern umbs kriegs willen".

De Pacht van het Bildt en breuken van de grietenijen ontbreken nog. Dan komen nog 2 posten en ten slotte:

„Summa summarum aller Inname facit

$22^{M}6^{C}49$ fl. 23 st. $3^{1}/_{2}$ ort".

Het hier genoemde bedrag der jaarrenten of jaartax, n.l. 14385 fl. 20 st., is het bedrag dat ook in 1525—'26 [3]) wordt opgegeven en in 1536—'37 [4]). Wij zagen boven voor de eerste jaren een iets hooger bedrag, n.l. omstreeks 14500 fl.

In dit bedrag is de jaartax der heerschappen begrepen; in de jaren na 1514 wordt deze er wegens hun vrijstelling afgetrokken. Men ziet echter dat er hier een aparte 21e penning is (3e grossa) die bij de jaartax (1e grossa) wordt opgeteld. De jaartax der heerschappen is dus iets anders dan de 21e penning.

Bij de uitgaven treffen we eerst weer aan:

„Daran ist noch Inn zu monen an den Jarrenten die Im entpfangh gantz gesatzt sein den regenten (den regenten) ein register ubir geben $8^{C}63$ fl. 8 st. 3 ort. Idem In zw monen an dem 21en pfening der In der Innam vor vol stat lants registers den herren

[1]) Frans Minnema was in 1505 tot rentmeester benoemd.

[2]) Was als volledig betaald opgeschreven; het ontbrekende staat dan onder de uitgaven.

[3]) Zie R. v. d. A. IV p. 4. (n.l. 20139 c.g.).

[4]) Zie Theissen p. 213 (n.l. 20137 c.g. 12 st.).

ein copj davon vbirliuert rest $5^{C}21$ fl. 12 st. $^{1}/_{2}$ ort. Summa der rest $1^{M}3^{C}$ 84 fl. 20 st. $3^{1}/_{2}$ ort".

Men ziet, de achterstal van de jaartax en die van den 21en penning worden weer opgeteld.

Maar laten het dan twee verschillende belastingen geweest zijn, de betaling werd tegelijk gestaakt en we moeten erkennen dat de bewoordingen van de stukken van 1504 en 1515, boven vermeld, daar ook wel eenige aanleiding toe geven.

In de 1e Rentm. Rek. van 8 Aug. 1515 tot 6 Febr. 1517 blijkt nog niets van jaartaxbetaling. Waarschijnlijk zal in dezen verwarden tijd, waarin Friesland grootendeels Geldersch was, niet veel van belastingbetaling zijn gekomen. In de 2e Rekening loopende van 7 Febr. 1517 tot 7 Aug. 1519 komt alleen jaartax voor uit de grietenijen die Bourgondisch waren en dan nog zeer onvolledig, te weten Leeuwarderadeel, Menaldumadeel, Franekeradeel, Hennaarderadeel, Baarderadeel, Barradeel en Tietjerksteradeel [1]). We hebben reeds gezien dat in die Rekening aan het begin, zonder veel motiveering, verklaard wordt dat de heerschappen, houdende die partie van der C. M. (en andere zullen er in deze grietenijen niet veel geweest zijn) geen tax betalen. Later, als het niet betaalde bij de uitgaven geboekt wordt (fol. 118v) lezen we bij Leeuwarderadeel nog „Van der grietenye van Leeuwerderdeel daer hier voeren folio 2° van vyff termynen vol ontfanck gemaeckt is ende daeroff men hier wederomme noempt in vuytgeuen voor elcken 5en termyn de partien ende sommen naer elcken naem volgende, ende dat overmits dat de voorscr. persoonen huir ende hoer goeden seggen vry te zyne ende daeroff brieven van den C. M. hebben, blyckende by een qoyer [2]) houdende vyff bescreven bladen geteyckent by Renick Kamstra grietman van leeuwerderdeel".

Intusschen zien we dat bij het controleeren van de Rekening door de Rekenkamer aan den rand is aangeteekend: „.... zij oic verdacht dat dese Rentmr. achteruolgende den selven mandem. zyne dilligentie ende naesticheit doen sal ende gehouden is te doen in gevoegelycken ende tyde van paeys omme de selve partien te vercrigen ende des keysers Recht dair inne bewaert te werden omme dair van verantwerden inne tydt ende wylen".

We zien hieruit dat de controleerende autoriteiten zich voorloopig bij den aftrek hebben neergelegd maar niet van

[1]) Benevens één termijn van het dorp Roordahuizum.
[2]) = cohier.

het recht daarop overtuigd zijn. Trouwens deze eerste jaren moeten ze heel wat meer door de vingers zien dan deze „aftochte" der heerschappen. Naast dezen aftrek komt er een voor goederen „toebehorende armen miserable personen die by der oerloge verdorven zyn"; en in Leeuwarderadeel een van personen van wie de rentmeester een deel „niet gecrygen en con overmits dat de geene diet schuldich zyn soe wel geestelick als waerlicke seggende zyn dat zy vry behooren te weesen gelyck de persoenen die int voorn. cappitel gementioneert staen gemerckt dat zy oick des conincx partije houdende ende daer genouch omme verdoruen ende niet machtich en zyn veel van hunluyden huer resten te betaelen".

In de volgende bewaard gebleven Rekening, van 8 Aug. 1523 tot 30 Sept. 1524, zijn er ook nog „arme ende miserable menschen die bij der oirloge bedorven zyn ende nyet geuen en mogen", maar de 3e groep ontbreekt nu. Het duurt echter vrij lang voor er een eenigszins stabiele toestand intreedt; de aftrek der edelen maakt eerst groote schommelingen door. Voor de 7 genoemde grietenijen samen is deze per jaar:

van	1517—'19 . . .	903—4–7	car.gl.
„	1523—'24 . . .	1079—10–7½	„
„	1525—'26 . . .	746—5–9	„
„	1527—'28 . . .	744—0–9	„

Ook later zijn er nog schommelingen; de totale aftrek voor Friesland is in '27—'28: 1648—4 c.g., in '42—'43: 1503—10–6 en in '74—75: 1606—17–7.

Geheel ongestoord genieten de zoogenaamde „geprivilegieerde" heerschappen hun aftrek niet. Herhaaldelijk worden pogingen gedaan den aftrek voor de heerschappen zelf of ten minste voor hun erfgenamen te niet te doen; er wordt zelfs nog eenmaal gepoogd op den 21en penning terug te komen, hoewel hier de edelen zeker duidelijker in hun recht zijn [1]).

De toestand blijft echter vrijwel bij het oude tot den gedwongen afkoop van de jaartax in 1623. Alleen wordt de relatieve beteekenis van de jaartax steeds geringer door het voortdurend stijgen der andere belastingen. Tot dezen afkoop door de belasting schuldigen werd door de Staten besloten 11 Febr. 1623 [2]);

[1]) Theissen behandelt deze zaken uitvoerig (p. 414 e.v.).

[2]) Iedere stuiver tax werd afgekocht met een car. gl. Zie over dezen afkoop het Reg. v. d. A. Dl. IV p. 99 e.v.

met de opbrengst zou een schuld van 300 000 c.g. worden afgelost. Aan de grietenijen Gaasterland en Lemsterland, waar veel land door afslag van de zee was verloren gegaan, werd echter toegestaan slechts $^2/_3$ van hun tax af te koopen. Het overblijvend $^1/_3$ werd eerst afgekocht in 1775; hiermee is dan de geschiedenis van de Saksische jaartax in Friesland afgeloopen.

Korte samenvatting der hoofdzaken.

1. De saksische jaartax is een belasting, die in het najaar van 1500 door Willebord van Schaumburg en enkele anderen namens de hertogen van Saksen voor Friesland werd ontworpen. Steden en grietenijen werden hierbij voor een bepaalde som aangeslagen. Deze aanslagen werden aan verschillende steden nog dat zelfde jaar meegedeeld en daarin kwam ook zoo goed als geen verandering meer.

De aanslagen der grietenijen ondergingen nog wijziging na bespreking op een landdag 4 Sept. 1501 te Leeuwarden gehouden. Spoedig daarop werd echter met medewerking der grietmannen een resultaat verkregen en ook nog hetzelfde jaar begon men deze jaartax voor 1501 te innen, al kwam in dat jaar die tax nog niet volledig binnen.

De jaartax nam dus een aanvang in 1501 en niet, zooals veelal gedacht wordt, in 1504. In het laatste jaar werd de nieuwe belastingregeling op aandringen van den hertog door de Friezen goedgekeurd.

2. Deze jaartax was in hoofdzaak een belasting naar de landrente (huur), voorzoover men deze meende te kennen en het daarover eens kon worden.

De steden echter waren veel hooger aangeslagen dan met de landrente, daaronder behoorend, overeenkwam. Zij sloegen het verschuldigde bedrag naar eigen inzicht over de burgers om, waarbij ook in aanmerking kwamen de huizen en ander bezit en waarschijnlijk ook de nering. De aanslag der grietenijen was oorspronkelijk bedoeld als een op de landrente, maar zeer nauwkeurig kwam dit ten slotte niet uit, daar men deze rente niet precies kende en zich ook in de praktijk daar niet zoo geheel aan hield.

In het algemeen werden de grietenijen in de woudstreken met vele kleinere boeren, naar de huurwaarde gerekend, hooger

aangeslagen dan die in de kleistreken. Van een rekening houden met de oude „huslotha" blijkt echter niet.

3. Geestelijken en kloosters betaalden geen tax voor het land dat zij zelf in gebruik hadden. Voor het overige land werd betaald als voor wereldlijk eigendom. De geestelijkheid betaalde daarvan als eigenaar de helft, wat gemiddeld $1^1/_2$ st. op de floreen bedroeg of ongeveer de 20e penning.

4. De edelen waren eveneens vrij voor het land dat zij zelf gebruikten. Het overige land was tot 1504 gewoon belast; toen kwam er echter de 21e penning van de rente bij; wegens hun weigering het leenstelsel te aanvaarden. In 1514 werd deze afgekocht. Na dien afkoop echter, toen in 1515 Karel van Bourgondië Heer van Friesland was geworden, wenschten de edelen ook de jaartax niet meer te betalen, daartoe waarschijnlijk vooral gebracht door de bewoordingen van den eed, aangenomen door den stadhouder, waarmee zij den Heer trouw zwoeren. De stadhouder stond deze vrijstelling toe voor de edelen, die van het begin af de zijde van Bourgondie hadden gekozen, de zoogenaamde geprivilegieerde edelen. Hoewel deze vrijdom nooit door den keizer is goedgekeurd, heeft men er zich, ook voor de nakomelingschap, ten slotte bij neergelegd, zoodat hij tot het einde geduurd heeft.

5. In 1623 werd de jaartax door de taxplichtigen afgekocht tegen 20 maal het bedrag van de tax, behalve in de grietenijen Gaasterland en Lemsterland, waar $^1/_3$ deel bleef bestaan tot 1775.

De runen-inscripties van het Friesch Museum.

door Mr. P. C. J. A. BOELES.

Sedert bovengenoemde inscripties, alle gevonden in het terpengebied der provincie Friesland, in 1927 tezamen door ons besproken en afgebeeld werden in „Friesland tot de elfde eeuw" is de literatuur daarover belangrijk toegenomen. Ook in andere opzichten is er wel iets veranderd.

Jarenlang is het Friesch Museum het eenige museum in Nederland geweest, dat zich mocht verheugen in het bezit van oudheden met runenteekens. Thans zijn er zeven van dien aard, die ik op één vondst na, uit den tijd van Mr. Dirks, alle bekend heb mogen maken. Aanvankelijk diende men zich voor philologische kwesties wel te wenden tot buitenlandsche geleerden, want Nederlandsche taalkundigen, als wijlen Prof. W. van Helten, hadden zooals hij mij in 1899 schreef in verband met het zwaardje van Arum, er geen lust in om een in de lucht hangende hypothese voor te dragen en zich in gissingen te verdiepen, die men later misschien zou moeten herroepen. Inderdaad blijft het ook thans nog heel moeilijk, vooral bij de oudere inscripties, om te begrijpen wat er mee bedoeld is. Wat niet wegneemt, dat er met zekerheid nog heel wat te halen valt uit de inscripties en wel in het bizonder door het vaststaande feit, dat de vorm der teekens in alle streken niet gelijk was en voorts met den loop der tijden de runen-alphabetten met jongere teekens zijn aangevuld.

Het Friesch Museum heeft tegenwoordig geen runen monopolie meer, daar het terpengebied der provincie Groningen twee belangrijke runen-inscripties opleverde, gegrift op een houten staafje, ongeveer als dat van Britsum en op een houten weefzwaard, beide gevonden in een terp te Westeremden, ten N. O. van de stad Groningen. Deze vondsten, waarvan ik de meest belangrijke, n.l. het staafje, nog even heb mogen noemen in mijn aangehaald boek (blz. 193 en 195), zijn nu het eigendom van het Museum te Groningen en leidden tot een verdere verandering op dit gebied n.l. dat thans ook een Nederlandsche philoloog, de Groningsche hoogleeraar Kapteyn, aan dit soort inscripties

meerdere, uitvoerige studies ging wijden, waarvan de eerste, over de vondsten van Westeremden, in 1932 verscheen in het 13°—15°. Jaarverslag van de Vereeniging voor Terpenonderzoek.

Aanleiding om thans terug te komen op de inscripties van het Leeuwarder museum geeft in het bizonder de verschijning in 1939 van het groote werk van Helmut Arntz en Hans Zeiss. *Die einheimischen Runendenkmäler des Festlandes.* In dit corpus der continentale runen-inscripties zijn die van het Friesch Mus., met uitzondering van de in Skandinavie vervaardigde en van daar geimporteerde runen-bracteaat van Hitsum, uitvoerig besproken en behoorlijk afgebeeld. Er worden door Dr. Arntz 43 voorwerpen met runenteekens behandeld alle in gemeld gebied voor den dag gekomen. Acht daarvan komen uit het Nederlandsche terpengebied, dat mitsdien een belangrijke plaats inneemt in zijn boek en daardoor wederom in zeer ruimen kring de aandacht vestigt op de cultuur der terpenbewoners en de verzamelingen o.a. van het Friesch Museum, dat aan de runeninscripties reeds menig bezoek van vooraanstaande buitenlandsche geleerden te danken heeft. Dr. Arntz, die in Sept. 1934 de origineelen te Leeuwarden bestudeerde, was als runoloog de hoofdbewerker van het boek. De medewerking van den ons ook persoonlijk bekenden Prof. Dr. Zeiss, beperkte zich, zooals uit de voorrede nader blijkt, vooral tot vraagstukken van archaeologischen aard, in het bizonder de dateering der voorwerpen. Deze samenwerking was zeker gelukkig, niet alleen omdat Zeiss iemand is, naar wiens oordeel men gaarne luistert en die vooral goed bekend is met het Duitsche materiaal, dat bij de uitgebreidheid van de archaeologische literatuur en verzamelingen voor ons wel eens minder gemakkelijk toegankelijk is, maar ook omdat zich hier dikwijls vraagstukken voordoen, die liggen buiten het veld van den philoloog.

Een goede eigenschap van het boek is verder, dat het een uitgebreid overzicht geeft van hetgeen er over iedere inscriptie is geschreven en dat Dr. Arntz er naar streefde om de tot dus verre tot uiting gekomen meeningen onpartijdig weer te geven. Eenerzijds, laat dat overzicht zien, dat er op verschillende punten, vooral wat betreft de verklaring der inscripties, nog lang geen éénstemmigheid bestaat, anderzijds, dat dit in sommige opzichten wel degelijk het geval is.

Bij de bespreking van dit o.i. belangrijke werk van Arntz en Zeiss zullen wij ons in hoofdzaak bepalen tot hetgeen er in staat over de inscripties van het Friesch Museum. Tegelijkertijd komt

dan voor zooveel noodig ter sprake wat Prof. Kapteyn over diezelfde inscripties onlangs schreef in het in 1939 verschenen „Frysk Jierboek 1938", in een artikel over „*Friesche runenvondsten en hedendaagsche runologie*". Dit „Jierboek" is de tweede jaargang van een aan de Friesche taal en letterkunde gewijd periodiek, onder redactie van P. Sipma en J. H. Brouwer, verschijnende bij Van Gorcum te Assen.

1. Het zwaardje van Arum (Arntz, S 106—120, Taf. VI; Boeles. Nogmaals het zwaardje van Arum en de Hadamunt. Vrye Fries XX, 2. 1903; idem „Friesland, 1927). Het overzicht bij Arntz laat zien, dat de vorm der inscriptie en de weergave in Romeinsche letters als „edae-boda", door ons in 1899 gelanceerd, zich tot 1939 heeft kunnen handhaven en ook door Dr. Arntz is aanvaard, nadat in boven aangehaald artikel in de Vrije Fries XX, 2 de onhoudbaarheid was aangetoond van een afwijkende opvatting van Prof. Th. Siebs, geuit in den tweeden druk zijner „Geschichte der Friesische Literatur", verschenen in 1902. De dwaling van Siebs heeft nog een actueele kant.

e. d. ae. b. o. d. a.

Siebs meende, dat hij de o.a. door wijlen Prof. Cosijn te Leiden en ondergeteekende gegeven lezing „edae-boda", gegrond op bezichtiging van het origineel, als „nicht richtig" kon kwalificeeren op grond van een foto van het zwaardje, zonder dat hij het origineel had geraadpleegd. Dit is een principieele fout, omdat het nu eenmaal een feit is, dat op één foto dikwijls niet alle details der inscriptie tot hun recht kunnen komen en in het algemeen het steeds wenschelijk is om bij twijfel het origineel te raadplegen.

Nadat in voormeld artikel in de Vrije Fries een andere en meer gedetailleerde foto in lichtdruk (dus zonder rasterwerk) was gereproduceerd, waarop speciaal ook het laatste runenteeken, waarvan Siebs de juiste gedaante miskend had, zeer duidelijk uitkomt, heeft Siebs zijn opvatting niet meer verdedigd. Die was ook niet meer te verdedigen. Toch is het goed, dat Arntz nog even con-

constateert „Diese Deutung scheitert, weil Siebs unzweifelhaft falsch gelesen hat". Ook ten aanzien van het karakter van het zwaardje, dat in sommige opzichten aan de vormen der van een lange greep voorziene scramasaxen herinnert, kristalliseert zich uit de door Arntz weergegeven meeningen, ondanks alle varianten, gemakkelijk een kern van éénstemmigheid. Het zwaardje moet blijkens zijn miniatuur afmetingen een s y m b o l i s c h zwaard (scramasax?) zijn en het tweede deel der inscriptie, dat door enkele, boven elkaar staande punten van het eerste deel gescheiden wordt, heeft de beteekenis van „boda", dat in het oud-Friesch en Angelsaksisch bode beteekent. Verwante symbolen waren reeds in germaansche tijden bekend, zooals blijkt uit door Grimm medegedeelde texten, zoodat Arum wel geweest moet zijn een symbool waarvan iedere terpbewoner, die het zag, de beteekenis kende.
Dat de punt verkoold is zegt ook wat. Sommigen denken hier aan iets wat men tegenwoordig een mobilisatietelegram zou noemen. Denkbaar is ook een oproeping voor een terechtzitting. De beteekenis van het eerste lid der inscriptie „edae" is nog steeds niet duidelijk.

Verder is men het er over eens, dat de Arumer inscriptie inheemsch-friesch is en dat er runenteekens op voorkomen, die voorheen slechts uit Engelsche inscripties bekend waren, maar waarvan wij thans weten, dat de bewoners van het Nederlandsche terpengebied deze met de Angelsaksers gemeen hadden. Anglo-Friesche teekens of zooals zij ook wel genoemd worden „Ingwaeoonsch". De vervaardiging wordt gesteld omstreeks in 6e of 7e eeuw n. Ch. Het zwaardje is dus het oudste Friesche taaldokument, haast nog heiliger dan de „Gysbert Japicx."

Dit verblijdend resultaat van een veertigjarige, internationale wetenschappelijke belangstelling in het Arumer zwaardje, met zijn inscriptie, dreigt plotseling met één pennestreek vernietigd te worden. In zijn reeds genoemd artikel in het „Frysk Jierboek" heeft Prof. Kapteyn eenige beschouwingen gewijd aan enkele der in ons land gevonden runen-inscripties en wel in het bizonder naar aanleiding van een ander geschrift van Helmut Arntz, getiteld „*Die Runenschrift*" verschenen in 1938. Wellicht had Arntz beter gedaan dit voor zeer breede kringen bestemde populaire handboekje van 122 blz. en 31 platen op zijn groote werk te laten volgen, inplaats van het vooruit te sturen. De opmerking

van K. ,dat de gewone lezer niet in staat gesteld wordt van reeds gepubliceerde afwijkende lezingen kennis te nemen, zou dan in de pen hebben kunnen blijven. Het door Prof. K. geuite krasse verwijt, dat de runeninschriften door Arntz over het geheel mishandeld zijn, lijkt ons allerminst verdiend, zooals o.a. zal blijken, wanneer wij hooren, waarin de fouten van Arntz volgens Kapteyn zouden bestaan.

Prof. K. schrijft nu over het zwaardje van Arum, dat de combinatie *edae-boda* reeds oud is in de literatuur, „maar berustte op een vergissing in de lezing van het runeteeken voor *w*, dat men voor *b* heeft gehouden. Dat dit een fout is, kan men thans juist het ondubbelzinnigst herkennen aan de door hemzelf (Arntz) opgenomen afbeelding (Taf XXIII, van het handboekje). Daar staat ondubbelzinnig E D Æ:? WOL͡DA. Wat beteekent „*voor Edewold*". Aldus Prof. Kapteyn.

Wij hebben ons de oogen uitgewreven. Want zoo iets hadden wij na alles wat er over het zwaardje geschreven is niet meer verwacht en zeker niet van deze zijde. De geschiedenis herhaalt zich helaas. Over den steen waaraan Siebs zich reeds stiet, struikelt thans ook Kapteyn. In plaats van zich te beroepen op het origineel, dat voor hem toch wel bereikbaar was, beroept hij zich op de reproductie van een foto, die hij bovendien slecht heeft bekeken. De hierbedoelde reproductie staat in het groote boek van Arntz op Taf. VI b. De afgebeelde foto werd op verzoek van Dr. A, op tweemaal de ware grootte gemaakt met gevolg dat nerven, barsten en oneffenheden wat al te sterk naar voren komen. Ik geef de voorkeur aan den lichtdruk op ware grootte, die in de vrije Fries, 1903, is gereproduceerd en die overeenkomt met de afb. in Friesland tot de elfde eeuw. Een blik op het origineel is voldoende om te zien, dat het vierde teeken een duidelijke *b* en geen *w* is. De onderste driehoek van die *b*- rune, dien K. negeert, is ook wel op de reproducties te zien. Iets minder duidelijk dan de bovenste driehoek, omdat het oppervlak van het zwaard beneden wat ombuigt. Daar behoeft verder niets over gezegd te worden.

Bij het zesde teeken, een zeer duidelijke *d*-rune, worden voorts door Prof. K. een paar zeer oppervlakkige streepjes of krassen in den vorm van een accent circonflex (^) ingelijfd en verbonden met den linker vertikalen staf, waar ze min of meer boven zweven. Men kan die toevallige krassen, behalve op het origineel, het best met de loupe bestudeeren op meer gemelden lichtdruk

en ziet dan dat er links nog meer staan, zoodat de keuze van Prof. K. geheel willekeurig is, en dat zij niets te maken hebben met de gemakkelijk te onderscheiden en dieper ingesneden lijnen der inscriptie. Met behulp van voormelde toevoeging construeert Prof. K. een samengesteld runeteeken. Een combinatie van een *l* en een *d.*, maar de *l* is zoo exceptioneel van vorm, dat K. den runensnijder moet verontschuldigen met de opmerking, dat deze het niet anders dan op deze wijze kon doen, wat wel niemand zal overtuigen. Deze *l* rune kan dus gerust weer uitgeschakeld worden. *Exit Edewold.*

Het laatste teeken van Arum wijkt, gelijk bekend, in zooverre van de correspondeerende specifiek Anglo-Friesche a-rune af, dat op de bovenste nevenstaf, niet aan het einde daarvan, maar midden in, een streepje staat, dat evenwijdig loopt met den hoofdstaf. Prof K. zag een precies eender teeken op het weefzwaardje van Westeremden. Die inscriptie is buitengewoon moeilijk te zien en ik heb indertijd veel moeite gedaan om op het origineel dat teeken te herkennen. Het vreemde is, dat op de tweede inscriptie van Westeremden ,op het staafje, die buitengewoon duidelijk is, deze Anglo-Friesche a-rune voorkomt in den normalen vorm, dus met streepje aan het eind van den bovenste nevenstaf (Vgl. Kapteyn in 13e-15e jaarverslag Terpenonderzoek, afb. 10 teeken no. 1 en afb. 11, I a, 12 en II, 11). Beziet men de bijzonder fraaie foto's van deze inscripties, „mit infrarotem Licht der Preussischen Landesanstalt für Chemie", voor het eerst door Arntz gereproduceerd in zijn groot werk op Taf. XLIV, dan wordt de indruk bevestigd, dat op het weefzwaard als eerste teeken inderdaad het Anglo-Friesche a-rune teeken staat, maar dat het bewuste streepje meer schuin staat dan Kapteyn het teekende d.i. niet parallel met den hoofdstaf en dat het naar ons voorloopig oordeel nog niet zoo zeker is, dat het middenop den nevenstaf staat.

2. Het beenen amulet van Wijnaldum. (Arntz, S 413—418, Taf. XXXVI. Boeles, Friesland 1927, blz. 194 v., pl. 42). Arntz houdt dit voorwerp, dat door zijn vorm onmiddellijk doet denken aan een eveneens driekantig beenen runen-amulet van Lindholm in het zuiden van Zweden (Arntz, die Runenschrift, 1938, Taf. 7. Abb. 3), evenals ondergeteekende voor een amulet met tooverrunen en constateert ook, dat er geen Anglo-Friesche teekens op voorkomen. Hij dateert het omstreeks 550. Dergelijke dateeringen, die niet door archaeologische gegevens gestaafd worden, blijven altijd wat onzeker.

Onze voornaamste opmerking betreft het laatste teeken der door Arntz S. 417, eerste regel, weergegeven inscriptie. Wat A. als laatste runenteeken afdrukt is volgens mij geen runenteeken, maar het eind der omlijsting der runenteekens, bestaande uit twee parallel loopende lijnen, die zich rechts vereenigen tot een soort driehoekige strik met twee uitloopers. Op onze afbeelding die veel duidelijker is dan die bij Arntz, kan men zich hiervan

overtuigen. Dr. v. Giffen beeldde deze strik af als een *r*-rune, op afb. 29 III, e van het 11/12 jaarverslag van Terpenonderzoek. Toen ik zijn aandacht daarop vestigde erkende hij dadelijk dat het een vergissing was. Ik heb Dr. Arntz ,die wel meer de neiging heeft om ornamenten, o.a. dat vóór de inscriptie op het Arumzwaardje, als runenteekens op te vatten (S. 115), blijkbaar niet zoover kunnen brengen, dat hij mijn in zicht deelde, hoewel ook hij constateert, dat de teekens op Wijnaldum o m l ij s t zijn. De vorm van de omlijsting is o.i. niet zonder belang voor vergelijking en dateering. Het is overigens begrijpelijk dat Dr. A. met voormeld zonderling teeken geen weg weet. Het is geen runeteeken.

De lijnen op den alleen door Arntz afgebeelden tweeden kant van het amulet, die een soort vakwerk vormen van vierkanten met diagonalen of zich kruisende lijnen zie ik uitsluitend aan voor een vrij slordig uitgevoerd ornament. Vgl. Arntz S. 416. Op den derden kant, die overigens blank is, meen ik een met het bloote oog nauwelijks waarneembare, naar rechts gewende U-rune te zien, ongeveer 4 mm hoog. Aan beide kanten daarvan heeft mogelijk ook één runenteeken gestaan. Dit teeken en sporen van teekens zijn zeer fijn en met enkelvoudige lijnen ingegrift.

3. Het kamfoudraal van Ferwerd (Arntz S. 206-210, Taf. XII. Kapteyn in Paul und Braunes Beitr., Dl. 58, 1934). Voor onze afbeelding van dit fraaie foudraal op pl. 28 no. 13 van „Friesland, 1927" is de inscriptie slechts onvolledig met afwaschbare witte inkt zichtbaar gemaakt, bovendien staat deze op zijn kop. Draait men het foudraal of de foto om dan staat de inscriptie goed, maar het ornament op zijn kop. Dit was de reden waarom ik, het foudraal steeds beziende in den door het ornament aangegeven stand, aanvankelijk een onvolledige kijk kreeg op de inscriptie. Ook aldus trok deze belangstelling, waardoor ik het foudraal opnieuw beziende begreep dat er nog meer op stond. Prof. Kapteyn heeft na afloop van een vergadering het foudraal vluchtig gezien in de niet geopende vitrine, wat vooral bij dit voorwerp niet voldoende is om alle teekens te zien. Hij schreef mij daarna (3 aug. 1933): „Daar de afbeelding, voorkomende op plaat 28 no. 13, de inscriptie niet geheel volledig weergeeft, zou U mij een groot genoegen doen, door haar nauwkeurig met wit bij te laten werken en het voorwerp dan nog eens te laten photographeeren." Hieraan is voldaan en in antwoord op mijn begeleidend schrijven bij den foto-afdruk (13 Oct. 1933), schreef Prof. Kapteyn: „De lijntjes, die behalve de reeds vroeger door U gepubliceerde, op deze nieuwe afbeelding voor den dag zijn

gekomen, veranderen natuurlijk het aspect der inscriptie, doch zij zijn gemakkelijk thuis te brengen. Alleen is mij bij beschouwing (van de foto) opgevallen, dat er nog iets bij schijnt te behooren". Dat was een door mij niet wit gemaakt zijlijntje boven rechts van het eerste teeken van rechts. De inscriptie is te lezen van achteren naar voren. De verdere correspondentie kunnen wij overslaan. Het medegedeelde is voldoende om aan te toonen, dat de hoogleeraar zich vergist, waar hij thans in het „Jierboek 1938" schrijft: „Ik heb de teekens na eigen onderzoek op een mij verstrekte photo nauwkeurig en volledig met wit overgehaald". Toegevoegd aan d e f o t o zijn alleen het reeds genoemde zijstreepje en een zich daarbij aansluitende streep tusschen de toppen van de beide vertikale staven van het eerste runeteeken van rechts. Die toevoeging geschiedde nadat Prof. K. in November 1933 het foudraal voor het eerst van nabij bestudeerd had.

Die toevoegsels behooren er naar mijn inzicht, verkregen na herhaalde bestudeering van het origineel, niet bij. Dr. Arntz kreeg van dezelfde foto een niet bijgewerkte afdruk en teekende daarop alleen het meer gemelde zijstreepje. De lijn tusschen de toppen van de vertikale staven van het eerste teeken liet hij weg. Dit geeft drie verschillende lezingen. Ondergeteekende is van oordeel

I: ae r u m II—III

dat *murae* de juiste lezing is. Prof. K. leest het teeken sub II als „tek" en krijgt daardoor „*tekurae*". Arntz leest, met III, *til-urae*.

Ik zie de beide streepjes, die een geheel vormen, aan voor een nerf in het been. Tusschen de toppen der hastae is die nerf vrij diep, dieper dan de lijn der inscriptie. Deze nerf loopt naar rechts dun uit en wat veel zegt in onregelmatigen vorm, zooals dat bij geen enkele lijn der inscriptie het geval is. Op het beenvlak, waarop de inscriptie staat kan men meerdere van dergelijke min of meer horizontaal verloopende nerven opmerken, zelfs op de afbeelding bij Arntz, die het voorwerp bijkans op ware grootte weergeeft. Deze nerven zijn een gevolg van de ietwat sponzige structuur van dergelijke stukken been, die slechts aan den natuurlijken buitenkant vrij glad zijn. De kammaker zaagde uit de door hem als materiaal gebezigde beenderen platen van verschillende

kwaliteit. De meest ruwe platen, die midden uit een bot gezaagd zijn en die geen natuurlijk oppervlak hebben, werden voor het middenschot van het foudraal gebezigd, de mooiste, gladde platen werden aan den buitenkant geplaatst, die versierd zou worden. De inscriptie ,die de kammaker er vrij zeker niet op gezet heeft, staat nu op een uitstekend gedeelte van het vrij ruwe middenschot, met vele nerven. Voor de beoordeeling van die nerven moet men het foudraal zeer aandachtig van nabij bezien en ik geloof, dat men dat doende aan mijn opvatting de voorkeur zal geven. Billijkheidshalve wil ik hier aan toevoegen, dat ik de groef tusschen de hastae, waarop ik schriftelijk de aandacht van Prof. Kapteyn heb gevestigd, ook een oogenblik voor een deel der inscriptie heb aangezien. Een oordeel waarop ik bij nadere bestudeering terug kom, zoodat ik blijf bij mijn eerste opvatting die op de aan Prof. K. en aan Dr. Arntz verstrekte foto's tot uiting komt. *Murae* of *Mura* zal dan wel de naam zijn van den Frieschen bezitter of bezitster van dit pronkstuk.

Volledigheidshalve moge betreffende den vorm der teekens nog even worden opgemerkt, dat de beide laatste teekens elkaar niet raken. Volgens Arntz zou dat wel het geval zijn. Op de reproductie lijkt dat zoo, omdat de lijnen bij het ophalen met witte inkt wat in elkaar gevloeid zijn.

Zeer te waardeeren is de aanteekening van Prof. Zeiss over de dateering van het foudraal. Mijne, in 1934 door Kapteyn gepubliceerde dateering luidde, dat het voorwerp bepaaldelijk nog in de zesde eeuw n. C. gemaakt moest zijn. Een dateering, die berustte op de door E. Brenner. Der Stand der Forschung über die kultur der Merovingerzeit (Ber. Röm. Germ. Komm. 1914) aangegeven richtlijnen, die in 1934 nog algemeen als juist aanvaard werden. Zeiss gaat nu uit van het in 1935 verschenen boek van J. Werner. *Münzdatierte Austrasische Grabfunde*, dat foudralen enz. als dat van Ferwerd stelt in een iets ruimere periode, omvattende zoowel de zesde als de zevende eeuw. Natuurlijk sluit ik mij gaarne bij deze dateering aan. Van belang is voorts dat Zeiss behalve de door ons ter vergelijking genoemde kam van Nordendorf nog meerdere verwante, in Duitschland gevonden objecten aanhaalt, die pleiten voor onze opvatting, dat het foudraal van Ferwerd uit de Rijnstreken is geimporteerd, langs den van ouds bekenden handelsweg, die reeds in den Romeinschen tijd gevolgd werd door het in Friesland gevonden terra-sigillata.
Bij de terpen-haarkammen staat, naast import van betere soorten, het meer eenvoudige inheemsche product. Het is juist, dat

ik aan Prof. Kapteyn in terpen gevonden onderdeelen heb laten zien, die half afgewerkt waren n.l. stukken dekplaat van hertshoorn, maar die waren bestemd voor meer gestrekte exemplaren, dan die welke bij het foudraal behooren. Voor de vraag of dit laatste al dan niet geimporteerd is zeggen die halffabrikaten dus niets. Het verschil tusschen inheemsch werk en import kan zich uiten in tal van factoren, die hier niet verder besproken kunnen worden. Voor de nationaliteit van de inscriptie, die er wel in Friesland opgezet zal zijn, is dit ook van geen belang.

4. De Hada-Solidus (Arntz. S. 257–262; Boeles, Nogmaals het zwaardje van Arum en de Hada-munt, Vrije Fries, XX, 2, 1903; idem Friesland, 1927, blz. 181, 192 en pl. 42.3). Deze uiterst belangrijke, als sieraad gedragen munt is een navolging van een gouden solidus van keizer Theodosius, maar een bij uitstek vrije en zeer oorspronkelijke navolging, blijkende dit niet alleen uit de toevoeging van enkele op het prototype niet voorkomende ornamenten, maar speciaal uit de runeninscriptie, te lezen als Hada.

Ik ben van meening, dat dit unicum in het Angelsaksische Engeland is vervaardigd en van daar oudtijds naar het terpenland is geimporteerd, waar het gevonden werd in een terp in de buurt van Harlingen. Dr. Arntz staat daar tegenover met zijn opvatting, dat deze solidus Friesch werk is van omstreeks 450 n.C. Dit is een belangrijk verschil van opvatting, want daarmede hangt samen een taxatie van hetgeen de Friezen op het gebied van het muntwezen hebben gepresteerd en hebben kunnen presteeren en een beoordeeling van hetgeen ter zelfder tijd de Angelsaksers in Engeland geproduceerd hebben. Nu is de eenige direct verwante solidus, eveneens met een runeninscriptie van Anglo-Friesche teekens, in Engeland gevonden, zooals ook Arntz aanneemt. Deze „Skanomodu" solidus is afkomstig uit de collectie van koning George III en thans het eigendom van het Britsch Museum. Hier was het voorbeeld een solidus van keizer Honorius (395—423). Beide barbaarsche runen-solidi moeten wel ongeveer even oud en in hetzelfde land vervaardigd zijn. Zooals de speciale vorm der runenteekens aangeeft komen slechts Engeland en Friesland in aanmerking. Keary, bewerker van den catalogus der Angelsaksische munten van het Britsch Museum, o.i. nog steeds het meest gezaghebbende werk van dien aard, rekent de Skano modumunt tot de „coins of uncertain date" en dateert: zesde eeuw n.C.

met een vraagteeken. Onder de talrijke slaafsche en vaak verworden n a s l a g e n van Romeinsche, Byzantijnsche en Frankische gouden munten, die Nederland en speciaal ook het terpengebied opleverde en waaronder zich dan moeten bevinden de overigens onbekende F r i e s c h e munten, neemt de Hada-solidus door zijn oorspronkelijkheid een zeer geisoleerde plaats in. Bij het Engelsche muntmateriaal zijn de beide runen-solidi veel beter te plaatsen. Terwijl de Friezen het vóór de elfde eeuw nooit zoover gebracht hebben, dat zij munten met een eigen type sloegen of konden bogen op een eigen munthuis — de eerste van dien aard in Nederland waren Frankische munthuizen te Maastricht en Dorestad — leverde Engeland vele oorspronkelijke munttypen en sedert de zevende eeuw munten, waarop met Anglo-Friesche runenteekens o.a. de naam staat van koning Pada van Mercia. Inscripties, die ook naar den vorm verwant zijn aan de Hada-inscriptie. In deze omstandigheden is er o.i. alle reden om niet alleen de in Engeland gevonden skanomodu-solidus voor Engelsch werk te houden, maar om de soortgelijke Hada-munt eveneens aan de Angelsaksers toe te schrijven, gelijk van ouds door zeer gezaghebbende muntkundigen o.a. door Engel en Serrure geschiedde. De mogelijkheid van import in Friesland is bij een gouden sieraad of gouden munt oneindig veel grooter dan bij een houten zwaardje of staafje, dingen, die zeer gemakkelijk ter plaatse te vervaardigen zijn en die ook geen hooge geldelijke waarde hadden. Immers zijn nawijsbaar vele gouden en andere munten, die in de terpen gevonden werden, van elders aangevoerd en de slechts als sieraad gebezigde gouden runenbracteaat, gevonden in de terp te Hitsum, levert een goed voorbeeld van import uit Skandinavie.

Wat Arntz en Zeiss daar tegenoverstellen baseert zich in de eerste plaats op de vroege dateering omstreeks 450 n.C. die, gezien ook het aangehaalde oordeel van Keary, zeer hypothetisch blijft, ook al omdat de nagevolgde Romeinsche solidi, evenals Byzantijnsche goudgeld lang bij de Germanen geliefd bleven, zoowel in Engeland als hier. De Hada-solidus zou bepaaldelijk een navolging zijn van een solidus van Theodosius I (379–395), Cohen[2] 38. „Solange auch Theodosius II (408—450) als Vorlage für möglich gehalten wurde, waren die späten Ansätze (Wimmer um 600) bis zu einem gewissen Grade verständlich. Theodosius II kommt ebensowenig in Frage wie der Versuch einen Zusammenhang mit einer jüngeren merovingischen Münze

anzunehmen". Aldus Arntz en Zeiss. Nu maakt het voor de dateering van de Hada-munt wel eenig, maar niet zulk een aanmerkelijk verschil of die een Theod. I of II tot voorbeeld had, omdat de dichter bij zijn prototype staande en daarom eerder oudere dan jongere skanomodu- solidus tot voorbeeld had een munt van Honorius (395—423), die vrijwel een tijdgenoot was van Theod. II. Maar bovendien, waaruit volgt, dat Theodosius II niet „in Frage" komt, daar Sabatier, Monn. Byzantines I, Pl. V, 8 een te Ravenna geslagen solidus van Theod. II afbeeldt met borstbeeld en „profil" en dezelfde voorstelling op de keerzijde als de bovenaangehaalde solidus van Theod. I. Het verschil tusschen beide in aanmerking komende prototypen is de aanduiding van de muntplaats, maar die aanduiding is op de Hadamunt niet over genomen.

Dan hebben A. en Z. nog eenige argumenten, die wat gezocht klinken. Het eerste, ter schraging der voorgestelde vroege dateering, luidt: „Nach Theodosius kommt nämlich ein sehr einschneidender Ubergang zur Kopfdarstellung in Frontalansicht, nicht mehr in Seitenansicht; und man möchte meinen, dass von da ab auch die Nachprägungen sich an dem zeitgemässen Typ anschliessen". Van een dergelijke voorliefde bij de Germanen voor hoofden „en face" merken wij evenwel zeer weinig. De munten van Mercia, oa. van Peada, enz. hebben alle nog profielkoppen en bij de 7e eeuwsche goudvondst van Wieuwerd prijken vele solidi, ook barbaarsche als no. 37 (Bonner Jahrb.), met een van ter zijde gezien vorstelijk hoofd evenals de Hada-solidus.

Eindelijk wordt door Dr. A. uitgaande van de aanvechtbare dateering „um 450", aangevoerd, ten gunste van vervaardiging der Hada-munt in Friesland, dat het aan Engeland destijds ontbroken zou hebben aan: „die nötige innere Konsolidierung um solche Prägungen zu verfertigen", wat een zuiver petitio principii is. Bovendien blijkt uit niets, dat het land der Friezen destijds wel politiek geconcentreerd was.

Terwijl Friesland dus o.i. geen aanspraak kan maken op de eer den Hada-solidus te hebben vervaardigd, gaat Arntz zoover, dat hij niet alleen dezen solidus, maar zelfs de in Engeland gevonden Skanomodu-munt aan de Friezen toekent en rekent onder de Friesche inscripties en „Runendenkmäler". Zij het ook, dat hij als een contradictio in terminis op blz. 75 van zijn „Die Runenschrift" er tusschen haakjes bijzet „möglicher weise beide englische Prägungen".

5.–6. De inscripties van Britsum en Hantum geven thans geen aanleiding tot uitvoerige bespreking. Over den vorm der teekens op het staafje van Britsum is er gelukkig nimmer verschil van opvatting geweest. Belangrijk is het dat er geen Anglo-Friesche teekens op voorkomen. Het beenen plaatje van Hantum blijft als voorwerp nog steeds eenigszins raadselachtig. Behalve de aaneengesloten runen-inscriptie staan er ook nog Romeinsche letterteekens op en daaronder weer enkele losse runenteekens, waarbij een, dat ik dezer dagen voor het eerst waarnam. Het is een ae-rune, zichtbaar op mijn pl. 42, no. 2 b, op de kant met ABA, onder de eerste A. Het teeken staat op zijn kop; rechts daarnaast staat een, ook door Arntz S. 255, noot 2, vermeld runenteeken, dat hij voor een s aanzag en dat thans door de vondst van de daarvoor staande ae-rune wat nader bezien moet worden. Op de reproducties is het waarneembaar. Men denke er om dat het voorwerp gebroken is geweest en daarna gelijmd. Daardoor zijn er twee vertikale fijne barsten, die men gemakkelijk voor lijnen van runenteekens zou kunnen aanzien.

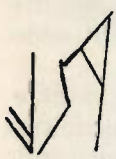

De z.g. S-rune kan met recht opgevat worden als het voorstuk van een groote, naar links staande r-rune, die verder een „Binderune" kan zijn, omdat de meest rechtsche vertikale staf, links een zijlijn, schuin omhoog heeft, die de bovenlijn raakt, zoodat wij de hier naast staande teekens krijgen.

Waarschijnlijk heeft er rechts nog meer gestaan. Door de inkervingen is het amulet echter besnoeid ten koste der inscripties.

Die Lateinische Vorlage der „Gesta Frisiorum"

von Dr. HEINRICH REIMERS.

In einem Handschriftenbande der Bayrischen Staatsbibliothek in München (Clm. 461) findet sich, zugleich mit ganz andersartigen Schriften, eine „Historia Frisiae" und, an sie sich anschliessend, als eine ursprünglich offenbar selbständige Arbeit, eine „Descriptio Frisiae". Wir sind über die Herkunft dieser Handschrift gut unterrichtet. Sie gehört zu der ausserordentlich wertvollen Büchersammlung, die Herzog Albrecht V von Bayern im Jahre 1571 von Johann Jakob Fugger erworben hat und die zum guten Teile den Grundstock der späteren Bayrischen Nationalbibliothek bezw. Staatsbibliothek bildet [1]). Fugger hatte im Jahre 1552 den grössten Teil der Bibliothek Hartmann Schedels von dessen Erben Melchior Schedel an sich gekauft und seiner Bücherei einverleibt [2]).

Der Clm. 461 geht nach untrüglichen Merkmalen auf die berühmte Büchersammlung des Nürnberger Arztes und Humanisten Hartmann Schedel (1440-1514) zurück, die an Handschriften und Erstdrucken der Humanistenzeit kaum ihres gleichen hatte. Unser Codex erweist sich nicht nur als Bestandteil dieser berühmten Bücherei, sondern auch in seinen handschriftlichen Teilen als eine von Schedel selbst angefertigte Abschrift, die er in den Jahren 1490-92 hergestellt hat [3]). Es handelt sich um eine Papierhandschrift von 21,2 zu 15, 4 cm. Mit Ausnahme der Druckwerke ist sie ganz in der charakteristischen Art Schedels geschrieben und verziert, mit roten und blauen Initialen und Kapitelzeichen, roten Zierleisten und roter Foliierung und zum Teile roten Ueberschriften. Es ist ein heller Lederband des 15ten Jahrhunderts auf Holzdeckeln, mit blindem Stempeldruck, Metallbeschlä-

[1]) Otto Hartig, Die Gründung der Münchener Hofbibliothek durch Albrecht V und Joh. Jak. Fugger, München 1917. Abh. d. Kgl. Bayr. Akad. d. W. Phil.-hist. Kl. XXVIII, 3, S. 31 ff.

[2]) Richard Stauber, Die Schedelsche Bibliothek, Studien u. Darstellungen aus dem Gebiet der Gesch. im Auftrage d. Görresgesellschaft VI, 2 u. 3, Freiburg, Herder 1908, S. 146.

[3]) Vgl. den Beweis bei Stauber a.a. O., S. 73.

gen und 2 Schliessen. Auf dem Vorderdeckel oben ein Papierschild mit Inhaltsangabe von der Hand Schedels und der alten Signatur: stat. 8, Nr 32 A. Auf der Innenseite des Vorderdeckels das herzogliche Ex-libris van 1618 und die alte Signatur: st. 8 u 9.

Da der durchaus andersartige Gesamtinhalt des Bandes für die Herkunft von Schedels friesischer Vorlage nicht ganz gleichgültig ist, mag er hier, entsprechend dem Münchener Bibliothekskatalog, wiedergegeben werden [1]).

461 4o. s. XV. 277 fol. ab H. Schedelio scriptus.

Fol. 1. Historia Frisiae.

F. 27. Litterae Imp. Ludovici IV pro Guilhelmo Comite Hannoniae d. Spirae 1330 Junii 14. Böhmer Nr. 1146.

F. 29. Descriptio Frisiae.

F. 38. Andreas Brentius Patavinus de C. Iulii Caesaris oratione Vesontione ad milites habita. Sequuntur 4 epigrammata in Brentii laudem.

F. 51. Bernardi Iustiniani legati Veneti ad Sixtum IV oratio 1471.

F. 61. Ladislai Vetesii Pannonii ad eundem papam oratio nomine Matthiae regis Hung. habita 1475.

F. 71. D. Muri (Didaci de Muros) rerum apud Malacam a 1487 gestarum epitome.

F. 78. Didacus Muros de regis Hispaniarum victoria contra Mauros Granatenses a. 1488 parta.

F. 85. Antonii Geraldini oratio in obsequiis Innocentii VIII habita Romae 1486.

F. 94-121. Guilelmi Caorsini Rhodiorum oratoris, Petri Cadrati episc. Antiacensis Francorum regis oratoris, A. de Ghinuciis episc. Suanensis, oratoris reip. Senensis, Philippi Chevrerii Sabaudie oratoris, Roberti Guibae episc. Trecorensis oratoris Francisci Brittaniae ducis, Jo. Camerarii de Dalburg episc. Wormat. oratoris Philippi C. Pal. Rheni, Titi Vespasiani Strozzi Florentini, Jo. Francisci Marliani Mediolanensis orationes apud Innocentium VIII P. M. a. 1485 habitae.

F. 123. Ludovici Imolensis in funere Petri Ferrici Cardinalis oratio cum additionibus Pauli de Crottis.

---

[1]) Catalogus Codicum manuscriptorum Bibliothecae Regiae Monacensis T. III, P. 1, S 128 f., Vgl. S. Muller Fzn., Lijst van Noord-Nederlandsche Kronijken. Werken Hist. Gen. N.R.31. Utrecht 1880, S. 63.

F. 129. Nicolai episcopi Modrusiensis oratio in eiusdem funere habita.

F. 139. Oratio in funere Cardinalis Spoletani.

F. 147. Johannis Antonii episcopi S. Palatii auditoris or. in exequiis Cardinalis Tornacensis habita a. 1483.

F. 154, Francisci episcopi Cauriensis oratio habita in funere Leonardi de Robore Comestabilis Siciliae.

F. 158. Francisci Patricii episcopi Caietani oratoris regis Ferdinandi ad Innocentium VIII oratio.

F. 163. Leonelli epicopi Traguriensis nomine Innocentii VIII oratorum propositio facta coram Carolo VIII Francorum rege a. 1488.

F. 170. Leonelli episc. Concordiensis oratio habita in funere Innocentii VIII a. 1492.

F. 173. Petri de Vicentia episc. Caesenatensis or. pro capessenda contra Turcas expeditione iussu Innocentii VIII habita a. 1490.

F. 188. Conventio oratorum regum, principum ac communitatum facta Romae pro expeditione contra Turcos a. 1490.

F. 195. Colae Montani ad Lucenses oratio a. 1490.

F. 273. Summa eorum, quae de victoria civitatis Granatensis 16 Jan. a. 1492 innotuerant.

F. 206 et 213 duo impressa: Divae Cassandrae fidelis virginis Venetae in gymnasio Patavino pro Bertucio Lamberto canonico Concordiensi liberalium artium insignia suscipiente oratio 1488. Venetiis.

Enee Siluii Senensis cardinalis Sancte Sabine Historia bohemica S. l. et a.

Das ehrenvolle Gedenken, das sich an Hartmann Schedels Namen anknüpft, gilt nicht so sehr seiner hervorragenden ärztlichen Tätigkeit, die er in Nürnberg entfaltet hat, auch nicht seiner Bedeutung als Humanist, ja, nicht einmal zunächst seiner zum mindesten zur Hälfte durch die Münchener Bibliothek in die Gegenwart hinübergeretteten einzigartigen Büchersammlung, sondern seiner Tätigkeit als Chronist. Die Schedelsche oder die sogenannte Nürnberger Weltchronik, die 1492 in lateinischer und 1493 in deutscher Sprache erschien, ist, so gering man auch die eigentliche historische Eigenarbeit ihres Verfassers bewerten mag, als erste deutsche Weltchronik von dieser Art, eine Leistung, die man Schedel bis auf den heutigen Tag nicht vergessen hat.

Seinem vielbeachteten Werke entsprechend, zeigt Schedel

auch als Büchersammler für geschichtliche Dinge ein beträchtliches Interesse. In den Jahren aber, in denen er die im Clm. 461 zusammengefassten Schriften gesammelt hat, ging sein Interesse, wie die Uebersicht über den Inhalt des Buches zeigt und wie Stauber bestätigt [1]), so gut wie ausschliesslich auf humanistisch-rhetorische Dinge. Wenn er nun als einziges dieser Art dazwischen jene friesischen geschichtlichen und landesbeschreibenden Stücke abgeschrieben hat, so muss er dazu eine ganz besondere Veranlassung gehabt haben. Die seltenen und für ihn fast unerreichbaren Stücke, die einem vom ihm sonst vielfältig betätigten Interesse entgegenkamen, müssen ihm gerade um diese Zeit durch einen besonderen Umstand in die Hände gekommen sein. Ein solches Zusammentreffen aber lässt sich aus seinen Lebensumständen in der Tat nachweisen. Im Jahre 1492 kam der friesische Arzt Dietrich Ulsen [2]) nach Nürnberg und Hartmann Schedel trat zu dem ihm geistig ebenbürtigen Kollegen alsbald in freundschaftliche Beziehungen. Wir werden in der Annahme nicht fehlgehen, dass er die Historia und Descriptio Frisiae mit nach Nürnberg gebracht und dass Hartmann Schedel durch Abschriftnahme alsbald die sich darbietende Gelegenheit ausgenutzt hat über ein für ihn so abgelegenes Gebiet etwas Zuverlässiges zu erfahren.

Hartmann Schedels Vorlage, in der er die beiden Stücke fand, muss undeutlich und an manchen Stellen unklar gewesen sein, während ihm, dem geübten Abschreiber, zugleich die friesischen Namen bei der Abschrift Schwierigkeiten machten. Von hieraus sind manche Unstimmigkeiten der Münchener Handschrift zu erklären, die sich zum Teil durch Conjekturen überbrücken lassen, zum Teil in ihrer Unklarheit unaufgeklärt bleiben müssen. Dabei kann die Vorlage Schedels, als er sie im Jahre 1492 abschrieb, noch nicht alt gewesen sein. Wir werden sie schätzungsweise in das Jahr 1460 zu setzen haben. Dies ergibt sich mit einiger Sicherheit aus folgenden Erwägungen. Der Descriptio Frisiae ist das Fragment eines Schriftstückes beigefügt, das deutlich als eine Eingabe an den Kaiser in friesischen Angelegenheiten zu erkennen ist. Da hier vom Privilegium Kaiser Sigismunds (1410-37) die Rede ist, als von etwas, was jedenfalls nicht

---

[1]) A. a. O. S. 73.

[2]) Stauber S. 87 f. Ulsenius wird — auch bei Jöcher — allgemein als Friese bezeichnet ohne nähere Angabe über seine Heimat. Nach einer Mitteilung des Nürnberger Stadtarchivs ist auch dort nichts über seine Herkunft zu ermitteln.

von dem angeredeten Kaiser selbst stammt, und die kurze Regierungszeit Albrechts II kaum in Frage kommen kann, so kann es sich hier nur um die Regierungszeit Friedrichs III handeln. Mit diesem aber wurden in den Jahren 1456-57 Verhandlungen gepflogen, in denen gerade die in der Eingabe behandelte Grundzinszahlungssache der Friesen an den Kaiser zur Frage stand[1]). Da nun anzunehmen ist, dass ein solches, bald durch die Ereignisse überholtes Schriftstück einer Darstellung, wie der vorliegenden, beigefügt sein wird, so lange es noch einige Bedeutung hatte, so kommen wir von hieraus auf die Zeit etwa um 1460. Viel älter kann die Vorlage jedenfalls nach dieser Schrift nicht sein, wenn sie gleich unter Umständen noch etwas jünger sein könnte.

Ob der Hersteller der Handschrift von etwa 1460 Historia und Descriptio schon in seiner Vorlage vereinigt fand, oder ob er sie damals erst in der später von Hartmann Schedel benutzten Handschrift zusammengefasst hat, mag dahingestellt bleiben, es ist auch für unsere Frage von untergeordneter Bedeutung. Auf jeden Fall aber reichen beide Stücke in ein verhältnismässig hohes Alter hinauf. In der Historia Frisiae haben wir eine Fassung des lange gesuchten [2]) lateinischen Urtextes der „Olde Freesche Cronike" [3]) und der „Gesta Frisiorum" [4]). Der Aufbau und die Eigenart dieser Quellenschrift wird uns nach dem lateinischen Urtext, der jenen Bearbeitungen vermutlich in etwas abweichender Fassung vorgelegen hat, wesentlich klarer als in diesen Bearbeitungen, auch treten die Quellen an manchen Stellen deutlicher hervor. Nach dem, was Bolhuis (Kritiek S. 61) über der Vriesen Legende sagt, die die Eroberung von Lissabon, Damiette, Aachen und die Geschichte vom Deutschordensritter Lambert enthalten haben soll, könnte man bei unserer Historia an diese denken. Nun enthält aber die Ausgabe von 1853 diesen Hinweis nur an einer Stelle (S. 303).

Es handelt sich bei unserer Historia nicht um eine eigentliche Chronik oder vollends um eine Geschichtsdarstellung in späterem

---

[1]) Vgl. K. von Richthofen, Untersuchungen zur friesischen Rechtsgeschichte II, 220 f.

[2]) Vgl. zuletzt J. Romein, Geschiedenis van de Noord-Nederlandsche Geschiedschrijving in de Middeleeuwen, Haarlem 1932 S. 146.

[3]) Oude Friesche Kronijken, herausgegeben v. Friesch Genootschap, Leeuwarden, 1853 S. 211-249.

[4]) Ebendaselbst S. 283-306. Eine Uebersetzung hiervon sind die Gesta Fresonum, ebendas. (1837) S. 119-143.

Sinne, sondern um eine nach bestimmtem Plane angelegte Schrift zum Ruhme des friesischen Stammes mit geschichtlichem Inhalt. Hierbei geht der Verfasser in der Art vor, dass er jeweils ein Ereignis aus der Geschichte des Alten Testaments nimmt, um daran nachzuweisen, dass, wie Gott die Juden besondere Wege geführt hat, er so auch dem Friesenstamme als einer Art von auserwähltem Volke besondere Erlebnisse schenkt und ihn besondere Wege geführt hat [1]).

Diese Art der Darstellung lässt uns an eine ganz bestimmte Zeit denken. Um 1312 erschienen die Voeux du paon von Jacques de Longuyon. Hier begegnen uns zuerst jene 9 Tapferen, die auch später in der Literatur der französisch-burgundischen Periode ihre Rolle spielen. Es sind die Heiden Hektor, Caesar und Alexander, die Juden Josua, David und Judas Maccabaeus und die Christen Artus, Karl der Grosse und Gottfried v. Bouillon. Später wird dann das Bedürfnis nach Symetrie, wie es für die spätmittelalterliche Zeit so charakteristisch ist, dadurch befriedigt, dass den 9 preux 9 preuses gegenübergestellt werden [2]). Hier haben wir, aus der Sphäre des Ritterlichen ins Geistliche übertragen, etwas ähnliches, was uns, bei aller Verschiedenheit im Einzelnen, doch auch zunächst an das 14te Jahrhundert denken lässt.

Durch eine Tatsache würden wir allerdings nach dem Vorgange Karl. v. Richthofens einen zeitlichen Anhaltspunkt gewinnen, der die Entstehung unserer Historia mit Sicherheit in das 15te Jahrhundert verweisen müsste, womit wir übrigens mit der neueren niederländischen Geschichte der Historiographie, die unsere Chronik allerdings nur aus Uebersetzungen kennt, in Uebereinstimmung wären [3]). In die Darstellung der „Historia Frisiae" ist der sogenannte Traktat von den 7 Seelanden verwoben und damit wäre nach Richthofens an sich einleuchtender Beweisführung für die Entstehung dieses Traktates im Jahre 1417, die äusserste zeitliche Grenze bezeichnet. Für die Form jenes Traktates, in der er Richthofen vorlag, hat dieser mit seiner Beweisführung gewiss recht [4]). Es fragt sich nur, ob die von Richthofen

[1]) Romein, a. a. O. 148, bemerkt, dass man die auf unsere Historia gegründeten Gesta Frisiorum wohl „Gesta Dei per Frisios" nennen könne.

[2]) Vgl. J. Huizinga, der Herbst des Mittelalters; München 1931, S. 96.

[3]) Vgl. J. Romein a. a. O. S. 147 u. J. Bolhuis van Zeeburgh, Kritiek der Friesche Geschiedschrijving, 's-Gravenhage 1873, S. 61.

[4]) K. von Richthofen, Untersuchungen über Friesische Rechtsgeschichte II, 8-27.

rezipierte, durch das Westerlauwersche Recht überlieferte Form die ursprüngliche des Traktates ist. Dies scheint aber nach dem uns in der Historia Frisiae vorliegenden Texte nicht der Fall zu sein. Wir müssen, um das dartun zu können, nicht von der durch Richthofen rezipierten Form, sondern von derjenigen ausgehen, die sich in der Chronik des Johann v. Lemego [1]) und im Ostfriesischen Landrechte [2]) findet. So wie in der Richthofenschen Form der zu Ende desjenigen, was vom 5ten Seelande gesagt ist, auf den Grafen Ulrich I von Ostfriesland verweisende Zusatz nach 1464 gemacht sein muss, wie der Zusatz Lemegos wegen des Kampfes der Ditmarschen nach 1500 und der Zusatz im Ostfriesischen Landrechte nach der Zeit der sächsisch-geldrischen Kämpfe gemacht sein muss, so ist auch das auf Keno und Sibet bezügliche zu entsprechender Zeit, eben im Jahre 1417, interpoliert. Dann würden wir in der Historia Frisiae eine dem ursprünglichen knapperen Texte des Traktates entsprechende Form haben. Dies mag durch eine Gegenüberstellung mit dem Richthofenschen Texte dem die späteren Interpolationen Lemegos und des Ostfriesischen Landrechtes eingefügt sind, verdeutlicht werden. Hierbei sind die nachweislichen Interpolationen Lemegos und des Ostfriesischen Landrechtes, sowie die mutmasslichen Interpolationen des Richthofenschen Textes durch eckige Klammern gekennzeichnet:

Dat aerste zeland, dat is Westfreesland bi dio oder sida des zees, alse Hoern, Enchusen, Medenblic etc. [hwelc di grewa fan Holland him haet onderdenich maket al der aerst].

Dat oder is streckende fan Starem to Liouwerd, alse Westerga ende Doyngaweerfstal, Weinbritse, mit al hyara toebiheer.

Dat tredde is heten Aestergo mei al Smellingaland, Boerndeel, foerd meer Handmare,

Prima Zelandia est Westfrisia, Hoern, Enckheosen, Wyringhen, Medemblick cum finibus adiacentibus.

Secunda est a Stauria usque Lewerden, scilicet tota Westergho, Wondesera ac Doyngha-Werstal cum toto districtu Waynbritzeradeel.

Tercia est alba Oestergho cum tota Smellinghia, Borndigo, id est Bornfreed, desuper

[1]) ed. Feith u. Blok 1887 S. 40.
[2]) ed. M. v. Wicht, Aurich, 1746 S. 841.

Haskerwald, dae neersta Walden ende Rauwerde, Achtzespel ende Colmerland. [Disse twa zeelanden, als dat oder ende dat tredde, sint eta fry, ende oers neen hera bicannet bihalua diin Keyser des Roemschen rikes; mer ontellika schada, ende manich oenfiuchtinga, ende grata bloedstirtingha, habbeth disse landen lith, om dine frydoem to bischyrmen, hwelck hem is joun fan dine grata koninck Kaerl; ende deer to manich sueer striden habbet slain ienst dine grewa fan Holland, om hiara land to bischyrmen].

Harwerbaer, Haskerawald, Inferiores Silve, Ramyderhem, Octo Parrochie et Kolmerland.

Dat fierde is Stellinghwerf, Scoterwerf, Kunersyl, Geethorn, Fullenhoef, Steenwyck ende al Drentland. [Dit zeland haet bituongen di biscop fan Utrecht, als Drent, Steenwyc, Fullenhoef, Geethorn ende Kunersyl; mer Stellinchwerf, Schoterland, disse twa sint eta fry, ende grata anfiuchtinga mit grata orlogen deer hia habbet haud toienst dat sticht fan Utrecht].

Quarta est Stallingwerff, Scoterworff, Kronersyl, Grethoern, Follenhoiff, Steenwyck et tota Dryntia.

Dat fyfte zeland is Langwald, Freedwald, Humers, Mydach, Husinga, Fiwellinga, Groninghen, Aeld-ambecht, Reyderland, Uesterwald mey al da Walden, deer aldeer bi lidset tuisscha da Eemse ende Westfalen. [Dat maeste deel fan disse zelanden is eta fry, ende sommich sint onderde-

Quinta est Langwald, Freedwald, Redwerd, Hommertse, Mydwald, Hunsgonia, Fioelgonia, Gronigha, Oldam, Reyderland, Westerwald cum omnibus silvis adiacentibus inter Emsam et Westfaliam.

nich ioncker Kene ende grewa Ulrick, ende sommich sint da Groninghera onderdenich. [1])
(Ein deel van dussen Seelanden sinnen oeck van Hertoch Albert van Myssen, darna van Hertoch Carol van Geldern bekrieget, und sinnen van Grave Edzerd gefallen, deme de van Groningen 10 Jaer lanck, offte mer vor oeren Heren gekaren, darna van den Hertoch van Gelder an dat Huiss van Burgundien gefallen. Dan Reider Lant is van Grave Ulricken und Juncker Keno thom Broeke bedwungen.)]

Dat sexte zeland is Eemda mit al Eemderland, Brokmereland, Aurikerland, Aesterghaland, Heerlingerland, ende det ole Noerderland mei syn toebiheer. [Ende dit edel zeland, deer ryckst was ende fruchtbaer, is onder ioncker Kene fan Broekmerland; huelck ioncker Kene fan Broekmerland, een neifolger syn faders ende broders in boesheed ende mei quaedheed, dit land bituong, ende makese eerm wrmits zeeraweren, ende hi spared gastelyck ner wraldsch, ende was boes in alle tinghum, ende wt da tzerken naem hi al dat ield ende clenodien, deer hi dat stryd mei feerd.]

Sexta est Emda, Emsgonia, Brunckmania, Affrica, id est Aurikaland, Aesterghaland, Herdlinghia et Dola Norda cum partibus adiacentibus.

Dat saunde zeland is Rus-

Septima est Rustringhia,

[1]) Von der runden Klammer an aus dem Ostfr. Landrecht S. 841.

tringaland, Winingaland end Buthiaingheraland, [huelc land bisith Sibolt, Ede soen, ioncker Kene suager.] Item Owerlengerland, Moermerland ende Lingen, [dat sint delen disser zelanden, huelc ioncker Kene aec bituongh, ende Focke Ukema disse tria landen fan Kene bileende. Ende neen landishera ne mochte disse zelanden bituinga, bihala disse Focke vorscrioun.]

Item Segelterland is aec een deel fan disse saun zelanden, ende iout tribuet ende schat den biscop fan Munster. Ende Stheedland, Haedelreland, Wymderland wr dio Wesere, sint aeck delen fan disse saun zelanden, [disse haet bituongen di biscop fan Bremen; mer Dithmers is eeta oenbihinderd[1]) (men het is vaken angelanget ende angesecht van heren ende fursten, ende meestliken van den koeninck van Denemarcken ende den hartogen van Holsten mijt groten orloge, daer de heren all oer groten scaden in den volcke van orloge bij gehat hebben, als nemtlicken bij mijner tijt omtrent als men schreef na Christi geboert XV hundert jaren, was de koninck van Denemarcken, koninck Hans, in Dutmerschen mijt vole heren ende mijt groter mach van volck ende had Wange, Boerjaongenger, Owerlengerland, Mormerland, Lanzeraland, Segelterland, Stederaland, Hadelreland, Wynderland, Transwisaram et Ditmaria. Ibi enim sunt fines (dilatare volentes).

[1]) Von der runden Klammer an Zusatz von Lemego, ed. Feith u Blok S. 40.

bij em enen groet getael tot vele dusenden van krijgesknechten, de daer halff miraculoes mijt cleynen volck worden verslagen, daer de koeninck leet sijnen banner in den velde ende quam selven mijt nouwer noet en wech. Soe is Dutmerschen to dusser tit noch vri onbeheert gebleven)].

Wenn man den Richthofenschen Text als schon 1417 interpoliert und den der Historia Frisiae als den ursprünglicheren anerkennt, so bleibt dabei durchaus die Möglichkeit offen, dass der Traktat ursprünglich in friesischer Sprache geschrieben ist und die Fassung der Historia nur eine lateinische Uebersetzung darstellt. Andrerseits ist nicht zu bezweifeln, dass unsere lateinische Fassung gegenüber der Richthofenschen des Westerlauwerschen Landrechtes manche altertümlichen Namensformen bewahrt hat, die nicht zu erklären wären, wenn er nur eine für die Zwecke der Historia gekürzte lateinische Uebersetzung des Richthofenschen-Westerlauwerschen Textes darstellte. Wenn man in Betracht zieht, dass die friesische Fassung an sich dem Bewahren altüberlieferter Landesbezeichnungen günstiger ist, als die lateinische Uebersetzung und dass bei der wenig verständnisvollen Abschrift durch den landfremden Schedel noch mehr verloren gegangen sein könnte, so muss man die in der Fassung der Historia bewahrten altüberlieferten Ausdrücke in ihrer Beweiskraft um so höher bewerten.

Ein altertümlich wirkender Ausdruck wie „Haskerawald" statt des Richthofenschen „Haskerwald" mag noch auf Zufall beruhen, ebenso die Bezeichnung des Ostergoes als „Alba Oestergho", die auch im 15ten Jahrhundert vorkommt, aber immerhin schon für das Jahr 1326 urkundlich belegt ist [1]). Von besonderer Beweiskraft sind die dem Verfasser unserer Historia an sich fernliegenden Namen des 6ten und 7ten Seelandes. Der Name „Emsgonia" für Eemderland trägt entschieden den Charakter des ursprünglichen und des höheren Alters an sich. Es

[1]) Schwartzenberg, Charterboek 1, 174. Auch die Namen Hunsgonia (vgl. Hunesgonia 1285, Driessen, Mon. Gron. 1, 49 u. 1338 Hunisgonia, I, 141) und Fioelgonia (vgl. 1361 Fiolgonia, ebendas. II, 230) deuten auf alte Formen.

ist nicht einfach auf Rechnung einer Uebersetzung ins lateinische zu setzen, zumal gleich nachher in derselben lateinischen Fassung der Wort „Aurikaland" sich findet. Der Name Emisgo begegnet uns durchweg in alten lateinischen Urkunden. Er kommt nach 1380 nur noch einmal in einer lateinischen Urkunde von 1429 vor und wird erst später in den Verhandlungen wegen der Belehnung Ulrich Cirksenas auf Grund archivalischer Studien wieder aufgenommen [1]). Auf der anderen Seite weist das selbständige Vorkommen des Mormerlandes, Overledingerlandes und des Lengenerlandes neben einem jetzt enger begrenzten Emisgonien auf eine Zeit, die nicht vor Ende des 13 Jahrhunderts liegen kann[2]).

In einer ausgeprägt altertümlichen Namensform erscheint daneben das Brokmerland. „Brunckmania", was sich statt des „Brokmereland" des Richthofenschen Textes findet, entspricht der Inschrift auf dem Brokmerländer Landessiegel von 1276 „Sigillum terre Brocmannie", wie dem Ausdruck der entsprechenden Urkunde „terra Brockmannia" [3]). Während sich Ritter Ocko noch „dominus terre Brocmannie" nennt [4]), nennt sich sein gleichnamiger Enkel „domicellus in Broke", wobei sich für das Land die Ausdrücke „Brokmannerlande" und „Brokmerland" durchsetzen. Der Ausdruck „Brocmannia" kommt bis Ende des 15ten Jahrhunderts nur in den auf alten Vorlagen fussenden Schriftstücken über die geistliche Verwaltung durch die Bischöfe von Münster vor [5]).

Der Name „Affrica" vollends für das Auricherland begegnet uns sonst nur in einer Urkunde von 1289 [6]). Dem entspricht es genau, wenn innerhalb des 7ten Seelandes das bei Richthofen mit dem unverständlichen aber an neuere Formen anklingenden „Lingen" bezeichnete Lengenerland als „Lanzeraland" bezeichnet wird. Aus dem Jahre 1400 sind uns die Formen „Lantsyngerland" und „Lantsingerland" überliefert [7]) während wir im Jahre 1435 auf dem alten Landessiegel zwar die Form „Lanzene",

---

[1]) W. v. Bippen, die Erhebung Ostfrieslands zur Reichsgrafschaft, Hansische Geschichtsblätter 1883 S. 67 f.

[2]) E. Freisenhausen, die Grafschaft Ostfriesland und ihr Verhältnis z. Stifte Münster in der 2ten Hälfte des 15 Jahrhunderts. Hildesheim 1913 S. 37.

[3]) Ostfr. Urk. Buch I, 30.

[4]) O. U. B. II, 1096.

[5]) O. U. B. II, 961, 1518, 1578.

[6]) O. U. B. I, 39.

[7]) O. U. B. I, 171 u. II, 1730.

in der betreffenden Urkunde selbst aber die moderne Form „Lenghenerland" finden [1]).

So weist der Traktat von den 7 Seelanden in der Fassung der Historia Frisiae nach verschiedenen Seiten hin über die Zeit von 1417 hinaus und die Behauptung Jancko Douwamas [2]), der die Schrift in das Jahr 1323 setzen möchte, gewinnt für den all seiner späteren Zusätze entkleideten Traktat wesentlich an Wahrscheinlichkeit.

Es fragt sich nun, wenn dies Hindernis fällt, das unsere Historia mit dem Jahre 1417 abriegeln würde, wie hoch wir sie dann ins 14te Jahrhundert hinaufrücken dürfen. Die Behauptung von de Crane [3]), der die Vorlage der Gesta Fresonum und der Olde Freesche Cronike, also die Historia Frisiae, in das Jahr 1248—56 hinaufrücken möchte, werden wir abzuweisen haben, schon die ganze Anlage der Historia spricht eher für die zweite Hälfte des 14ten Jahrhunderts, als für die Mitte des 13ten. Bei so später Abfassung fällt dann auch das Hauptargument für de Crane, die Nichterwähnung des Todes Wilhelms von Holland, fort. Ob die am Schlusse beigefügten Urkunden eine Datierungsmöglichkeit ergeben, muss zweifelhaft bleiben, da immerhin die Möglichkeit besteht, dass sie erst in einer späteren Handschrift beigefügt sind. Jedenfalls spricht manches dafür, dass die aus dem Jahre 1330 datierten Urkunden Kaiser Ludwigs des Bayern der Historia nicht allzu lange nach ihrer Ausfertigung hinzugefügt sind. In der Zeit Kaiser Sigismunds und nach dessen Eingreifen in die friesischen Dinge waren sie doch so gegenstandslos geworden, dass ihre Hinzufügung zu einer Abhandlung, für deren geschichtlichen Inhalt sie keineswegs als Belege dienen können, kaum verständlich wäre. Wenn wir schon aus anderen Gründen über die Zeit Ludwigs des Bayern († 1347) hinausgehen müssen, so würden wir ihre Hinzufügung doch an sich wohl in die Zeit Karls IV († 1378) setzen können, also in eine Zeit, wo sie noch als Urkunden des letztverstorbenen Kaisers in friesischen Angelegenheiten gelten konnten.

Wenn sich eine Abhängigkeit der Historia Frisiae von Beka nachweisen liesse, wie sie allerdings nach dem, was über die von ihr abgeleiteten Chroniken bei Bolhuis van Zeeburgh [4]) gesagt

---

[1]) O. U. B. I, 446.
[2]) Boeck der Partijen; vgl. v. Richthofen, a. a. O. II, 28.
[3]) Chronikausgabe von 1837 S. 146 f.
[4]) Kritiek S. 65, vgl. Romein S. 147 f.

wird, annehmen liesse, so wäre auch dadurch die Entstehungszeit nach oben hin durch die Mitte des 14ten Jahrhunderts abgegrenzt [1]). Nun kann aber das über Radbod von Utrecht gesagte ebensogut aus seiner Vita stammen und das über Bischof Balderichs Wahl gesagte ist jedenfalls nicht aus Beka entnommen. Einen unmittelbaren Hinweis auf Beka finden wir freilich in der Stelle Gesta Frisiorum S. 290, wo es von der vorbildlichen Amtsführung der älteren Utrechter Bischöfe heisst: „Dit mach men al toe samen vynden in der Bisschoppen lewent van Wtrecht bescreewen. Hoe die Daenessche Heren ende Swewessche volnae al die kercke in Westfriesland hadden verstoert, dat vynt men in dat voirghescreven boeck bescreewen".

Gerade in der entsprechenden Stelle fol. 15vo. der Historia Frisiae aber fehlt der unmittelbare Hinweis auf die Lebensbeschreibungen der Bischöfe von Utrecht, es heisst dort: „In gente Frisonica omnibus ecclesie fere destructis ab invasione Danorum et Suetiorum regis, qui usque Hrenum(?) nihil indirutum derelinquerunt... ecclesias reedificare incepit". Wir werden also mit der Möglichkeit zu rechnen haben, dass der Uebersetzer bezw. Verfasser der Gesta Frisiorum hier den seiner Quelle nicht eigenen Hinweis auf Beka gemäss den tatsächlichen Verhältnissen, hinzugefügt hat und dass die Beziehung zu Beka nicht in Abhängigkeit sondern in einer Gemeinsamkeit der Quellen besteht. Eine endgültige Klärung würde hier nur eine umfangreiche Quellenuntersuchung bieten können, die über den Rahmen dieser Einleitung hinausgehen würde. So können wir denn unsre Annahme, dass die Historia Frisiae jedenfalls nicht vor der 2ten Hälfte des 14ten Jahrhunderts geschrieben sein kann, von der Beziehung zu Beka aus, vorläufig nicht stützen.

Der Verfasser der Historia war auf jeden Fall ein Friese, was sich nicht nur aus dem die Friesen verherrlichenden Inhalte, sondern auch aus den gelegentlichen Hinweisen „wir Friesen" und „unser Friesland" ergibt. Dass er ein Geistlicher gewesen sein muss, kommt durch seine Bibelkunde und wohl auch durch die ganze Art seiner Darstellung zum Ausdruck. Wenn man den von de Crane und Bolhuis gegebenen Anregungen folgt [2]), müsste man ihn im Kreise der Klostergeistlichkeit von Klaarkamp suchen. Nun findet sich aber merkwürdigerweise die hierfür ange-

---

[1]) Vgl. Romein S. 83, Bolhuis S. 90.
[2]) De Crane, Chronikausgabe von 1837 S. 146; Bolhuis, Kritiek S. 63.

führte Stelle [1]) in der Historia nicht vor: während die Kreuzeserscheinung bei der Kreuzpredigt Olivers entsprechend berichtet wird, fehlt der Hinweis auf „unser Kloster Klaarkamp". Es wäre schwer denkbar, dass man diesen Hinweis gerade in unserer Handschrift fortgelassen hätte, die an sich von der Originalhandschrift wohl schon durch mehrere Abschriften getrennt ist. Viel eher ist anzunehmen, dass man hier in die Gesta Frisiorum aus der Klaarkamper Tradition bezw. aus dortigen Aufzeichnungen den betreffenden Hinweis hineinverwoben hat, so dass dann die Gesta Frisiorum als eine in Klaarkamp entstandene Bearbeitung der Historia Frisiae zu werten wären.

Wenn Bolhuis annimmt, dass der friesische Verfasser sich längere Zeit ausser Landes aufgehalten habe, so sind für diese Annahme wohl die vielen ausserfriesischen und auch ausserniederländischen Chroniken massgebend, die in der Darstellung benutzt worden sind. Wir haben keine Veranlassung, diesem zu wiedersprechen. Diese Chroniken selbst sind, soweit sie nicht unmittelbar genannt sind, wie die Heiligenleben, im einzelnen schwer nachweisbar.

Manche der für die Historia Frisiae benutzten Chroniken scheinen inzwischen verloren gegangen zu sein. So jedenfalls die Utrechter Deutschordens Chronik, aus der das Erlebnis des friesischen Deutschordensritters Lambertus entnommen ist. Um das von Matthaeus Vet. Aevi Analecta Bd. V veröffentlichte Utrechter Chronicon equestris Ordinis Teutonici kann es sich hier nicht handeln, weil dort die betreffende Geschichte überhaupt nicht berichtet wird. Eine andere Chronik, die hier in Betracht kommen könnte, ist aber auch in Utrecht nicht bekannt [2]). Dasselbe ist der Fall mit der Utrechter Chronik apud Sanctum Salvatorem. Vielleicht haben wir hier eine Spur in dem „Manuscriptum Ultrajectinum Sancti Salvatoris", aus dem die Bollandisten s. Zt. manches abgeschrieben haben [3]). Dieses Manuscript selbst ist aber nach dem, was man mir aus Utrecht mitteilt, nicht auffindbar. Was weiter die Chronica Sancti Patroli (fol. 3) anbelangt, so ist dieselbe, jedenfalls wenn es sich um eine

[1]) Gesta Frisiorum S. 303: Dese twie waren in der predicatie, ende hebben dese twie crucen claerliken ghesien; deze hebbent ghesecht, doe sie onsen cloester toe Claercamp visitierden in Vrieslant.

[2]) Freundliche Auskünfte vom Reichsarchivar und der Reichsuniversitätsbibliothek zu Utrecht v. 28 Jan. u. 14 Apr. 1939.

[3]) Vgl. Le catalogue des Mss. de la Bibliothèque Royale à Bruxelles T.V, S. 406 ff.

Chronik des Patroklistiftes in Soest handelt heutigen Tages nicht mehr auffindbar, wie mir durch eine Mitteilung des Staatsarchivs Münster bestätigt wird. Auch sonst ist keine Patrokluschronik, um die es sich handeln könnte, bekannt.

Noch weniger wie für die Historia ist für die Descriptio Frisiae die Zeit ihrer Abfassung genau zu bestimmen, dabei ist im allgemeinen anzunehmen, dass sie der ersten Hälfte des 15ten Jahrhunderts angehört; die fast allen friesischen Landesbeschreibungen späterer Zeit zu Grunde liegende Schilderung des Bartholomaeus Anglicus [1]) (um 1240) bildet auch hier entschieden die Grundlage. Diejenige des Aenea Silvio Piccolomini († 1464 als Papst Pius II) in seiner Europa hat dagegen auf unsere Schilderung nicht eingewirkt, während sie Hartmann Schedel, der Piccolominis Schriften genau kannte, zur Hand war.

Die Descriptio Frisiae hat auch auf dasjenige, was Hartmann Schedel in seiner Weltchronik über Friesland zu berichten weiss, nicht eingewirkt. Dies mag hier, da es sonst nicht ohne weiteres zugänglich ist und in unserem Zusammenhange ein gewisses Interesse hat, nach der ersten deutschen Ausgabe der Schedelschen Weltchronik (Nürnberg 1493 Bl. 280vo.) wörtlich angeführt sein:

Von Friesland.

„Die Friesen an dem meer gelegen, stossen von aufgang in Sachssenland gegen den mittag an die Westfaln gegen den nydergang an Uttrichisch land. Wiewol ettlich woellen, das das die Uttrichischen Friesen seijen, under denen finde ich Ottonem den bischoff der friesischen kirchen der die teutschen geschichten und sachen nit unschickelich beschrieben hat. Bischoff Albrecht zu Mayntz, der das closter in Fulden auffgerichtet hat, und sich understund die Friesen des cristenlichen glawbens zeunderweisen, ward von inen erschlagen und mit der marter bekrönet. Dies ist ein straisams volck, der waffen geübt. Stracks und gerads leibs, sichers und unerschröckenliches gemüts und berühmen sich frey sein. Wiewoll sich der hertzog von Burgundi einen herren desselben lands nennt. Aber Friesland ist frey, sich seiner sytten geprauchende und geduldet nit eussern untertenig zesein. Der Friess begert nit unwillig des tods umb die freyheit.

[1]) Vgl. Mitteilungen des Instituts für Oesterreichische Geschichtsforschung Bd. 27 (1906).

Ritterliche wirdigkeit ist unter diesem volck unangesehen. Einen stoltzen man, der sich für ander erhebt, leiden sie nit. Sie erwelen ierlich einen rat, gemainen nutz in gepürlicher gleichheit zeschicken. Sie straffen die unzüchtigkeit der weiber gar ernstlich. Auff das die bricstere andere schlafkamer nit beflecken, so lassen sie die bricster on weiber nit leichtlich zu, dann sie maynen, das sich der mensch gar kümmerlich enthalten müg. Alles ir vermügen und reichthümer ist an dem vihe. Es ist ein ebenes land, seeig und fast waydreich. Alda ist mangel an holtz. Sie enthalten das fewr mit lewmigen wasen und trücknem kuekot. Cornelius Tacidus schreibt das zu zeiten des kaisers Neronis zwen sendpotschafter aus diesem volk gein Rom komen weren und als sie in das pompeysch rathawss gegangen weren und ettlich frembde ausslendische man under den ratzherren sitzende sahen und underrichtet weren, das solche ere den sendpoten des volcks gepurete, die an römischen tugenten und freundschaft fürtreffen, da weren dise zwen hinfür getretten und hetten sich under den römischen ratzherren nidergesetzt und geschrihen, das nymant mit waffen und an trew und glawben über die Teutschen wer. Von dess wegen hette der Nero sie bede mit einer statt begabt".

Da der Descriptio abgesehen von Bartholomeus Anglicus literarische Quellen anscheinend nicht vorgelegen haben, so sind die übrigen Nachrichten als zeitgenössische Beobachtungen aus der ersten Hälfte des 15 Jahrhunderts zu werten. Der eigentlichen Landsbeschreibung ist eine Abschrift aus einer der verlorenen Schriften des Alwinus, vielleicht aus seiner Weltchronik hinzugefügt. Wenn wir für die Lebenszeit dieses Mannes zuverlässige Daten hätten, so würden wir von hieraus den äussersten Termin für die Abfassung der Descriptio bestimmen können. Die Angabe „um 1400" [1]) kann nur unsere Annahme bestätigen, dass die Descriptio jedenfalls nicht über das 15te Jahrhundert hinausreicht.

Für die Ueberlassung der Handschrift und die Vermittelung von Photokopieen, sowie für freundliche Beratung bei Feststellung des oft schwierigen Textes und in allen Fragen, die sich auf die Herkunft der Handschrift beziehen, bin ich der Handschriftenabteilung der Bayrischen Staatsbibibliothek zu München zu grossem Danke verpflichtet, ebenso, wo es sich um friesische Namensformen und alle Fragen, die das westerlauwersche

[1]) Bolhuis, Kritiek S. 45.

Friesland betreffen, handelt, Herrn Reichsarchivar Dr. A. L. Heerma van Voss in Leeuwarden, sowie für freundliche Beratung bei Herstellung des Textes Herrn Professor Dr. F. Ritter in Emden.

Der lateinische Text der vorliegenden Schriften, von dem die Handschriftenabteilung der Münchener Bibliothek nach dem Befunde erklärt, dass der Abschreiber ihn an manchen Stellen offenbar selbst nicht habe lesen können, ist soweit wie möglich wieder hergestellt worden. An andern Stellen musste er in der nicht erklärbaren Form der Handschrift belassen werden. Die nach den allgemeinen Regeln der Palaeographie gegebenen oder, wo diese zur Erklärung nicht ausreichten, nach innerer Wahrscheinlichkeit vorgenommenen Auflösungen von Abkürzungen sind durch Schrägdruck gekennzeichnet. Die Interpunktion ist, um die Lesbarkeit des Textes zu erhöhen, nach modernen Gesichtspunkten abgeändert worden. Die Foliierung der Handschrift ist kenntlich gemacht worden. Manche Fragen, die sich an Historia und Descriptio knüpfen, mussten der Natur der Sache nach hier unerörtert bleiben. Es handelte sich vor allem darum, den Text hier erst einmal für die friesische Historiographie zur Erörterung zu stellen.

Jesus Christus.

[FOL. 1*r*.] Deus Omnipotens, Qui in Sua dispositione non fallitur, cuncta a mundi principio mirabiliter condidit, hominem ad ymaginem et similitudinem Suam formando, Cui in perpetuum omnem subiecit creatura*rum* servitutem. Et ut Ei om*n*is creatura statim obediret, donec se p*er* inobediencie maculam infecit, prop*ter* q*uod* de paradiso fuerat eiectus, in multas miserias incidendo, tandem misertus Dominus miserar*um* calumpniarum et erumpnarum, quas longo tempore sustinuit, mirabiliter genus humanum p*er*ditum carne assumpta reformavit; omnes hui*us* mundi penalitates miserabili*ter* sustinendo, ut nos a servitute diabolica qua eramus subiecti misericorditer liberaret. Quid e*ni*m nasci nobis profuisset, si non redempti fuissemus? Quia sicut multa in figuris et enigmatibus quondam populo Judaico ostendit et peregit a progenie in progenies, faciens misericordiam cu*m* gente Israhelite patribus.

Nam Abraham eduxit de Hur Caldeorum filios Isr*ae*l de iugo dure servititus obdurati Pharaonis, ipsos in manu Moisi et Aa-[FOL. 1*v*.]-ron per Mare Rubrum deducendo, Pharaonem et exercitum eius in Mari Rubro submergendo, liberavit. Quis eteni*m* Josue filii Nun [1]) victorias, Zengar vomeres, ictus nobiles Delbore, provida*m* audac*em* Gedeonis in vellere et area [2]) premonstratum triumphum, Sampsonis fortitudinem, David in stre*n*nuitate mansuetudinem poterit enarrare? Aut quis Judith devot*am* audaciam? Hester gloriosam exaltacio*nem* gentis Judaice, a captivitate Babilonica p*er* Cyrum liberacio*nem*, Machabeor*um* nobiles *con*certaciones et pro gloria legis bella gloriosa explicabit?

Sic et cum nobis Frisonibus, infra pericula Oceani constitutis, et quasi ex*tra* orbem positos, est ipsa divina potencia mirabiliter operata. Q*uod* ut cu*n*ctis liqueat ita scriptum reperi*tur* post domi*ni*cam passionem p*er* Sancti Thome Apostoli p*re*dicaci*onem* India tota ad *Christi* fidem conversa. In provincia Fresia, que nunc Frisia benedicta nu*n*ccupatur, ab incolis tribus fratribus, Frisone, Saxone et Brunnone propter multitudinem popu-

[1]) Orig.: filius Num.
[2]) Orig.: aere. Vgl. Richter 6, 37.

lorum recedentibus tribus muneribus, sc*ilicet* corona aurea, vexillo et aureo sigillo, cum om*n*i familia et progenie eis adherentibus navigio petito et exulantibus p*er* flumina et maria; quis enim non poterit a*m*mirari eor*um* p*er* maria process*us* et flumina cum om*n*ino viam ignorantes [FOL. 2*r*.] salvis rebus et corporibus ab ipsis ultimis Orientis regionibus ad n*ostr*as Occiduanas devenerunt regiones et partes Boreales? O, vere res a*m*miranda et a*m*miracione digna, artis navigii quasi penitus ignaros Nili eruptiones, Hellespo*n*ciati maris Aeranteas [1]), T*r*i*n*acrie [2]), Caribdis, Ulixis Syrenes, Herculis Gades, Arturi metas, devias [3]) Occidue *et* maria estus fluxus et refluxus sic absq*ue* posse pertransisse! Additus portuum, fluviorum parci*um* Occidentalium et Borealium adesse absq*ue* periculo, casu ibiq*ue* locum acceptu*m* invenisse habitandi! H*oc* non a casu nec fortu*n*a, sed a Dei Om*n*ipotentis gracia credendum est veraciter accidisse, nec minorem in eo fuisse Dei potenciam, quam in eo, q*uod* filii Isr*ael* Mare Rubrum pertransierunt.

Sicut enim in funiculo distributionis terra promissionis fuerit divisa filiis Isr*ael*, postq*uam* Mare Rubrum pertransierunt, sic et nostris progenitoribus terre deserte ad quas eos Domi*nus* misericorditer perduxit, sunt divise. Nam Saxoni t*er*ra secus Albiam et locus p*ri*mus manendi Staden et ultimus Bradwych fundavit, a quo et sui progeniti Bradvigi [4]) sunt vocati longo tempore, donec multiplicati suos ceperunt dilatare fines ad ulteriores devenerunt partes, fundantes Brunswick, quor*um* tunc capitalis erat Bruno, [FOL. 2*v*.] filius Emerici filii Saxonis — hic mire erat audacie — nomen fluvii circa q*uem* fuit Onekera i*m*ponentes. Sic etia*m* in exercitu n*ostro* con*s*uetum fuit clamari sive sors se ad fugandum sive ad fugiend*um* se offerret: „Keerover", a quo clamore et nome*n* sortitus est. Et ex nomine suo nomen urbi et civitati Brunswyck imposuit, q*uod* n*ostr*a lingua fossatum sive defensio Brunonis aut refugi*um* dici potest. Qualiter autem et h*ic* pugnaverat cu*m* suis con*tra* Slavos, Francos et Thuringos inhabitatores ter*r*e illius patuit aput montem [5]) tornorum [5]), ubi utraq*ue* pars suum castrum destruxit. Nam et unum

---

[1]) Aeae, die Insel Circes?
[2]) Orig.: T*r*i*n*atine.
[3]) Orig.: demas.
[4]) Orig.: Bradingi.
[5]) ??

Franckenborch, aliud vero Bardinborch est vocatum ab utraque gente nomen accipiens, sicut in oppido Goslar manifestius patet. Nam et castrum Frankenborch ad claustrum monialium est deductum, castrum vero Bardenborch nunc vocatur Cimiterium Sancti Stephani. Qualiter vero postmodum ad ulteriorem terram iuxta Zalam devenerunt et Hilmericum regem Turingorum et regem Frankorum in bellis tractaverant cum concertacionibus, et qualiter eandem occuperunt, in historia de origine Saxorum et gestis Helmerie requiratur.

Brunonis vero circa Wyseram erat locus manendi primus Hossar, quod interpretatur „Venite huc", qui et fundavit ibi de prope Brunswyck. Ab eoque progeniti dicti sunt Westfali, quasi cadentes ad Occidentem. [FOL. 3r.] Ipsius vero progenitores circa ipsos circumsedentes naciones diversas habuerunt concertaciones. Qualiter autem ibi Hassones de confinibus expulerunt usque ad Frislar, Franckos vero ad Gallicos Diros atque Citatiros ultra Renum, qualiterque vero quidam Bruno quartus ex[1]) Brunone primo ad defensionem terre sue et suorum fundavit castrum Wardberch, ubi et sepultus est, ad cuius sepulcrum scriptum est: „Hic jacet Herbruno, quo numquam nequior unus." Et vere nequissimus, quia multas astucias et infinita mala suis intulit inimicis. Hic etenim fuerat ille, qui Thuringorum terram iuxta Phalam cum stercore emit, cum venisset in auxilium suis contribulibus, ut legitur de origine Saxonum, sed et cetera inveniuntur in Cronica Patroli quondam ducis Agrippine, qui et Zozatum[2]) dicitur fundasse.

Tercius vero frater nomine (Friso)[3]) VII habens filios et unam filiam Roymodam nomine, septem occupavit insulas seu zelandias inferiores, que et VII Zelandie nunc vocantur.

Nota hec sunt VII Zelandie Frisie cum finibus eorundem regionum vel regundarum. Prima Zelandie est Westfrisia, Hoern, Enckheosen, Wyringhen, Medemblick cum finibus adiacentibus. Secunda est a Stauria usque Lewerden, scilicet tota Westergho, Wondesera ac Doyngha-Werstal cum toto districtu Waynbritzeradeel. Tercia est alba Oestergho cum tota Smellinghia, Borndigo, id est Bornfreed, desuper Harwerbaer, Haskerawald, Inferiores Silve, Ramyderhem, [FOL. 3v.] Octoparrochie et Kolmerland. Quarta est Stallingwerff, Scoterworff, Kronersyl, Grethoern,

[1]) Orig.: *et*.
[2]) Soest?
[3]) Der Name steht nicht im Text.

Follenhoiff, Steenwyck et tota Dryntia. Quinta est Langwald, Freedwald, Redwerd, Hommertse, Mydwald, Hunsgonia, Fioelgonia, Gronigha, Oldam, Reyderland, Westerwald cum omnibus silvis adiacentibus inter Emsam et Westfaliam. Sexta est Emda, Emsgonia, Brunckmania, Affrica [1]), id est Aurikaland, Aesterghaland, Herdlinghia et Dola [2]) Norda cum partibus adiacentibus. Septima est Rustringhia, Wange, Boerjaongenger, Owerlengerland, Mormerland, Lanzeraland, Segelterland, Stederaland, Hadelreland, Wynderland, Transwisaram et Ditmaria. Ibi enim sunt fines dilatare [3]) volentes [3]).

Ipse autem Friso cum filia Wymoda terram occupavit Wymoderaland. Cuique de septem filiis unam dederat Zelandiam, a qua Wymoda postmodum et progenitis ab eadem processerunt Adelarici et Tydmarici et Cadelarici. Isti enim suos fines dilatare volentes loca inter Wyseram et Albiam per vim habitoribus expulsis inhabitaverunt usque Staden ex una parte et alia parte Hannover, quod interpretatur „Non ultra", quia nostri contribuli illuc se extendunt. Postmodum VII fratribus septem insulas maris seu Zelandias occupantibus eorumque sociis et progenitoribus crescentibus in multitudinem populorum [FOL. 4r.] ac incipientibus et rebus substanciis ditari, regem Danorum timentes, ipsos quemamodum Pharo rex Egipti filios Israeli conculcando terras, quas incolebant, eas suas esse dicendo, per vim et violenciam inhabitare; cum earum inhabitatores numero essent brevi et pauci incole, eos sue subesse coegit servituti, ipsis quam cito puer nascebatur cathenam ligneam circa collum faciens alligari. Nec enim eis onera minora quam filiis Israeli diversis laboribus imposita fuerant, nec eis requies ulla remanebat.

Tandem sicut filiis Israel quondam Dominus eorum tribulationes respiciens et miserias misertus, servum suum Moisen in consolatorem misit ac redemptorem, sic et genti Frisonice ferocissimi regis Rabbodi, cuius inhabitacio erat in Traiecto, qui et se pro rege Frisonum gessit et Danorum imperio oppressit et gentilium ydolaque colentes et Beatum Wilibrordum de ultimis partibus Anglie aut Ybernie videlicet Nortumbrana a via per aquas adduxit et aquis advexit, qui et a Beato Gregorio 2° anno Domini sexcentesimo septimo in die Beate Cecilie in ecclesia eiusdem in

---

[1]) Vgl. Urkunde von 1289: per Nordam, Herlingiam et Affricam; Ostfr. Urk. Buch, I, 39.
[2]) Gesta Frisiorum, S. 286: Dolla, aus „de olla".
[3]) durch Dittographie? Vgl. unten: Isti enim suos fines dilatare volentes. . . .

archiep*iscopu*m ordina*tur* a quo et divina disponente gracia ad Frisiam dirigitur et mittitur in *con*versorem et predicato*rem*, — nam ibi messis multa, operarii vero pauci [1]) — [FOL. 4*v*.] qui eos viam veritatis docendo a servitute diabolica ad *Christu*m convertit, ac ad Pippini regis Francorum imperiu*m* monuit pertransire a Radbodo tyranno liberando.

Et sicut Josue p*re*fuit populo Isr*ae*li qui multa fecit cu*m* eis terram promissionis in funiculo distribucionis dividendo laudatur, victoria habita de inimicis, sic nobis Beatus Bonifacius post mortem Beati Willibrordi prefuit in vita laudabili in devocione fervida nos plene ad fidem *con*vertendo, qui una cu*m* socio suo Adhilario ep*iscopo* Herfordens*i* Turingoru*m* et Eobano suo coep*iscopo* penitus in Frisia servitutem extirpavit ydolorum. Sed heu tandem in Dockem laudabiliter in Domino vitam martirio finivit, universis cum viris devotis LII. Hec omn*ia* plenius in cronicis de fundacione eccl*es*ie Fuldensis patent.

Sancto vero Bonifacio via*m* universe carnis ingresso, sicut *et* filii Isr*ae*l mortuo Josue opp*re*ssi a gentibus circu*m*sedentibus ceperu*nt* servire ijdolis et sculptilib*us* ymolare, sic et nostri progenitores a duce Saxonu*m* Leodgero oppressi ydola sua ceperunt colere et ecclesias destruere, sic q*uod* ab ultimis finibus Orientalis Frisie usq*ue* ad flumen Lankam et Dockum et Gron*ingen* non inveniebat*ur* ecclesia, q*ui*n diruta e*st* penitus et destructa. Sed tandem Domin*us* misericorditer respiciens tribulationes *et* miserias sue gentis, quam sibi predestinavit servituram in sua gente di- [FOL. 5*r*.] -versos s*anc*tos, sicut inter filios Isr*ae*l diversos suscitaverat iudices, suscitavit ad fidem renovandam in Frisia S*anctu*m Wilhad*um*, primu*m* Bremensem archiep*iscopu*m p*er* q*uem* fides refulsit trans Albinos et Wyseram et Albiam in partibus inferioribus et in terris filioru*m* et progenitoru*m* Wymode ac in partibus Frisie Orientalibus, unde p*er* eu*m* edificate et ree-. dificate fuerunt eccl*es*ie et quasi totaliter *con*versa fuerat illa. Suscitavit e*nim* in partibus Occidentalibus Frisie Sanctu*m* Liudgeru*m*, qui q*uatuor* annos p*ost* mortem Beati Bonifacii e*iusque* sociorum rector extitit eccl*es*ie Sancti Martini in Dockum, convertendo q*uam*plurimos ad fidem *Christi* in Oestergo et Westergho aliosq*ue* de inan*itate* (?) ad viam veritatis reducendo aliosque, qui in mortem S*anc*ti Bonifacii *cons*piraverant ad *con*certacione*m* et penitenciam deductos viam p*enitenci*e ministrando

[1]) Matth. 9, 37.

salutarem. Hic etiam Liudgerus flumen pertransiens Lankam populum, quem repperit errantem, ab errore revocare non tardavit, gentilitatis expulsis purpuratis (?) [1]) ritus fidei christiane subinduxit. Unde et hic ad ovile dominicum et fidei christiane populum non modicum gentis Frisonice revexit et revehendo adduxit videlicet Hunsgonie, Fyoelgonie, Reydonie et Emesgonie utriusque videlicet superioris et inferioris Ferdeland, Humcke, Broecmanie et terrarum partes circumiacencium [FOL. 5v.] homines ad tam plenam et sanctam devocionem predicando perduxit, ut sua bona in habundancia copiosa sibi tradiderunt. Quibus mediantibus ipse pater et fundator omnium matricalium extitit ecclesiarum ac postmodum primus Miussonensis, quod nunc Monasterium est, episcopus ordinatus Karoli de mandato, ordinans omnes terras Frisie, quas Dei gracia in suo labore converterat et ad Christi fidem reduxerat convertendo, ad dyocesim Monasteriensem debere pertinere, que prius dyocesis extiterant Traiectensis. Hic vero post multa bona opera et laudabilia, que fecerat in Christo Ihesu, ad Dominum transmigravit. Hec in vita Beati Liudgeri [2]) plenius possunt inveniri.

Sicut et etiam inter filios Israeli iudex iudicem sequebatur, sic et in gente Frisonum multi vires illustres claruerunt, qui ipsis tamquam iudices prefuerunt, videlicet Gregorius, quem Beatus Bonifacius aput Traiectum dum adhuc vixit ordinavit episcopum et suum constituit successorem. Qui omnia a Sancto Bonifacio incepta perficere predicando, populum ad Christi fidem convertendo, ecclesias fundando, omnia in quantum potuit ad Dei honorem adduxit meliorando. Hic in bona senectute diebus plenis migravit ad Dominum. Postquam Hungerus et Rixfridus viri illustres quoad Deum et homines, vitam et mores [FOL. 6r.] Sancti Bonifacii sequendo, Frisiam bone conversationis exemplo verbis et factis illustrant, boni in pastoris more oves suas a luporum incursibus custodiendo diligenter. Hec omnia in decalogo episcoporum Traiectensium patent. Horum temporibus etiam claruerunt inter Frisones Sancti isti videlicet Sanctus Lebuinus, Oggerus, Wirus et Pelchilmus de illa veneranda societate Sancti Bonifacii superstites, qui bonis operibus resplendentes totam Frisiam illustrarunt et partes circumsedentes fidem Christi inter neophitos confirmantes et augmentantes. Post huius vite cur-

[1]) Orig.: purpuracicis.
[2]) Vgl. die vitae Sancti Ludgeri, ed. Diekamp, Gesch. des Bist. Münster IV, Münster 1881.

sum laudabilis quem habuerunt ad Dominum migraverunt, numero sanctorum ascripti cum Christo in sedibus exultant gloriosis. Hec in vita cuiuslibet patent.

Quemadmodum multum laudis inter filios Israel habuerat David Golia occiso, cui canebant: „Saul percussit mille et David decem milia" [1]), sic et dignus laude est non modicum Karolus, Martellus cognomine, Pippini filius, inter Frisonice gentis filios, qui Rabodum ferocissimum Frisonum et Danorum regem de partibus Frisie expulit et vicit per duellum. Ad quod sic devenit. Gente [2]) Frisonica ex consilio Beati Willibrordi ad regem Pippinum se trahente, imperium [3]) Karolus, filius eius, ad Frisiam descendit castroque Wiltenborch capto diruto [FOL. 6v.] ac destructo, Rege Rabodo de Traiecto expulso, ad partes Frisie fugiens se transtulit ulterius, quem et Karolus insequebatur in manu, ita ut eius manus effugere non possit. Tandem exercitu congregato ab utraque parte indictum est bellum. Dum acies ad pugnandum essent ordinate, unus nomine Baldericus irruit inter acies medius prorumpens in hec verba: „O, mei domini et principes, ut quoque cum sitis sapientes, tam fatue et insipienter agitis et proceditis, pro hac pauperrime et vilis gentis patria volentes vosmetipsos et vestros nobiles exponere mortis periculo. Nam fortassis contingere posset unum perire, quem plus lugeretis quam totam gentis Frisonice patriam. Et quid si nosmetipsos inprosperato eventu fortune contingeret interire?" Acclamabant omnes: „Bene et sapienter locutus est homo iste; inveniatur bonum concilium et salubre." Dixerunt et nobiles exercitus: „Quid nos exponemus periculo pro hac vili gente et patria pauperrima?" „Certe nequaquam!" omnes unanimiter clamabant. Hec audientes Rabodus Rex et Karolus de nobilibus periculum non imminere concilium per quod extitit taliter ordinatum treuga ac securitate hinc inde firmatis, quod ipsi principes Rabodus Rex et Karolus stare deberent insimul. Et quicunque alium vinceret ipsorum diutius stando ita quod ad terram se non inclina- [FOL. 7r.] -ret, deberet esse dominus patrie Frisonice et alius ei cederet absque bello. Sic factum est. Et cum stando certatum est et certando statum esset diutius, tandem Karolo una suarum cyrotecarum de manu cecidit. Quam Rabodus

[1]) I Sam. 18, 7.
[2]) Orig.: gente que.
[3]) ? Imperator?

Rex de terra elevans, se inclinavit et Karolo porrigebat. Qua recepta prorupit Karolus in hanc vocem: „Aha, aha, hic se inclinavit et factus est homo meus, quare hec patria tota gentis Frisonice ad me pertinebit." Rex vero Rabodus mente contritus prorupit in hanc vocem: „Wach mij, wach mij, quia hanc tam viliter et cum pudore maximo perdidi terram, sic improvise!" Unde et loca, in quibus se uterque tenuit exercitus, Hacheus et Wacheus sunt sortita nomina. O, quam magna divina miseracionis super gentis Frisonice homines salubris provisio, qui eis iugum servitutis primitus minuere voluit, ut divino cultui liberalius insistere possent et valerent et paulatim discerent subesse et se subicere iugo divine servitutis! Nec tamen a servitute totaliter voluit tam subito liberare, ne tamquam neophiti, sicut et erant inconsueta libertate gloriantes, cum iugo servitutis non subessent, pristinos redire ad errores. Unde ipsos legis precepta divine et fidei christiani addiscere et in hiis assuefieri voluit, ut cum ad libertatis bona devenient, tamquam [FOL. 7v.] consueti et assuefacti et omnium bonorum operum perfeccionem Domino Deo fidem christianam et eius precepta servando non deficiant deservire. Rege vero Rabbodo ex hoc totam Frisiam relinquente et fugato, Karolum in dominum tota Frisonice gentis patria cognovit et suscepit et ipsos diminuere (?) substancie (?) minime recusavit.

Sicut et quondam filiis Israel Dominus legem et X precepta in tabulis lapideis scripsit, que et per Moisen servum suum sunt eis exposita, unde non inmerito quasi de quadam prerogativa gloriantur speciali, sic et Frisonicam gentem non inmerito tendit gloriari. Nam et Ipse eorum iura, quibus in hunc diem utuntur misericorditer mirabiliter ac miraculose dignatus est revelare. Karolo igitur post regis Radbodi decessum dominante et loco sibi empto, ubi sedere posset pro tribunali, dixit ad Frisonice gentis homines quod jus eligerent. Qui dixerunt se jura et quicquid pro jure eligerent nescire. Et vere bene dixerunt quod nescirent, quia fuerunt ad jus et iusticiam inconsueti. Nam rex et sui eos numquam jure et justicia rexerunt et sue pro beneplacito voluntatis. Sic igitur verum diebus eius eis institit Karolus ut ius eligerent, qui semper responderunt se nescire. Tandem, cum omnino nollent ius eligere et penitus recusarent, dixit eis: „Eli- [FOL. 8r.] -gite unum ex tribus: aut omnes in ore gladii capite truncemini, aut vivi sepeliamini, aut in navi sine remis

et omnibus ornamentis carenti in mare mittamini, quo vos fluxus et refluxus deveherit, illuc permansuri, etiam si mare vos absorbuerit sustentaturi. Elegerunt ergo necessitate compulsi ex hiis predictis ultimum scilicet mitti ad mare ut predictum est, quod et factum est. Cum ergo in mare devenissent nescientes modum per quem redire deberent et penitus desperantes, dixit unus inter eos et taliter est exorsus — hic autem erat de genere Wydekonis, qui primus iudex sive pretor a rege fuerat constitus —: „Audivi", inquit, „enarrare, quod Dominus Noster Jesus Cristus, Cuius fidem Beatus Willibrordus nostros progenitores servare edocuit et nos post ipsos, januis clausis propter metum Judeorum, orantes ad discipulos adesset sera una sabbatorum subintrasse et eos tristes fuisse consolatos [1]) Sic et nos flexis genibus oremus ad Ipsum, ut nos in hac nostra tribulatione dignetur consolari. Quis enim unquam in Eum speravit aut sperans invocavit est derelictus?" Genibus ergo flexis Ipsum Deum invocaverunt humili corde et prece se totaliter divine misericordie committentes et eos exaudivit. Et ecce vir robustus sedens in puppi navis ad instar axem portans desuper humerum, quod ad manum accipiens applicavit, ut esset navis gubernaculum, [FOL. 8v.] quo tamquam optimus nauclerus navem rexit et regendo navem gubernavit eos qui in eo fuerant felici et prospero meatu inter medias fluxuum procellas securos ad terram deducendo. Cum ad littus essent perventi, hic XIIIus qui eis divinitus advenerat lignum axis quo navem rexerat ad terram iecit, unde sespes exstitit evulsus et statim fons erupit, unde qui sitiverunt bibere potuerunt: sicut Moyses quondam filiis Israel aquam de petra produxit [2]). Ipsi [3]) ergo ad fontem circumsederunt et ille eorum adventicius socius eius circumsedendo adiunxit. Hic autem unicuique ipsorum adeo similis erat, ut a nullo poterat [4]) discerni. De suo vero principali tractantes negocio, iste tredecimus eos edocuit non insipienter, quidquid pro jure deberent servare et quod utile et proficuum esset servarent. Nemo autem interrogavit quis ipse esset, interrogare nec audebant. Quo facto quod erat necesse ab ipsorum oculis evanebat. Post hoc hii XII ad Karolum, quos credidit mirabiliter perituros, divina eos protegente et adiuvante gratia mirabiliter reversi, elegerunt ius et iura, que et ipse Karolus

[1]) Joh. 20, 19.
[2]) II Mose 17, 6.
[3]) Orig.: ipse.
[4]) Orig.: poteratque.

eis servare precepit. Et usque in hodiernum diem Frisonice gentis homines servant et servare non desistunt.

Sicut inter Judeos Judith vidua de Olefe- [FOL. 9r.] -rno ipsum suis propriis castris capite truncando adadactar triumphavit [1]), leticiam universis inhabitatoribus Iherusalem faciendo, sic etiam progenitores gentis Frisonice de Godefrido rege Danorum — et cuius (ut creditur) avus fuerat Rabodus Rex, volens omnia recuperare que amiserat Frisiam invadendo et Saxoniam — qui etiam contra regem mirabiliter triumpharunt. Et in suis tentoriis mirabiliter fuit interfectus, cuius filium in arborem aridam suspenderunt super Eemesam, unde leticia non modica populo Saxonie et Frisie est suborta.

Sicut etiam aput Judeos Amon, qui nitebatur in subversionem Judeorum, in patibulo, quo Mardocheum, Hester regine patruum et regis Assueri uxoris, voluit suspendere, est suspensus, et qui gentem Judaicam exterminare voluit, cum omni sua familia excertatus est et deletus [2]), sic et Liudgerus, Saxonie dux, qui gentem Frisonicam multis cladibus infecerat ab ipsis meruit recipere talionem. Nam cum bellum iniret cum Karolo, a gente Frisonica Karolo in auxilium veniente cum optimatibus est captus, ligatus, vinctus Karolo presentatus.

[FOL. 9v.] Sicut quondam Judei a captivitate Babilonica per Cirum, Medorum regem, occiso Balthasare post visionem quam habuit [3]) sunt liberati et ab Assuero ob merita Hestre gloriose manu missi et data fuerat unicuique libertas redeundi ad patriam et vivendi *secundum* paternas tradiciones [4]) eisque a patria reversis ab Esdra propheta et Jhesu Magno, filio Sydracki [5]), verba legis exposita sunt et fuerunt, sic et populi gentis Frisonice postquam Romanos devicerant, Karolo Magno cum venissent in auxilium contra Romanos pugnaturi, urbe per bella acquisita ad digne recompensandum insigne factum largiflua magnificencia et mera liberalitate fuerunt a Karolo manu missi et liberi facti, cathena lignea a collo soluta, que fuerat signum pure ser-

---

[1]) Judith 13.
[2]) Esther 7,10.
[3]) Daniel 5,30.
[4]) Esra 1.
[5]) Jesus Sirach, Vorrede.

vitutis, cum omnibus natis et nascendis in perpetuum liberi permansuri. Quibus nunc Magnus eorum vexillifer iura quibus uti deberent impetravit a Leone Papa et Karolo Magno Imperatore et recipere in scriptis meruit impetrata. Et privilegia libertatis ab utroque scilicet regeque ac papa valedictis ad patriam cum gaudio sunt reversi. Habitoque silencio antequam superarentur ab invicem Magnus exposuit et declaravit jura impetrata et confirmata a [FOL. 10r.] sanctissimo Leone Papa et serenissimo Romanorum Imperatore Karolo quibus tam nati quam nascendi uti deberent perpetuo eaque [1]) servaturi firmiter et viriliterque defensuri tamquam fidem christianam. Litterarum imperialium Frisonibus super libertate datarum tenor de verbo dicitur esse talis [2]):

Privilegium libertatum Frisonum in perpetuum valiturum.

Karolus, divina favente clemencia Romanorum Imperator Franckorumque Rex et semper augustus, omnibus tam futuris quam presentibus salutem et pacem in perpetuum. Ne ea que in tempore aguntur simul cum tempore labantur, poni solent in dictis [3]) testium scripturis memorie perhennari. Eapropter cum ad oblivionis confusionem evitandam universorum noticie cupimus declarari, quod cum Leoedegerus[4]), dux Saxonie [5]), ducatum suum iure feodale teneret ab imperio, nec hec cognoscere curaret, et tributum de [6]) suo ducatu a Cesare Augusto statutum, quod a predecessoribus suis consuetum fuit [7]) singulis annis predecessoribus nostris exhiberi, nobis dare contempneret et modis omnibus se imperio et nobis per suam superbiam contumaciter opponeret et se in preiudicium ac gravamen imperii se pro rege gereret et se [8]) regem Saxonie [FOL. 10v.] vocari precepisset, nos tandem huiusmodi suam superbiam et iniuriam dicto imperio et nobis ab ipso sepius illatam diutius sustinere et dissimulare nolentes, invocato Frisonum Orientalium et Occidentalium auxilio, quo viros strennuos agiles et mire audacie sicut nobis qui-

---

[1]) Orig.: eamque.
[2]) Diese Fassung des Karlsprivilegs, die von den bekannten Texten abweicht, würde innerhalb einer Textgeschichte dieser Urkunde Beachtung verdienen. Für die Abfaszungszeit der Historia Frisie wird sich daraus kaum etwas wesentliches ergeben.
[3]) über: dicciones.
[4]) am Rande: vel Lugerus.
[5]) über: Saxonum.
[6]) über: a.
[7]) am Rande: nobis.
[8]) verbessert aus: seque.

busdam referentibus esse intelleximus, quibus etiam idem dux multa inferebat gravamina eo quod eosdem sue posset [1]) subigere [1]) potestati. Cum tamen se [2]) viriliter defendendo resisterunt, maxime gavisi sunt ex eo quod auxilium eorum invocare dignabamur. Nobis per suos nunccios sposponderunt ac certos et securos reddiderunt quod parati et [3]) deberent in nostrum venire subsidium et quod ad obtinendum honorem imperii et nostram suam vitam vellent exponere. Sicque iam dicti Frisones sine mora et dispendio se ad inieundum prelium contra dictum Lioedgerium ducem et exercitus suos properaverunt. Er termino statuto ad invadendum ipsum et terram suam, prevenientes cum maxima multitudine Frisonum, ducatum Saxonie in manu forti intrantes, viriliter et crudeliter cum predicto duce Ludegero et exercitu suo dimicantes, ipsum et exercitum suum iam dictum evicerunt et dum una cum melioribus sui ducatus captivaverunt [4]), quos funibus connexos nobis vinctos tradiderunt. Qui de huismodi [FOL. 11r.] victoria nobis obtenta maxime exultantes cum gaudio ad propria remeaverunt. Iterum cum advene Romani mandatis nostris obedire contempnerent [5]) et quedam iura in preiudicium imperii et gravamen nostrum sibi usurparent [6]) et nos auxilium fidelium imperii ad resistendum eorum iniuriis et violenciis invocassemus et cum hoc Frisones predicti intellexissent, non vocati a nobis de sio libero arbitrio voluntateque spontanea cum multitudine copiosa Frisonum in subsidium nostrum venerunt et cum exercitu nostro Romam perrexerunt. Et cum urbi Romane appropinquare cepissent, mox ab exercitu nostro se separantes in Romanos, qui cum exercitu suo per suam superbiam exercitui nostro occurrerunt, potenti virtute in ipsos irruentes quam plurimis ex utraque parte interfectis eosdem evicerunt et per nobiles Romanos quos ceperant nobis Romam subiugarunt. Nos itaque, considerata eorum probitate et audacia attendentes etiam fidele obsequium eorum quod imperio et nobis exhibuerunt, de consueta regie maiestatis benignitate ipsis graciam volentes facere specialem et de

[1]) über: vellet subicere.
[2]) über: ei.
[3]) verbessert aus: esse.
[4]) übergeschr.: alias ceperunt.
[5]) übergeschr.: alias non curarent.
[6]) Orig.: usurparunt.

concilio nostrorum fidelium, accedente consensu principum imperii, tributum a Cesare Augusto statutum, videlicet XX libras auri, quas nobis et predecessoribus nostris singulis annis exibere consueverant, remisimus. Ita quod neque nos neque [FOL. 11v.] successores nostri illud ab ipsis vel eorum heredibus detentum [1]) requiremus vel aliquas exacciones in ipsos faciemus. Et preterea auctoritate regia indulsimus eisdem et cum omni proli sua, nata vel nascitura, in perpetuum liberi permaneant et ab [2]) omni [2]) servitute proprietaria penitus absoluti. Statuimus etiam, ne quis eis dominetur, nisi sit de [3]) eorum bona voluntate et [4]) consensu. Et ne iudicibus tamen ne videlicet videantur carere rectore, statuimus, ut ex suis eligant consules quotquot sibi viderint expedire, qui in causis secularibus de quibus ipsis questio mota fuerit iudices eorum existant. Et statuimus, ut idem consules singulis annis secundum consuetudinem Romanorum eligant personam ydoneam et discretam, sub cuius regimine, dominio et potestate Frisia tota sit constituta [5]) et subiecta. Et in omnibus et per omnia tamquam suo vero [6]) domino infra terminum sibi ab ipsis deputatum teneantur obedire, que persona Potestas Frisie sic debet appellari. Iterum statuimus, ut si quis ex ipsis substanciam [7]) habens militarem militari voluerit, ut dictus Potestas sibi gladium suum circumscingat et data eidem sicut consuetudinis est manu sua chalapho, sic militem faciat [FOL. 12r.] et eidem firmiter iniugendo precipiat, ut deinceps more militum regis [8]) Francie armatus incedat. Eo, quod consideramus, si predicti Frisones militaverunt secundum staturam corporum formam ipsis [9]) precipue a Deo et natura datam, cunctos in orbe terrarum milites sua fortitudine et audacia, dummodo ut predictum est sint armati, precellent et prevalebunt. Qui scutum sue milicie a dicto Potestate recipere debent, in quo corona imperialis in signum sue libertatis a nobis ipsis con-

---

[1]) am Rande: de cetero.
[2]) über: a.
[3]) über: ex.
[4]) über: seu.
[5]) übergeschr.: alias constricta.
[6]) unterstrichen.
[7]) am Rande: alias superbiam (?).
[8]) über: regni.
[9]) über: eis.

cesse debet esse depicta. Et statuimus, ut Frisones militare volentes, quicunque etiam alii substanciam habentes [1]) sint, usque ad sumitatem aurium auro circumfulsi [2]) si facere voluerint, ut per hoc etiam suam valeant ostendere libertatem, ipsis, ut dictum est, a nobis esse collatam. Quod si quis hanc eorum libertatem aliquo ausu temerario infringere voluerit vel violare presumpserit, secundum sententiam, quam annuentibus principibus imperii tulimus, tam ipsi quam sui coadiutores sint proscripti et a consorcio fidelium exclusi et precipimus autoritate regia eosdem tamquam proscriptos et adversarios imperii ab omnibus evitari. Et siquis eisdem ad preliandam contra dictos Frisones astiterint vel adiutorium prestiterint, eandem penam [FOL. 12v.] et offensam imperii se noverint incurrisse. Et auctoritate premissa statuimus, quod si eisdem aliquo casu contingente in ipsorum vita vel bonis aliquod dampnum a dictis Frisonibus vel ab aliquo alio fuerit illatum, nec successores nostri vel [3]) alii iudices seculares ad alicuius instanciam ex hoc eisdem aliquam exhibeant iusticiam [4]) cum pocius tamquam proscripti imperii sint severius puniendi. Quam sententiam sicut dictum est a nobis esse latam auctoritate predicta precipimus et statuimus a successoribus nostris ratam haberi et firmam et stabilem et in perpetuum observari. Et tenore presencium protestamur nos a sanctissimo patre nostro Papa Gregorio protestamur [5]) obtinuisse, quod si predicti Frisones de huiusmodi gravamine ipsis a prefatis [6]) malefactoribus illato querimoniam deposuerint [7]), tam ipse dominus papa iam dictus quam sui successores ostenso ipsis sue libertatis privilegio presenti eosdem excommunicabunt et denuncciare facient excommunicatos et nihilominus [8]) terram eorum, specialiter illorum qui seculares habuerint dignitates, ponent sub interdicto. Que sentencia excommunicationis et interdicti nullatenus relaxari poterit, nisi per mandatum summi pontificis speciale. Et ut hoc

---

[1]) quicunque... habentes: unterstrichen.
[2]) am Rande: circuntonsi alias.
[3]) über: nec.
[4]) über: eisdem..... iusticiam: geschrieben: alias ipsos defendant.
[5]) unterstrichen.
[6]) über: predictis.
[7]) de- über: dis-.
[8]) am Rande; im Texte: nullam, unterstrichen.

laudabile factum nostrum robur in perpetuum obtineat [FOL. 13r.] firmitatis nec a nobis neque a successoribus nostris seu a quocumque alio aliquatenus infringi possit vel in dubium revocari et ut etiam dicti [1]) Frisones nobis dilecti [2]) memorati tali in perpetuum gaudere possint privilegio, presentem paginam exinde conscribi in bulle nostre auree munimine in testimonium facimus roborari. Huius igitur facti nostri [3]) testes sunt [4]) Wenzeslaus, rex Bohemie, Verghardus [5]), dux Bauarie, Otto, dux Swauie, Swigerus, margravius Marauie, Conradus, marchio Misnensis, Lupoldus, dux Morauiensis [6]), Henricus [7]), dux Austrie, Harbaldus, lantgravius Thuringie, Hambaldus [8]), lantgravius de Alsatia, Richardus *et* Rapoldus, comites Babergenses (?) *et* Cracburgenses [8]) et alii quamplures viri probi et honesti. Actum et datum Lateranis anno dominice incarnationis DCCC [9]) III, indiccione VI, anno regni nostri secundo etc. [10])

Sicut quondam in gente Iudaica Iezebel Regina pessima prosequabatur Heliam prophetam ob hoc, quod eam ad bonum monuit et viam veritatis eius malicias non tacendo [11]), sic et in gente Frisonica venerabilem virum Fredericum [12]) episcopum Frisonum in Traiecto Iudith Regina, filia ducis Bauarie, uxor Ludouici Imperatoris, cum hic sepius in concilio principum et episcoporum Alemanie super crimine notorio, quod nulla poterit tergiversacione occultari, [FOL. 13v.] rex et regina fuerunt denuncciati. Nam matrimonium quasi in proxima linea consanguinitatis coniunctum contraxerunt, utpote ex fratre et sorore progeniti, contra ipsius ecclesie interdiccionem. Sed heu quamplures et quasi omnes corrupti familiaritate aut timore regis et regine ab ammonitionibus omnino destiterint salutaribus, regi et regine volentes

[1]) am Rande: alias dilecti.
[2]) unterstrichen.
[3]) über: nos.
[4]) über: sumus.
[5]) am Rande: alias Buennenradus.
[6]) übergeschr.: alias Meronensis.
[7]) Orig.: Hemricus.
[8]) Hambaldus.... Cracburgenses: am Rande beigeschrieben.
[9]) am Rande: octigesimo.
[10]) alias: Actum et datum Lateranis anno dominice incarnacionis sexgentesimo quinquagesimo nono indicione decima. Supra sigillum erat sculptum: Karolus Romanorum et Francorum Rex, et in alio latere sigilli: Roma regit, Roma vicit, Roma imperatrix gubernat.
[11]) 1 Kön. 19 u. 21.
[12]) Orig.: Henricum (!).

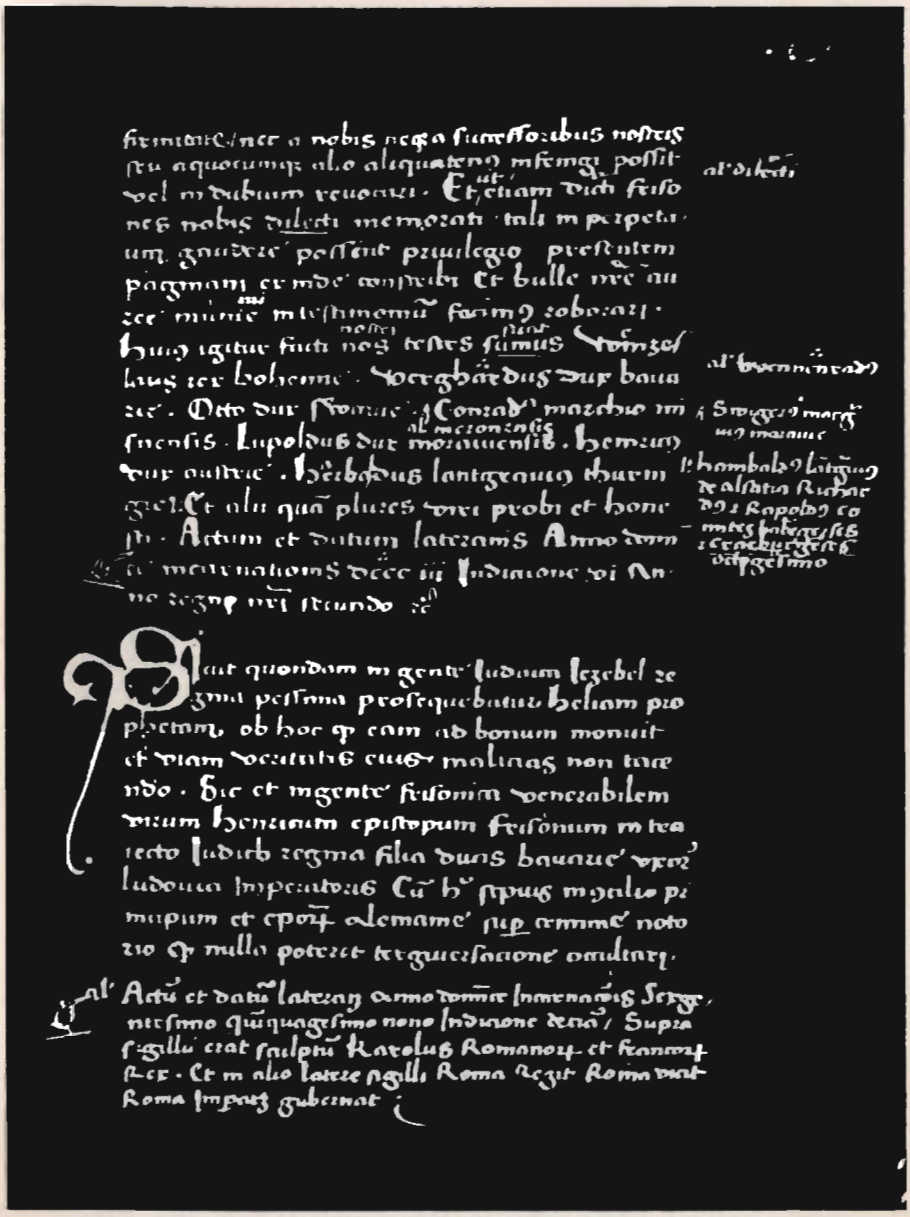

Reproduktion von fol. 13 r. der „Historia Frisie" (vgl. pag. 128).

complacere. Sed solus Fredericus ep*iscop*us Frisonum in Traiecto et in sue accionis et monitionis perstitit firmitate, protestans in Deo et per Deum fidem *christ*ianam non posse sustinere, imo confusam tam manifestis facinoribus esse perituram, si imperator, qui caput est imperii et ecclesie m*em*brum principale, mandatis ipsius ecclesie nollet obedire, et in tam facinoroso incestu timore Dei postposito colsitare regine sue uxori minime formidaret. Tandem cum hec sepius in conspectu principum *et* ipsor*um* ipsius rumor ad reginam devenit, q*uod* Fridericus e-p*iscop*us Frisonum in Traiecto pro ipsius *et* mariti divortio plus omnibus aliis laboraret, ad hec verba prorumpebat: „Numquid ille Fridericus vilis Frisonicus ep*iscop*us, *cuius* progenitores cathenas ligneas circa collum portaverant in signum pure servitutis, p*er* patrem dom*ini* [FOL. 14*r*.] regis d*omi*ni mei et mariti manu missi, nos separabit, aut de regno tamq*uam* degeneres effugabit? Ista vere in eius caput ordinabimus si poterimus redundare". Et que locuta fuerat, effectum mancipare non tardavit. Unde convocatis quos noverat nequiores, cum malefecerint in rebus pessimis, gloriantibus citi*us* aule imperialis famulis, prorupit in hec verba.: „O, vos mei familiarissimi, regi, mihi et imperio fideles, est aliquis vestr*um*, qui cupiat ditari et habere pecuniam et n*ostr*am et regis exequi voluntatem, ut n*ostr*um in perpetuum amorem obtineat et favorem?" Respondebant omnes sic: et q*uod* essent parati eius pro voluntate exequendo in mortem ire, si esset necesse. Unde ipsa ex om*n*ibus elegit quatuor, qui videbantur nequiores et quos illa scivit nequiores et audaciores ad tale conceptum nephas perpetrandum. Quibus datis pecuniis et pollicitis ulterioribus dandis exposuit sue mentis velle nepharium in nomine eius conceptum ordinans *et* disponens dicens secrete: „Ite ad Frisiam et ubicumq*ue* in*v*eneritis illum Fredericum, episcopum Frisonicum, occidite et interficite. Estq*ue* noster et [FOL. 14*v*.] regis inimicus capitalis et reus criminis lese maiestatis. Iuro en*im* p*er* coronam capitis, q*uod* remunerabo si p*er*ficeritis sufficienter, q*uod* com*m*isi vobis". Unde isti satellites iter aggressi dyabolo ductore ad Traiectum inferius qua*m* cito devener*un*t. Ibiq*ue* reperientes Beatum Fredericum episcopu*m* Frisonum dixerunt, ipsum salutantes: „Vobiscum ex parte imperatoris habemus *con*ferre aliqua sub secreto." Quibus respondit: „Sustinete modicu*m*; scio en*im* quid intenditis: p*re*paratus dicam pri*us* missam." Dicta missa in ecclesia Sancti Salvatoris ingrediens criptam ad altare Sancti Johannis nepharios regine nunc-

cios predictos in secretam dicens: „Si quid habetis et habueritis secreti, exponite; scio enim, quod pro iusticia moriar, nec ab ea me avertam nullo modo, nec plus quero quam sic mori." Quo dicto ipsum cultellis transingebant et letaliter vulneratum dereliquerunt. Quo facto ipse Fredericus tamquam agnus mansuetus omnia in nomine Domini pacienter sustinens, manu vulnera claudens, acclamavit unum ex ministris, ministretur hiis regalibus victibus, ut decet. Que omnia nephandi nuncii rennuerunt. Beato Friderico mandante famuli sui eos ducatum prestiterunt ultra Renum perducendo. Cum hii abissent, Beatus Fridericus unum ex clientulis ascendere fecit turrim, ut [FOL. 15*r*.] videret quam remote sui malefactores pervenissent Eoque reverso et dicente se nusquam posse respicere et satis remote devenisse vocans fratribus suis omnia enarravit. Que ut facta fuerant dictisque vigiliis et commendacione pro mortuis, iam moriens in Domino valedictis fratribus obdormivit. Sepultus est in loco eodem, ubi per eius merita plura fiunt miracula divina gracia suffragante. Rex vero Leodowicus ex omnium episcoporum et principum concilio huius nepharii facti reus denuncciatur, sed timens deponi a regno, ad expurgacionem quam et fecit se obligavit sub pena satis gravi, si se eo modo ut promiserat non plenius expurgaret. Attamen rex Lodowicus, ob huius veritatis devocionem licet se ipsum plenius expurgasset, tamen quia multum graviter fuerat infamatus, que infamia tamen permansit, volens plenius satisfacere, ecclesiam Hildensemensem in honorem Dei Omnipotentis et Gloriose Virginis Marie fundavit et in suorum remissionem peccatorum. Et instituit ibi Ysbrandum in episcopum, fratrem Beati Liudgerii primi episcopi Monasteriensis. Hildensem interpretatur quasi: veniam peto, vel: innocens. Qualiter autem fuerat Rex Lodowicus in Engelhem *et* Judich, in cronicis imperialibus aput Apluteam Torboam civitatem (?) patent.

[FOL. 15*v*.] Sicut etiam inter filios Judeorum Zorobabel, Esdras, Jheremias et Jhesus, filius Sydracis, reedificaverunt templum in Jerusalem, quod et Machabei pollutum postmodum mundaverunt et multimodo mundatum coronis aureis in vasis argenteis et aureis perornarunt, sic et in gente Frisonica, omnibus ecclesie fere destructis ab invasione Danorum et Suetiorum regis, qui usque Hrenum (?) [1]) nihil indirutum derelinquerunt, vir devotus

[1]) Orig.: tirēn.

Rabodus, filius filie Rabodi quando regis Frisonum et Danorum, episcopus Frisonum factus in Traiecto, civitatem Traiectensem et ecclesias reedificare incepit; suum tamen propositum morte preventus ad effectum non perduxit. Hic autem etiam usus spiritu prophetico fratribus enarrantibus et de dolore suo et de suo transitu: „Quis nobis erit pater et episcopus, qui nos sic regat inornata mansuetudine et honestate quoad Deum et homines quemadmodum et vos, nos vero doctrine salubri pasturus conversationis nobilis et exemplo, qui eclesias tuas reedificare, quas incepisti et civitatem perficiet, vestrumque opus perducet ad effectum?" respondit: „Pro dissolucione nolite timere nec multum flere; Dominus enim vobis de bono pastore providebit. Ecce ante meam dissolutionem aderit Baldericus, vir venerabilis, Werneri illustris de Benthem quondam comitis filius, in bonis moribus et virtuosis actibus apud Deum [FOL. 16r.] dilectus Imperatorique Romanorum amantissimus, quare eius capellanus. Hic perficiet omnia que a me sunt incepta et preerit vobis in Domino ut episcopus et pastor gloriosus". Factumque est ita. Ecce illo die de vespere Baldricus affuit visitans et consolans Beatum Rabodum episcopum ex parte sua et domini imperatoris salutacione premissa. Quem Beatus Rabodus alloquens rogavit, ut aput dominum imperatorem tam causa sui vellet elaborare, ut ecclesie Traiectensi de bono provideretur episcopo et omnia ab eo incepta ad debitum perduceretur effectum. Quibus dictis ad Dominum transmigravit et Davantrie est sepultus. Post mortem vero Beati Rabodi omnes ipsum ex ipsius oraculo unanimiter in episcopum eligerunt, qui ipsorum primitus omnino recusavit consentire voluntati, sed tandem victus precibus populi tocius et imperatoris instancia onus ad quod fuerat electus subire non tardavit. Qui episcopus sanctus civitatem reedificavit Traiectensem, ecclesias quamplures et etiam multas de novo fundavit. Hic etiam Baldericus episcopus ecclesiam Traiectensem novis reliquys sanctorum perornavit. Nam ipse perduxit ad Traiectum corpus Sancti Pontiani de Spoleto, corpus Sancti Pancracii de urbe Romana, corpus Benigni martiris de Normania, corpus Agne virginis de Gallia, non vi nec violencia sed ex imperatoris donacione et consensu [FOL. 16v.] ac aliorum piorum in Christo devotorum dono, in quorum potestate reliquie predicte fuerint conservate. Hic etiam Baldericus Pius cognomine dicitur, propter multa pia opera, que in Christi membris ostenderat et fecit. Cuius et eius predecessoris gesta in cronicis aput Sanctum Salvatorem patent.

Sicut etiam aput Judeos in Iherusalem Eliodorus ex mandato Se(leuci) [1]), regis Azie, de concilio Appolonij Tharsis filii, ducis Celestie et Fenicis, ex malo instinctu Symonis prepositi templi, ut omnia ab Onia summo sacerdote bene ordinata, confidenter intravit sub pacis bono cum exercitu copioso volens errarium templi confringere, ut eo confracto possit capere thesauros de eodem ibi reconditos et diucius conservatos, aparuit quidam equus terribilem habens sessorem in aureis aureum. Iuxta duo iuvenes virtuteque decori optimi gloria speciosique amictu ex utraque parte flagellabant nemini parcentes. Et Eleodorus primitus ab equo cessoris conculcatus est in terram; jacens quasi semivivus in terra clamabat: „O, Onia, sancte Dei sacerdos, funde pro me preces ad Dominum, ut ab isto periculo valeam liberari". Quod et [FOL. 17r.] fecit Onias: offerens pro ipso Eliodoro sacrificium deprecatus est Dominum et Eliodorus eius precibus extitit liberatus. Sic etiam quondam cum civitas Ulixibona a Sarracenis fuerat obsessa, inhabitatoribus pene desperantibus et deliberantibus quomodo se traderent Sarracenis, Frisonice gentis homines numero quasi ducenti absque nautis advenerunt Ulixibonamque pugnando liberabant. Et cum liberarent: ecce, exercitus virorum candidorum apparuit in aere, qui in tantum terruit Sarracenos, ut omnes terga darent fuge prostrataque sunt mille multa. O, res miranda, ducentos mille milia fugasse ex eis stravisse XXX milia! Hoc accidisse non potuisset, nisi Dominus virtute divina hoc fuisset operatus. Sarraceni timore percussi nihil viderunt nisi solos Frisones numero pauco, sed sonitum militum pugnancium audiverunt in aere, unde timendo fugientes prostrati sunt indefense. Inter Frisones fuit Poptatus nomine, senior vir mire devocionis, ut dicitur de Wirthem natus, se et omnia in manu Dei ponens clamavit cum iniretur bellum: „Fratres, viri fortes, qui propter amorem patriam et omnia dereliquistis in nomine Domini, pugnate fortiter, inimicos sancti christiani nominis prosternite, nihil dubitetis, nostra victoria est, non est perditio, sive vincetis sive cadatis, sed semper lucrum! Ecce, apertum est celum [FOL. 17v.] et Beatus Mauricius, tamquam miles strennuus armis decoratus, cum exercitu copioso in aere antecedit nos et pugnat pro nobis terroreque perterritos timoreque conculsos consternit inimicos". Victoria laudabili sic habita et civitate liberata cum ille benedictus Poptatus se

[1]) Lücke im Original ergänzt nach II Maccab. 3,3.

dearmavit inclinans ad fontem ut biberet, sagittatus a quod*am* Sarraceno ex improviso, qui lataverat in montibus, obdormivit in Domi*n*o, coronatus martir gloriosus. Secus sepulchrum palma mire pulchritudinis excrevit et frondium, sup*er* quo a*m*mirati sunt Ulixibonens*es*, dicentes: „Hoc signum est magni miraculli et pacis Deo dante nobis adventuri perpetueq*ue* dominature". Et vere sic erat. Civitas eni*m* Ulixibon*ensis* longo tempore ante a Sarracenis infesta occupata et sepius quasi destructa ince*n*diis qua*m*plurimis pacis tranquillitas p*ost* victoriam predictam in leticia permansit D*omi*no ser*v*iendo. Epi*scop*us vero Ulixibone*n*si*s*, videns hunc virum gloriosum p*ost* eius mortem miraculis coruscare et multos infirmos aput eius sepulchru*m* divina suffragante gratia recipisse sanitatem, quare ab epi*scop*is et prelatis tocius regni Portugalie ac rege una cu*m* nobilib*us* regni decretum est, hunc virum esse dignum canonizare et decalogo asscribi sanctor*um*. Q*uod* et factum est requisito consensu Apostolice Sedis speciali et obtento. Unde eius sepulchro aperto co*m*- [FOL. 18*r*.] -pertum est illam palmam de eius corde radicitus originem extraxisse. Q*uod* fuisse testimonium nullatenus dubitatur victorie, quam ille ant*e*qua*m* occideretur in corde in Domi*n*o confisus firmiter deportabat, que*m* et ipsi pro sancto venerantur palma*m*q*ue* illam semp*er* quando vadunt ad bellum pro signo portant victoriali. Nec dubitant eam esse q*uas*i suor*um* co*n*sternitionem inimicor*um*, quemadmodu*m* filii Isr*ael* in virga Moysi gerebant *con*fidenciam et co*n*servabant, quasi in ea esset magnum sacrame*n*tum. Et venerant*ur* in palma sic*ut* Frisones in vexillo Sem, primi regis et sacerdotis p*ost* diluvium, quo Romam vicerunt. Sic et Ulixibonens*es* in hac palma non modica utun*tur* *con*fidencia et ipsam tamq*uam* pro reliquijs custodiunt gloriose. Hec in cronicis passagii ad T*er*ram Sa*n*ctam Innocencio Tercio in ecclesia Dei presidente.

Ut quid*am* aput filios Isr*ael* Sengar nobiles cu*m* vomere laudandi fuerunt ictusq*ue* p*er*cusser*at* sexcentos [1]) et fortitudo Sampsonis, qui cum asini mandabula prostraverat mille viros [2]), sic et in gente Frisonica digne laudandus est ille Lambertus, qui natus est de Lioedi*n*gha viris in Catryp, vanitate h*uius* seculi derelicta, intrans religione*m* dom*us* Theutonice. Cum iam

---

[1]) Richter 3, 31.
[2]) Richter 15, 15.

in ea pluribus annis Deo devote servivisset, tandem ob necessitatem impugnancium gentilium, que fuerat in Livonia [FOL. 18v.] et Prussia fratribus domus Theutonice illic cum aliis sociis non paucis est directus ibique quamplurimis bellis interfuit et conflictibus et egit laudabiliter per omnia in eisdem, sic quod terror fuerat inimicis. Tandem senio confractus, cum ibi multis fuisset annis scilicet viginti sex et vulneribus perpessus facientibus ipsum necessario deficere in bello, mansit tamen in Prussia tamquam veteranus miles meritus arcius depositus magnanimitate cordis audacis, subtilitate consilii prepollens et astu sub cautela ordinatus fuerat custos castri ibidem dicti Konengsborch, portas aperturus in omni hora sicque reclausurus. Unaque dierum fratribus existentibus in mensa ad commedendum ac tota familia, cum Prussi sub eorum domino fuerant ac castri memorati tempore autumpnali frumenta ad expensas castri adducere deberent, de consilio cuiusdam, Fundwich nomine, cuius progenitores fuerunt de nobilioribus Prussie tempore illo quando Prussia non fuerat sub fratrum Theotonicorum dominio, fuerat procuratum, ut semper quatuor armati ponerentur in curru sub superioribus saccis frumentorum. Et hii eciam in saccis colligati et dominus currus residebat in curru, famulo ipsum minante et regente. Numerus vero curruum fuerat quingenti, simul ad hanc tradicionem perficiendi consonati. Primo domino curuum [FOL. 19r.] ad castrum perveniente clamante: „Aperiantur nobis porte; ecce, assumus portantes vobis frumenta ad expensas, ut tenemur annuatim", statim frater Lambertus aperuit portam dixitque iuveni, qui secum fuerat: „Serva cathenam in manu et, si necesse fuerit, portam reclaude ulciorem; ego exibo visurus, quid isti portaverunt. Nescio enim quid significat, quod tot currus insimul venerunt. Sompniatus enim fueram in hac nocte quod viri armati essent conclusi in saccis pro frumentis". Hoc dicto induens se corea accepto gladio fixorali et bipenni exivit et quemlibet saccum gladio bis vel ter perforavit, minatores autem curruum et incessores eorundem fugavit et cum bipenni [1]) fortiter percuciendo, sine moderamine huc illuc currendo vulneravit et quasi omnes vulneratos dereliquit; pauci vero fugiendo evaserunt. Et qui fugerunt, timentes si castellani eos insequerentur, transeuntes ad nemorum deserta, ubi fame perierunt, sicque prostrata fuerunt et perire plus quam ducenti. Quos solus frater Lamber-

[1]) Orig.: bipēnno.

tus Deo dante prostraverat q*uia* ad defensione*m* venire non audebant, timore maximo perculsi; sed nescio qua de causa nisi una*m* clienticuli portam custodiendo et alios ips*um* comitante. O, res miranda, q*uod* tam*en* perisse tanta*m* multitudinem populi gentilis potuisse hoc ideo, q*uia* insidiantes et p*re*parantes foueam inciderunt in eam et captio, qua*m* ignorabant, ipsos co*m*prehen*dit* [FOL. 19*v*.] Fratres vero in mensa sedentes ignorabant ea que facta fuerant ab eodem; videntes eum fatigatum et sudantem dixerunt: „Fr*a*ter Lamberte, quid egisti?" Respondit: „Examinavi saccos frumentorum et exp*er*tus sum, q*uod* om*n*es fuerunt falsificati. Et ego reddidi eis mercedem labor*um* portantib*us*, prout meruerunt". Ipsi vero exeuntes viderun*t* hom*inum* et equorum prostratam multitudinem. Quesierunt: „Quis h*oc* est operatus?" Responsum fuit: „Solus fr*ater* Lambertus is*ta* peregit". Responderunt illi: „Hec res merito est laudanda ex quo bene successit; si vero in oppositum om*n*es perissem*us*, quare vituperanda". Et ob hoc fratrem Lambertu*m* penitenci*am* agere fecerunt in carcere et cista p*er* quinquennium graviori. Tandem p*er*acta penitencia missus fuerat in adiutoriu*m* regis ibiq*ue* p*ost* multas victorias gloriosas in D*omi*no quievit. Hec reperiunt*ur* in cronicis fr*atrum* dom*us* Teuton*ice*.

Sicut quondam inter filios Isr*ael* Gedeon [1]) in vellere et area [2]) p*re*monstratus fuerat triumphus et ipse devicit Amelechitas [3]) nova quadam subtilitate, clangore tubar*um*, lapidum splendore *con*cussione lagenor*um* timore*m* inimicis facientibus in fugam sunt *con*versi, sic etiam p*o*pulus gentis Frisonice triumphus fuerat p*remon*stratus in aere q*uem* habere et consequi debuere in T*e*rra S*ancta*, [FOL. 20*r*.] ex qua exierunt con*tra* Sarracenos. Nam cum domi*nus* magister Oliveri*us*, scolasticus Coloniensis, cruce*m* in terra Frisia predicaret exhortacionibus salubribus et monitis salutaribus multos inducebat, ut signum crucis susciperent in nomi*ne* Eius, Qui pro nobis peccatoribus angariatus est tollere crucem Suam, visitaturi Sancta*m* Terram, quam D*ominus* N*oste*r Ihesus *Christus* Suis calcavit pedibus, Suiq*ue* sanguinis effusione consecravit, sepulchrum gloriosum, in quo corpus Suum nobili fuerat reconditum conspecturi, media die clara aura et tranquilla apparuit in aere exercitus viror*um* candidorum, vo-

[1]) Richter 7.
[2]) Orig.: aera.
[3]) hiervor im Orig. nicht durchstrichen: Amechel.

ciferans: „O, *Christi* milites gloriosi, qui sancte crucis signati estis signaculo, fortiter agite, rumpite moras [1]), sequimini nos in Terra*m* Sanctam, regnum celorum apertum est, ut vos recipiat, victoria vestra est, nihil dubitetis"! Et processeru*nt* a Septemtrione ad Meridiem et quantocius ab oculis eo*rum* evanuerunt. Quo signo viso et audito quamplures signaculo sancte crucis sunt signati, qui parati fuerant contumelias et blasphemias *Christo* et *christ*iano no*mini* ac Sancte Terre illatas a Sarracenis vindicare in nomi*ne* Domi*ni* relinquentes parentes et amicos et dulcem nativitatis patriam ad Terra*m* Sanctam peregrinando. Iter arripere non tarda- [FOL. 20*v*.] -bant sese diversis periculis viar*um* in terra et mari co*m*mittentes et qu*am*vis plurima discrimina fuissent perpessi, attamen in D*omi*no firma*m* spem gerebant. Ad Sanctam Terram devenerun*t*, ibiq*ue* exercitu*m* *Christ*ianoru*m* in manu forti reperieru*nt* congregatum: cardinales, ep*iscop*os, archiepiscopos, patriarcha*m*, rege*m*, principes, comites et barones, ac aliam multitudinem admodica*m*, quibus se gentis Frisonice homi*n*es adiunxeru*nt*. Tandem ex parte *Christ*ianor*um* *per* cardinales, qui ad hoc passagium a d*omi*no papa fuerunt missi et patriarcham Jerosolimitanu*m* reges et principes fuit deliberatum, q*uod* vellent obsidere Damiatam civitatem. Hec eni*m* civitas erat pessimum et maximum impedimentum *Christ*ianis, nam sita fuerat sup*er* Nilum fluviu m et turrim habebat fortissima*m* et maxima*m* quasi ad medium Nili p*er*tingentem. Ex quo processeru*nt* cathene ferree fortissime ad aliam partem fluminis fortissime et firmissime ibidem clausuris confirmate, que navigantibus p*ro*hibuerunt transsitum et mercatoribus, ne ducerent expensas ad exercitu*m* *christi*anum. Erat eni*m* in illo loco fluvius artissimus sicq*ue* q*uasi* t*ra*ns ultr*a* ips*um* sagittari poterat cu*m* balistis, quare transitus cuilib*et* potuerit inhiberi, unde et illuc nemo ausus fuerat p*er*transire. [FOL. 21*r*.] Christiani vero q*uod* deliberaverant p*er*fecerunt et Nilum fluvium versus Egiptum ascendentes p*er*venerunt de p*ro*pe Damiatam ex opposita parte ultra flumen sua figentes tentoria. Cogitaverunt et mente volvebant, qualit*er* illas cautelas, que impedimentum fuerant transeuntibus, possint *con*fringere et qualiter turris illa fortissima ab eis obsideri possit et acquiri. Tandem concilio Itimarienci*um* (?), Pisanor*um*, Veneciar*um* et alior*um* artis navigii peritor*um* fuerat deliberatu*m* q*uod* una fortissima navi [2]), cui*us* prora anterior esset ferro fortissime

[1]) Orig.: mores.
[2]) Orig.: navis.

circumdata, ventis prosperis flantibus et summis velo pleno in altum extenso deberent impeti cathene. Quod sic factum est cum coggone fortissimo bene ad propositum parato et disposito, qui fuerat de Dockom, et confracte sunt cathene. Demum navibus modo meliori, quo fieri poterit ad turrim applicatis dux Austrie cum suis maximis et longis proparans turrim impeciit scalis [1]) turri appositis. Australes turrim nitebantur ascendere; Sarraceni vero igne Greco scalas concremabant et naves et perierunt ducenti viri fortissimi et audaces de *Christi*anis, de duce Austrie comitiva, unde nimis contristatus fuerat exercitus *Christi*anorum. Omnes enim cardinales, patriarcha, archiepiscopi, reges, principes cum tota communitate [FOL. 21*v*.] proruperunt in lacrimas, planctus et lamenta, orantes Dominum Deum, ut, Qui pro nobis nasci voluit, mori et crucifigi, ad exercitum dignaretur respicere *Christi*anorum, dando de inimicis victoriam ad *christi*ane fidei exaltationem et Sui sancti nominis gloriam et honorem. Flexis enim genibus vultu prostrato in terram humiliter clamabant ad Dominum: „Exaudi, exaudi, exaudi nos, Domine, ne confusi ab hinc recedentes gentibus et Sarracenis in obprobrium et scandalum fiamus sempiternum" [2]). Et indicta sunt ieiunia cum omni populo universo. Tandem Dominus, volens exaudire clamorem exercitus *Christi*anorum in tribulatione positi, misit in mentes gentis Frisonice utile concilium ac perfectum, quod etiam ad effectum perduxerunt. Unde ipsi sex coggones preparaverant et fecerunt preparari; velis in altum tensis prospero vento turrim apropinquabant Damiate, ut eius altitudinem et latitudinem visu, quantum esset (?)[3]) possibile, possent mensurando considerare et considerando mensurare. Fabros lignorum, quos reperire et habere in toto exercitu in eorum instrumentis secum assumpserunt et velis tensis in altum aura flante nemorum peciere deserta, ubi ligna longiora que inveniri poterant secantes et trabes et tres coggones insimul bene dolatos trabibus comperegerunt et firmiter coniunxerunt sic quod nullus ab alio poterat seperari. Et desuper [FOL. 22*r*.] ipsos coggones insimul coniunctos edificaverunt propugnaculum fortissimum ad instar castri ex lignis tante artis subtilitatis, ut quando vellent et indigerent possent [4]) ipsum altius exaltare ad XX cubitos vel XXX*t*a, ipsum circumdantes vel vestientes [5]) cum pellibus recentibus et noviter ab animalibus

[1]) Orig.: scali est. [2]) Orig.: sempiternam.
[3]) Orig.: esse. [4]) Orig.: possunt.
[5]) Orig.: vestientibus.

seperatis, arenam copiosam et urinam in summitate castri collocantes, ut se contra ignem Grecum defensare possent et tueri. Hiis ita dispositis tres coggones, qui non fuerant coniuncti preparaverunt velaque tendentes aliisque coniunxerant per cordas seu funes fortissime, quibus non poterant melioribus velantesque, prospero vento [1]) flante, Damiatam pervenerunt invisumque opus ad turrim applicabant et naves, super quas castrum ligneum fuerat edificatum prostiterunt anchoris ad fundum dimissis et in fundo ut decuit collocatis. Sarraceni hoc opus invisum pertimescentes duos in arte natandi peritos et sub aqua natare scientes dirigunt in profundum ut secerent cordas anchorarum et naves defacerent et omnes qui in ea erant periclitari, sicque illud propugnaculum quod eis timerosum erat destruerentur. Quorum Frisonum contra illos duos unus de navibus coniunctis per cordas descendit bipennum in manu portans ingressoque sub aquis conflictu in fundo Nili, ut eos reperit, quantocius occidebat. Quo viso universus exercitus non modica leticia [FOL. 22*v*.] est repletus, gracias agens omnium Creatori eo, quod talem victoriam uni contra duos in profundo profundissimi Nili genti Frisonice et eorum pugili concedere sic dignatus est. Hinc, omnibus ut videbatur neccessario bene dispositis, homines gentis Frisonice cum suis magistratibus operis invisi se preparabant ad pugnam. Et ascendunt castrum ligneum habentesque scalas tornatiles — potueruntque facilime levari et deprimi — in parte superiori fuerunt collocati, laboraveruntque, ut ad turrim et ad inimicos venirent. Sed heu scale quasi decem pedes fuerunt nimis breves. Pugnatumque est fortiter nimis hincinde proiectu lapidum, sagittarum, balistarum, lancearum imitatore ignemque Grecum cum magna quantitate proiecerunt super castrum ligneum, unde maximus erat timor Christianis ne comburerentur et hii omnes perirent, qui inibi fuerant stantes ad pugnandum. Sed virtute divina protegente gracia ignis flagor non obfuit quia extinctis viriliter per arenam et urinam. Sed tandem cum pugnatum diutius, hii, qui erant in castro ligneo Christiani forcius laborabant, periculi immemores, nare [2]) nescii, de scalis a turri distantibus ultra octo pedes duo de Christianis in turrim saltabant ad inimicos, unus miles iuvenis miles nomine Henricus, diocesis Leodiensis et alter Hayo Frisio de Phiolgonia, quorum unus Hayo [FOL. 23*r*.] flagellum ferreum habuit in manibus, alter vero dolabrum saxonicum; fortiter

[1]) Orig.: ventu.
[2]) Orig. : mare.

percuciebant ad dextram et sinistram inimicos diris affligando [1]) verberibus territos de maioribus de turris parte superiori ad partes inferiores effugabant, medioque tempore ligneis prostratis ad modum tabulorum satis fortibus missis de scalis, super summitatem muri turris properabant in turrim. Sicque[2]) Sarracenis expulsis de summitate turris Damiate, domini turris sunt effecti. Interim cum fuerat concertacio et diucius esset concertatum, castrumque ligneum quanto proprius poterit turri est applicatum, cardinales, patriarcha, archiepiscopi, episcopi clerusque totus exercitus flexis genibus cum prece humili, fletu, vultu prostrato in terram Dominum fervencius deprecantur, cantantes letanias et vocabant Dominum et omnes sanctos Eius. Tandem videntes gentis Frisonice socios in summitate turris Damiate gaudio non modico repletus est totus exercitus Christianorum. Unde ad Dei honorem alta voce cantabant: „Te Deum laudamus", laudantes Dominum de factis, sperantes in Eius nomine de futuro. Exinde Sarraceni fugientes quia se defendere non potuerunt ad nequicie astum concurrentes, ignem in infima turris mansione faciebant copiosum, ut eos, qui turri superius erant, funo expellerent et calore, sed Frisones magis providi aquam per fenestras, quas in turri invenerunt inferius [FOL. 23*v*.] ignem quasi penitus extinxerunt ut melius potuere. Ac ignem habundanter fundis de summitate turris super domus proiecerunt civitatis, unde magnum incendium est subortum, turbine ventorum huc illuc ignem rapiente, unde quamplures perterriti fugientes per portas iuxta Nilum se aquis submerserunt, alii vero subito supervenientes ab igne fuerunt concremati, alii timore perterriti vehemenciori in manus ceciderunt inimicorum fugiendo. Frisones cum suis de turri descendentes intrantes civitatem maxima obtinuerunt spolia et si quos Sarracenos invenerunt occiderunt. Sic est victoria habita. Anchoras elevantes de fundo cum suis coggonibus de castro ligneo super ipsos edificato ultra Nilum fluvium ex exercitu Christianorum reversi sunt cum honore. O, quanta populi Christiani leticia in tam paucis tam fortem defensionem acquisitam et tam populosam civitatem captivatam! O, Qui tanta fieri voluit per Frisones et eorum socios tam paucos digne laudibus est extollendus, Dominus Noster Ihesus Christus, Qui sit benedictus in secula seculorum! Hec in cronica Oliveri plenius patent.

---

[1]) Orig.: affugando.
[2]) Orig.: sique.

Sicut in gente Judaica Machabei digni laude sunt reputati eo, q*uod* pro lege sua sepi*us* *con*certaciones et bella habuerunt gloriosa, sicq*ue* etia*m* gens Frisonica digne est laudanda ob hoc, [FOL. 24*r*.] q*uod* pro eccl*es*ia et imperio con*tra* ecclesie inimicos et imperii rebelles vicerit gloriose. Nam Wilhelmi, Regis Romanoru*m*, temporibus, cum Aquenses ipsum recipere nollent, ut coronaretu*r* ab om*ni*bu*s* electoribus conditer etia*m* unanimiter electus, nullo modo eos valeret compescere, invocavit auxilium suoru*m* fidelium gentis Frisonice populorum. Qui domi*no* regi tamq*uam* viri strennui in manu forti venientes ad auxilium astiteru*nt* fervencius ad pugnandum muro civitatis, quomin*us* accedentes fecerunt fortiter hostes i*m*petendo p*rout* melius potuerunt. Sed heu, unus Frisonice gentis vexillifer, Meynaldus nomi*ne*, vir magne reputacionis inter suos, sagitta p*er*cussus, lapidibus obrutus, occubuit et alii secum qua*m*plures vulnerati cecidere. Tandem videntes astantes Aquenses gentis Frisonice ho*mi*nes fervenci*us* insistere ad pugnandum *et* suos velle digna talione vindicare, timentes, q*uod* eis et regis multitudine de die in diem se augmenta*n*ti non posse resistere, ad ultimum tale *con*cilium *con*ceperunt, ut se et civitatem suam salvis corporibus et rebus, si esse posset, Frisonibus traderent pro eoru*m* occisi*s* emenda exhi*bi*ta co*m*petenti, ut sic mediantibus Frisonibus nobilibus ad regis graciam facili*us* possent *per*venire. Sicq*ue* factu*m* est et Frisonum nobiles civitate recepta eam regi tradiderunt et cives Aquenses i*n* ipsi*us* regis [FOL. 24*v*.] graciam perduxerunt et favorem. Pro quo facto Frisones universi, pauperes et divites, balneum Karoli et viridarium Aquisgranu*m* libere q*uando* inibi sunt tenent et servant. Pro quo etiam facto serenissimus Romanoru*m* Rex Wilhelmus Frisonibus privilegium contulit gloriosu*m* ipsoru*m* libertates *con*firmando, cui*us* tenor est talis:

> Wilhelmus, divina favente clemencia Romanorum Rex et semp*er* augustus, dil*ec*tis fidelibus suis p*er* Frisiam *con*stitutis graci*am* suam et omne bonum. Ut cognoscat generatio Frisonum universa ac filii qui nascerentur ex eis exurga*nt* nota facere filiis eorundem, quibus subsidiis per patres eoru*m* Romana ecclesia et imperiu*m* fuerunt sublevata, quib*us* virtutibus eoru*m* strennuitas semper fuerat illustrata. Qua stre*n*nuitate etiam eoru*m* devotio ecclesiam et imperium crucis exaltaverat desiderato tropheo obsideo testatur Aquensis. A nobis ut ipsi (et) eoru*m* posteri habeant ex hoc dileccionis me*mori*alis memorie dele*ct*anti*s* p*er*henne regis-

trum scriptis celsitudinis nostre tauro gratancius eorum merita protestamur, quanto ad honorem Altissimi, ad sublevacionem fidei, ad defensionem ecclesie sancte Dei et exaltacionem imperii armati crucis triumphantis vexillo venerunt fervencius ad pugnandum. Cum igitur a solis ortu usque ad occasum laudabile nomen Domini predicetur et in Frisia magnum et laudabilius censeatur, dig- [FOL. 25r.] -num est, ut Qui perficit laudem ex incolis insularum ut inimicum destrueret et ultorem, honoretur in ipsis, Qui nos propter Eum, Qui angariatus est tollere crucem Suam devotione fervida strennuis auxiliis honorari. Noverit igitur tam presencium etas quam posteritas futurorum, quod pensatis meritis Frisonum omnia iura, libertates et privilegia concessa Frisonibus universis a Karolo Magno, Romanorum antecessore nostro sancte memorie, liberaliter innovamus et presentis scripti patrocinijs perpetuo confirmamus. Datum apud Aquisgranum in curia nostra magna 3° Ydus Novembris, Anno Domini MCCXLVIII, indiccione VI, anno vero regni nostri primo.

LAUS DEO

H S

[FOL. 27r.] [1]) Ludovicus Quartus, Dei gracia Romanorum Imperator, semper augustus, universis et singulis presentes literas inspecturis graciam suam et omne bonum. Ad universorum noticiam cupimus pervenire, quod nos propter grata et obsequiosa servicia que spectabilis Gwilhelmus, Comes Hannonie et Hollandie, et sui predecessores, nostris antecessoribus, Regibus et Imperatoribus Romanorum et imperio exhibuerunt et adhuc nobis et imperio exhiberi speramus in futuris, omne ius, quod idem nostri predecessores in comitatibus Hollandie et dominatu Frisie reclamaverint, seu reclamare poterint, aut nos reclamare possemus,

[1]) Fol. 26 ist unbeschrieben.

libere et absolute de consensu et assensu nostrorum principum convitamus ac eidem eiusque heredibus et successoribus presentibus duximus remittendum, salvo tamen nobis et imperio homagio debito pro eisdem. Si autem processus aliqui per nostros predecessores facti exstiterint contra eundem comitem aut suos predecessores pro iure predicto, ex certa sciencia, presentibus irritamus. In cuius rei testimonium presentes conscribi et nostra bulla aurea signoque consueto iussimus communiri. Datum Spire quartadecima die mensis Junij anno Domini millesimo CCC tricesimo, regni nostri anno XVI°, imperii vero tercio. [1])

[FOL. 27v.] Litera, per quam Ludovicus Imperator mandat grietmannis, consulibus et communitatibus terre de Oistergo et de Wastergo, ut recipiant comitem Hollandie et Zeelandie in suum dominum.

Ludovicus Quartus, Dei gracia Romanorum Imperator, semper augustus, prudentibus viris, grietmannis, consiliariis et communitatibus terre Frisie de Oistergo et de Waistergo, fidelibus suis dilectis, graciam suam et omne bonum. Mandamus vobis et vestrum singulis, quatenus spectabilem virum Guilhelmum, comitem Hannonie, Hollandie, Zeelandie et dominum Frisie in vestrum dominum admittatis, sibique de omnibus iuribus respondeatis ac integraliter responderi faciatis. Si quis autem vestrum contra mandatum nostrum venire presumpserit temere, indignacionem imperatoriam se noverit incursurum. In cuius rei testimonium presentes conscribi et bulla nostra aurea signoque consueto iussimus communiri. Datum Spire XIIIIa die mensis Junii anno Domini millesimo tricentesimo tricesimo, regni anno XVI°, imperii vero tercio.

---

[1]) Vgl. Schwartzenberg, Charterboek, I, 184.

Descripcio Frisie.

[FOL. 29*r*.] [1]) Frisia est provincia in inferioribus Germanie, sup*er* littus Occeani tractu longissimo constituta, que a fine Rheni illius fluminis et Danico mari terminatur, cuius incole Frisones nu*n*ccupantur. Est aut*em* gens viribus fortis, proceri corporis, animi severi et ferocis, corpore agilis; lanceis ferreis, sagittis, scutis, gladiis, galeis, duploidis et ministris ferreis propter libertatem in bellis audaciter utens. Unde v*er*sus:

Audax et sapiens est Frisia casta rebellis,
Sunt potatores sub celo non meliores.

Terra plana est et pastuosa, palustris [2]) et graminosa, lignis silvestris et pomeriis utens, pro ignium fomento lutuminosis cespitibus utens. Gens quidem libera est, extra gentem suam alteri domi*n*o non subdita, morti se exponens gr*aci*a libertatis et potius mortem diligunt qua*m* iugo opprimi servitutis. Et ideo militares dignitates odiunt et aliquos inter se erigi non p*er*mittunt sub militum titulo. Subsunt tamen iudicibus secularibus, quos a*n*nuatim de se eligunt, qui rem publicam int*er* ipsos ordinant et disponunt. Et sunt XII iudices in numero t*antum*; tredecim*us* ver*o* est superior iudex et vocatur: greetma*n*nus, olim: potestas, secundu*m* statum et ordinem XII apostolorum seu XII cardinalium cum apostolico supremo eor*um*. Canonica iura legalia et civiliaq*ue* mu- [FOL. 29*v*.] -nicipalia ibidem florent. Populus talis castitatem multum olim diligebat, filios suos et filias usq*ue* ad completum terminum adolescencie s*er*vat castos. Ex quo contingit, q*uod* tunc temporis dantes nuptui ipsor*um* soboles prolem completam generant et robustam. In terra illa sunt mulieres satis audaces, ornantes se pulchre monilibus aureisq*ue* cathe*n*is ac singulis deauratis cu*m* vestimentis lane optim*e*. Et similit*er* viri eor*um* *contra* mulieres decorantes se nobilit*er*, q*uia* pr*o*pter libertatem ipsar*um* a Karolo Magno Romanor*um* Imperatore et Papa Leone *con*firmato concessum est Frisonibus ferre aur*um* et argentum et uti eis ad honorem et laudem Omnipotentis Dei.

---

[1]) Fol. 28 ist unbeschrieben.
[2]) palus- über: plaus-.

Est aut*em* terra Frisie fructifera scili*cet* in frumentis, tritico, siligine, ordeis, pisis, fabis et avenis. Et est habundans vaccis, bobus, equis, equabus, iumentis, ovibus, pecoribus, porcis, aucibus, auceribus annec*is*, gallis, gallinis, et hui*us*mod*i*. Item ibi copia butiri, casei et lacticinei; oleum de rapis et sinape conficiunt et ex nucibus, mel silvestre et pisces angwillarum precipue et aliorum diversorum piscium satis habent. Item mediante congelacione i*n* hyeme glacies et nives durant p*er* duos aut tres seu quatuor menses, q*uotiens* (?) magis et interdu*m* minus ex frigiditate nimia ibidem ex*iste*nte, s*ecundum* cursum temporis. Ita q*uod* homines illius terre cum equis et currubus in magno *con*cursu populorum [FOL. 30*r*.] sup*er* glaciem audacter ambulant vias suas, ubicumq*ue* voluerint.

Item Rhenus fluvius terminat*ur* in Hollandia iuxta quoddam claustrum, q*uod* ex Reno nomen habet et vocatur Rynsborch et ibi intrans in mare. Et fit quasi queda*m* vorago, q*ue* vocatur Sincfal. Et ibi incipit Frisia. Unde et Traiectum est in Frisia, in cui*us* rei *con*firmacione*m* valet *quod* Traiectens*es* in ympno de Beato Martino ep*iscopo*, qui incipit: „Fratres unanimes", cantant:

In maiori ecclesia n*ost*ra est Frisia, etc.

Unde versus:

Si quercus lignum, caro lardum, do tibi signum,
O*mnes* Traiectenses sunt Frisones atque Breme*n*ses.

Frisia extendit se in limitibus ad tres dyoceses, sc*ilicet* Traiectens*em*, Monasteriens*em* et Bremens*em*. In qua quidem Frisia quamplures sunt ecclesie cathedrales et capelle. Et sunt ibi monasteria cum claustris plus quam centum. Castraq*ue* et tu*r*res domor*um* cum domibus et habitaculis lapideis sunt infinita. Et anno Domi*ni* septingentesi*mo* tricesimo p*ri*mo Frisia recepit fidem catholicam. Et postea 24° anno Sanct*us* Bonifacius ep*i*sco*p*us cum quinquaginta duabus personis martirisatus est in Frisia. Ipse et Beatus Willibrordus primo predicaverunt verbum Dei in Frisia.

Item quendam Frisonem fortem et audacem et agilem contigerat venire ad ducem de Brunswick et obsequiis intendere vigilanter. Q*uod* cum idem dux quodam tempore iussit ad sil- [FOL. 30*v*.] -vam ire ut lingna cederet, invenit leonam lenonculos vel cathulos suos lactantem. Qua*m* ille supradictus Friso audacter aggressus ut Sampson interfecit, cattulos in sinu colligens ad ducem portavit dicens: „Ecce, dux, porto tibi cattulos lupi".

Putabat enim quod lupam interfecisset; non prius enim viderat leonem verum nec forte depictum. Cum autem ille dux videret cattulos leonis, vehementer obstupuit et rem gestam intelligens strennuitatem et audaciam illius Frisonis plurimum commendavit. Et putans, quod per adiutorium illius Frisonis possit sibi Frisones et Frisiam sibi subiugare, fecit ipsum militem et lata predia contulit ei super littus Albie fluminis, edificavit famosum et nobile castrum, quod de suo nomine Hiddesacker appellavit. Et vocatur nomen illius Frisonis Hiddo. Ex hiis est, quod Frisones in parlamentis suis solent dicere: „Aester to Hiddesacker et Wester to Sincfal, totum autem Frisia inter medium vocatur, etc."

Hec infra scripsit Alewinus prophetice (?) de gravitate, servitute et libertate Frisonum in cronicis Frisonum, etc.

Servitus et iura Frisonum a rege Dacie et Norwegie gravissime eis olim irrogata fuerunt inportabilia. Primo scilicet quod ydola vana et muta adorarent et a vera fide recederent. Secundo quod viris iam natis colla eorum cum vincu- [FOL. 31r.] -lis precepit ligneis circumligare in signum subieccionis et durissime servitutis ydolorum eius. Tercio quando Frisones quancumque domum tunc capite inclinato deorsum ibant et quemlibet pedem de hominibus ipsius terre Dacie cum capite tangere et osculari indignanter deberent. Quarto animalia omnia et singula ac pinguiora saltem ipse rex violenter ab eis abstulit ut in propria persona arando absque bobus et equis agros suos laborabant. Quinto quod calcei eorum fuerunt consuti de pellibus equinis seu theutonice vocati: ruga peerdes felle. Sexto quod in exercitu ipsius regis premittebantur, ut cicius interficerentur et vexillum nigrum eis tribuit in signum durissime servitutis. Postremo idem rex violenter arripuit coronam auream Sem, primi regis post diluvium, qui postea dictus est Melchisedech, quam progenitores Frisonum detulerunt ab India. Et vexillum predicti Melchisedech iuxta Emezam sub terra foderunt absconditum secrete CCCC cum dimidio centenario annis usque ad tempora Beati Willibrordi, qui hoc vexillum effoderat. Cum quo Sanctus Magnus vexillifer Frisonum Liudgerum ducem Saxonie devicit et violenter Romam intrando cum Frisonibus triumphavit. Septimo de-

cimas et tributa de omnibus bonis exaccionavit et insuper XII talenta denariorum. Et hii denarii fuerunt nunccupati bysantes aurei. Et hii denarii prestabantur regi a Fri- [FOL. 31v.] -sonibus domum satis habitabilem habentibus. Et postea vero ipsa tributa impossibilia sufferre et solvere non valebant: tentoria parva et domuncculas seu casas fieri fecerunt, deinde venit ventus validus, talia eorum habitacula annichilavit et destruxit. Interea inter se cogitantes terram ipsorum iam dampnabilem ob censum et tributum intollerabile relinquere, quia ulterius non potuerunt ipsa tributa predicta exsolvere, sicut a rege in mandatis acceperunt. Item quicumque interfecerat unum de Frisonibus, cum uno porco immundo poterat satisfacere pro emenda sanguinis effusi, etc.

Postea vero idem Frisones ad Sanctum Willibrordum convolabant. Quos postpositis ydolatrie erroribus ad fidem convertit catholicam et sub Imperio Romano tunc subterfugiebant, etc.

Et postmodum ibidem libertatem a Rege Karolo, Romanorum Imperatore, et Leone Papa impetraverunt, ut patebit loco suo.

Item Beato Willibrordo existente aput apostolicum in curia Romana pro confirmacione sue diocesis Traiectensis talem fecit composicionem: quod Imperator Romanorum defenderet Frisones et Frisiam a rege Dacie et aliis principibus et Frisones de cetero essent adiuncti et subiugati immediate Romano Imperio. Et pro defensione predicta darent singulis annis Romanorum Imperatori et suis succe- [FOL. 32r.] -ssoribus viginti libras aureas, quas Karolus Magnus, Romanorum Imperator, duobus exigentibus meritis, scilicet in Saxonia et Roma, Frisonibus liberaliter remisit, ut patet in bulla aurea Karoli Magni de libertate Frisonum.

Item victoria utraque obtenta, in Saxonia et Roma, tunc idem Karolus Magnus iussit Frisonibus, ut vincula antiqua et lignea ipsius colli a se abicerent et nova, scilicet aurea et argentea, cathenas et monilia armillasque aureas et huiusmodi quilibet Frisonum secundum suam condicionem et nobilitatem portarent in signum libertatis et ingenuitatis; concessum est eis, talia ornamenta aurea et argentea ad honorem Dei ferre, non ad presumptuositatem neque ad inanem gloriam.

Item nota, quod auro uti non licet, nisi quibus jus concedit, ut puta militibus et gaudentibus privilegio militari — ut Frisones et eorum successores qui bellicoso impetu primo Saxoniam, secundo Romam invaserunt nutu Dei cum Beato Magno, eorum

vexillifero — et etiam alii, qui militant, ut sunt doctores et advocati: ut C. de Advo. diver. iudi. L. advocati. [1]) Alias nemo debet uti aureis ornamentis, nisi sit sibi a principe concessum: C. de vesti. de aura. L. nemo. [2]) Sic Frisones sunt libertati dediti eorum ob merita militaria et a vinculis ligneis libere absoluti usque in hodiernum diem per Dei gratiam iuxta illud Ysaie: „Dissolvi vincula colli tui, captiva filia Syon". [3]) Item psalmus: „Disrupisti, Domine, vincula mea". [4])

[FOL. 32v.] Revertentibus igitur de Roma obtenta ibi victoria cum inestimabili libertate ipsorum a Karolo Imperatore concessa Leoneque Papa confirmata in terram ipsam Frisie, multi tunc spurii et illegitime nati fuerunt concubinario et ex illicito coitu procreati. Quos omnes transmiserunt in aliam terram, scilicet Swytiam et in servitutem redigerunt imperatoris. Et tunc in reversione de Roma castellum, Gronenborghe dictum, quod rex Datie in feodum tribuit suo iudici ad subiugandum Frisones, funditus et ex toto destruxerunt. Cum vero idem rex hoc percepisset et quod Frisones fuerunt in tam magna dotati libertate per Romanamque legem implicati, necnon a durissima servitute eius resoluti, ex tunc exercitum copiosum, scilicet sexaginta milia armatorum, fortissime congregavit et ad Frisiam se direxit, scilicet in Eemsganiam, eosdem Frisones ad infidelitatem paganismi ritus e converso compellendo. Ipsis vero Frisonibus perscrutantibus et concilium inter se habentibus divina cooperante gracia ad tentoria regis accedentes et quinquaginta novem milia pugnatorum crudeliter ex gentibus regis Dacie occiderunt. Rex vero solus cum uno millenario ex suis miserabiliter evasit primogenitum eiusque filium captivaverunt et in arborem aridam obprobriose suspensum per pedes circa fluvium Eemesam reliquerunt. (FOL. 33r.] Et obprobrium tale numquam prius fuit auditum, quod filius unicus regis tam indignanter et scandalose suspenderetur. Quem rex de nocte de arbore resolvit et in Datiam cum filio sic suspenso rediit.

Rex quidem nascetur de Frisia, qui vexillum suum appendit ad quandam arborem aridam in terra Sarracenorum seu gentilium existentem. De qua quidem arbore tractatur in gestis de trans-

---

[1]) Codex Just., Lib. II, Tit. VII, Lex 14.
[2]) Codex Just., Lib. XI, Tit. VIII, Lex 2.
[3]) Jes. 52, 2.
[4]) Psalm. 116, 16.

lacione trium regum Colonie et in libro Johannis militis *et* doctoris medicine de Mandavilla ex Anglia. Et q*uando* hoc contingat, tunc Sarraceni et gentiles eidem regi subiugabuntur. Hoc tamen non longe erit ante diem novissimum, iuxta dictu cuiusdam prophetisse nomine Delbora, que quasi plura miracula de statu Frisie preterito et futuro predixerat prophetando, de qua quidem Delbora tractatur Judicum 4° capitulo. Et fuit in numero Judicum VI, de Effraym exorta. Ista Delbora iudicavit Israel annis 40, fuit mulier et propter graciam prophetie delatus est ei honor ut iudicaret Israel. Unde de mandato Dei vocavit Baruch ut percuteret hostes Israel. Et invaluerunt filii Israel contra Jabon regem Chanaan et Cizaram, principem milicie eius et deleverunt eos. Iudicum 4to capitulo.

Item iuxta prophetiam Delbore predicte, quam describit Alewinus prophetice (?) in coronica maiori Frisonum, qui fuit tempore Karoli Magni quod Frisones deberent quadruplicibus vicibus servituti subiugari, qua- [FOL. 33*v*.] -rum tres preterite sunt et quarta adhuc instat, hoc modo, quod Frisones bellandi et preliandi sunt quindecim annis ad defendendam libertatem et tunc debent vivere in servitute et sub potestate aliena tribus annis. Et postea octodecimo anno apparebit scilicet vexillum Sem seu Melchizedech, cum quo et cuius virtute victoriam obtinebunt et pristinam inestimabilem libertatem recipient, a Karolo Magno prius datam et Leone Papa confirmatam.

Deo gracias.

Item vexillum Sem seu Melchisedech, primi regis post diluvium, cum quo Magnus cum Frisonibus primo Saxoniam, secundo Romam fortiter intrando vicit, talis fuit et est nature et ubicumque fuerit nec tonitrua nec fulgura et choruscaciones nec tempestates ibi nocere poterant nec spiritus malignus et quilibet obsessus liberabatur. Et si etiam totus mundus collectus esset in unum, contra eum triumphum et victoriam belli, ubicunque deferveretur obtinuit; nullus ei resistere valebat.

Item quatuor partes terre in mundo libertatem habent a Melchisedech, rege Salem, scilicet populus Asye, Indie, Argere et Scryse. Et cetere partes, scilicet Europa et Affrica, decimales et tributarie sunt; sub iugo vivunt servitutis.

Asia sita est in Oriente iuxta paradisum, ubi sol oritur et ibi Abel a fratre suo Cayn occisus est; [FOL. 34*r*.] India, in qua pronuncciatum fuit Noe diluvium. Ex eo ille terre dicte sunt libere.

Inter Argere et Scryse Tygris fluvius effluit et manat, de quo terra viridis et florida exstitit et ex eo libertatem habent. Item populus Asie recepit a Melchisedech coronam, quam rex Dacie violenter Frisonibus exactionavit et arripuit et populus Indus vexillum predictum. Argere et Scryse exercebant iura iudiciaque sua scilicet in iudicando. Sed et alie terre debent credere et vivere sub potestate iudiciaria. Istis predictis populis terrarum quatuor scilicet Asie, Indie, Argere et Scryse ferdebannum Melchisedech predictus dat et dedit super libertate.

Non longius repertum est.

[FOL. 35r.] Ne sumeret argumentum imperialis celsitudo ex privilegiis divi imperatoris Sigismundi, quod aliquo Frisones videantur astricti censu annuali seu aliquo tributo obligati, opus est de ea causa rem ipsam a principio declarare.

Postquam Deo favente per gloriosissimum Romanorum Imperatorem Karolum Magnum Frisones ab omni fuerunt tributo soluti, prout in ipsorum municipali clare satis in capitulo, quod dicitur: Dio nyoghende kest, continetur, non poterunt tamen libere et absque theloniis et ceteris oneribus suis fluminibus et viis uti. Emerunt ergo a dicto divo imperatore septem liberos exitus seu vias: quatuor aquarum flumina, videlicet Elvam, Veseram, Eemsam ac nobile Renum. Tres terrarum: ab Heunnerstrue usque ad Jeveren primam, ab initio Rennarde (?) fude (?) ad Eemsam 2am, terciam vero a Cowordia usque Stauriam. Pro quibus singulis annis de qualibet domo solverent dicto imperatori in recognicionem dominii terreni tres taxatos ibidem denarios, ea sub condicione, quod huiusmodi viis, fluviorum ac terrarum, libere et absque theloniis in perpetuum uti poterint. Quodsi ipsis Frisonibus eorum mercatoribus aut ceteris negociatoribus in huiusmodi septem exitibus sive viis aliquot dampnum seu gravamen a quibuscumque proveniens sive contingens, deberet ab imperiali censu, videlicet de prescriptis tribus denariis annuatim imperio prestandis, leso redi et dampnato sive gravato in sublevamen restitui, [FOL. 35v.] ut per huiusmodi restitucionem ac reintegracionem imperialis cura ad prescriptarum viarum tutelam ac defensionem magis intendat et dampnificatis propter

ipsius negligenciam satisfiat a tributo. Proinde est, q*uod* tributum nullum solvunt, q*uare* neq*ue* in flumi*nibus* neq*ue* in terris aut in aliqua viar*um* libere et absq*ue* magnis theloniis uti possumu*s*.

Aanteekeningen betreffende Friesche grietenijwapens.

(Vervolg van deel 34, pag. 45).

3. Wapenkaart Halma. 4. Verbetering van het wapen van Menaldumadeel. 5. Het wapen van Franekeradeel. 6. Het wapen van Barradeel.

Door Dr. J. C. TJESSINGA.

3. Wapenkaart Halma.

Nader is gebleken, dat een ongekleurd exemplaar der zeldzame Wapenkaart Halma (bron F; zie deel 34, pp. 32—33) zich, behalve op de Provinciale Griffie en op het Gemeentearchief te Leeuwarden, ook bevindt in het op het Rijksarchief te Leeuwarden berustende archief Eysinga.

In December 1938 verwierf de Provinciale Bibliotheek te Leeuwarden door aankoop een fraai *uit de hand gekleurd* exemplaar. De opgebrachte kleur bevestigt, dat door de linksschuine arceering der ongekleurde kaart de kleur sinopel wordt aangeduid. Een eigenaardige nuanceering der bedoelde arceering is ontstaan door de toevoeging van stippen aan de linksschuine strepen. Men treft deze aan in de wapens van Smallingerland, Haskerland, Gaasterland, de Stellingwerven, Opsterland, Dantumadeel en Doniawerstal. De colorist der gekleurde Wapenkaart interpreteerde deze combinatie van linksschuine arceering en stippeling niet, naar men, althans wat de *dieren* betreft, zou verwachten, als *bruin*, maar blijkbaar als groen + goud of *geel* = een iets lichter groen. Ook de takken met bladeren, die het in het midden der kaart geplaatste groote wapen van den Stadhouder omgeven, vertoonen de linksschuine strepen plus de punten, zonder evenwel op de gekleurde kaart met lichter groen te zijn gekleurd. Overigens stemt, naar ik meen, het emailaanduidende punten- en lijnenstelsel der Wapenkaart, mede blijkens de opgebrachte kleuren, met het thans gebruikelijke stelsel overeen.

4. Verbetering van het wapen van Menaldumadeel.

De Gemeenteraad van Menaldumadeel besloot in zijn vergadering van 25 Juni 1937, verbetering van het gemeentewapen aan te vragen.

Bij K.B. van 20 Juni 1938, nr 25, werd, overeenkomstig de aanvraag, „met wijziging van het wapen, in welks bezit de Gemeente door den Hoogen Raad van Adel bij beschikking

van 25 Maart 1818 werd bevestigd, aan de Gemeente een wapen verleend", waarvan de officieele beschrijving luidt als volgt:

„In azuur een liggende, omziende eenhoorn van zilver, vergezeld in den rechterbovenhoek van een schelp van goud, in den linkerbovenhoek van een ruit van zilver, en aan de schildpunt van een bladerlooze gouden eikel, de steel omlaag. Het schild gedekt met een gouden kroon van vijf bladeren."

De verbeteringen van het wapen, voorgesteld in deel 34, p. 44, zijn hiermede tot stand gebracht.

5. Het wapen van Franekeradeel.

Sedert zijn eerste verschijnen in de bronnen heeft zich het grietenijwapen van Franekeradeel, wat zijn *vormen* betreft, van een paar bijkomstigheden afgezien, ongewijzigd gehandhaafd. Dat geldt *niet* van de *metalen en kleuren.*

Reeds voor de afleiding van het wapen spelen, als ik het goed zie, de *metalen* een rol van beteekenis.

Op de kaart van Metius van 1622 (bron A) [1]) komt het volgende, als afbeelding 7 hier bijgevoegde wapen voor: Een schuinbalk, beladen met één en vergezeld boven van één en beneden van één roos, de drie rozen linksschuin geplaatst.

Het Wapenboek Roorda (bron B) beeldt het wapen aldus af: In *goud* een schuinbalk van *zilver* en drie rozen van keel in de aangegeven plaatsing.

Ook de teekenaar der wapens van de copie der Conscriptio Exulum van Clant (bron I), die veelal naar oude voorbeelden gewerkt heeft, geeft op p. 155 het wapen *in de genoemde metalen* en de genoemde kleur weer.

Wat hier onmiddellijk moet opvallen is de eigenaardige, volgens den regel der wapenkunde „Geen metaal op metaal en geen kleur op kleur" niet toelaatbare combinatie van de metalen goud en zilver. Men weet, dat wij in Friesland inzake de regels der strenge heraldiek altijd wat hardleersch zijn geweest. Maar wat hier vertoond wordt kan bezwaarlijk een gevolg zijn van achteloosheid of eigenzinnigheid alleen. Er zit, dunkt mij, meer achter.

Duco (*Doecke*) *van Jongema*, geboren in Sneek op 23 Juli 1580, werd, volgens het Resolutieboek van Gedeputeerde

---

[1]) De aangehaalde bronnen zijn besproken in deel 34 op pp. 29 v.

gebracht door de productie van een afbeelding van het grietenijwapen, vroeger gedateerd dan 16 Maart 1620. Zoodanige afbeelding is mij niet onder de oogen gekomen.

Drie punten vragen vervolgens de aandacht: de vorm der rozen; de vorm van den schuinbalk; de emails van het wapen.

De in de wapenkunde meest gebruikte vorm der rozen is deze. Om een kern of hart, „knop" genoemd, zijn gerangschikt een aantal, in den regel *vijf*, al of niet naar binnen omgekrulde buitenbladeren. Tusschen deze buitenbladeren kunnen liggen de „punten", dat zijn driehoekige, korte of langere uitspruitsels [1]). Ik meen, mij voor het hier beoogde doel zooveel mogelijk te moeten beperken tot een opgaaf van het aantal der bladeren.

Op de zegels van Laes van Jongema van 1592 en 1612 zijn de rozen *vijf*bladerig, op zijn zegel van 1617 *vier*bladerig. Het zegel van Duco van Jongema van 1632 vertoont *zes*bladerige rozen.

Bron A (zie afbeelding 7) geeft de rozen niet bijzonder duidelijk weer. Het schijnt de bedoeling te zijn geweest, *vier*bladerige rozen voor te stellen.

Het grietenijwapen van bron B prijkt met *vier*bladerige rozen.

Het wapen op de grietenijkaart, die is ingehecht achter p. 206 van de „Beschryvinge" van Christianus Schotanus (bron C), vertoont keurig gestyleerde *vijf*bladerige heraldische rozen, geknopt en gepunt naar den eisch. Zie afbeelding 8.

Bron D, het Stamboek van Adeelen van Cronenborgh, geeft op p. 939 de rozen schetsmatig weer als min of meer cirkelvlakvormige conglomeraten van tot trossen samengebalde kleine cirkeltjes.

Op de grietenijkaarten, die men vindt in de Atlassen Schotanus en Schotanus-Halma (bronnen E en G; zie ook bron H), staan *vier*bladerige rozen afgebeeld. Zie afbeelding 10, die het wapen van bron G weergeeft.

De Wapenkaart Halma (bron F; zie afbeelding 9) bereidt een verrassing door *zeven*bladerige bloemen voor te stellen, die meer op margarieten dan op rozen lijken.

De rozen, die Clant in bron I weergeeft, zijn, naar haar vorm, ontleend aan bron C.

---

[1]) Zie *J. B. Rietstap*, Handboek der Wapenkunde, 1857, p. 218; *Jan H. Junius*, Heraldiek, (1907), pp. 336, 275, 278.

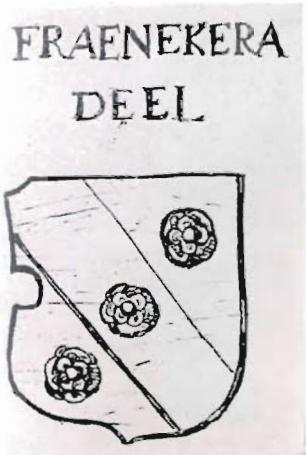

7

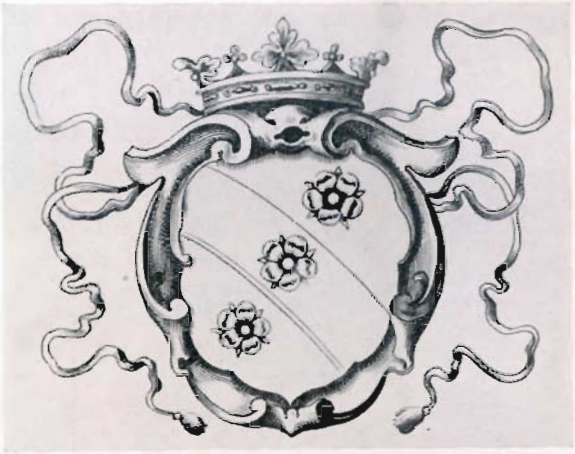

8

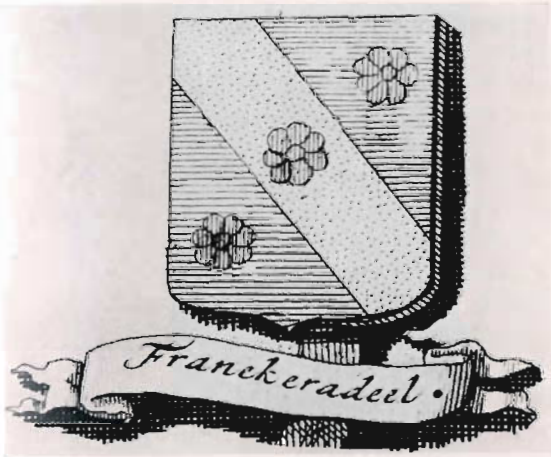

9

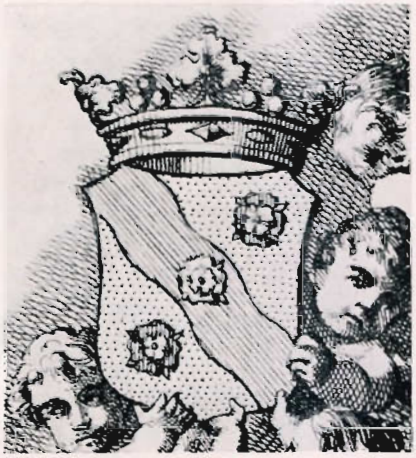

10

11

reerd. Hij heeft begrepen, dat hij een andere keus moest doen en heeft toen m.i. juist de verkeerde keus gedaan door te nemen een schild van kleur, beladen met een schuinbalk van metaal. Het schild maakte hij van azuur. Waarom hij dat deed, is mij niet gebleken. Voor den schuinbalk nam hij goud, misschien omdat dit metaal in het oorspronkelijke grietenijwapen in twee schildvakken voorkwam tegenover zilver in één schildvak. De rozen liet hij alle drie van keel blijven, zoodat bij de bovenste en bij de onderste roos de fout: „kleur op kleur" ontstond. Bovendien kan hem het verwijt niet bespaard blijven, dat hij, oogenschijnlijk zonder voldoende motieven, de kleur azuur in het wapen bracht.

Anders en, naar mij voorkomt, beter pakte de colorist van bron G de zaak aan. Men mag aannemen, dat men hier te maken heeft met werk van *Johannes Hilarides*, den rector van Bolsward, genoemd bij de bespreking van bron G. In het Prentenkabinet van het Friesch Museum bevindt zich namelijk een afdruk op perkament van de grietenijkaart van Franekeradeel uit den eersten druk van den Atlas, voorzien van het volgende, blijkbaar later aangebrachte opschrift: „Correctie voor den tweeden druk van 1718, gemaakt door J. Hilarides". De kaart zelf is met rood bijgewerkt en in de wapens zijn de emails met kleuren schetsmatig aangegeven. Het schild is van goud (geel), de golvende schuinbalk is van *sinopel*, de bovenste en de onderste roos zijn van keel, geknopt van zilver, en de middelste roos is van zilver.

Er is m.i. alle reden om aan te nemen, dat Hilarides een voorbeeld in de oorspronkelijke metalen en kleur vóór zich heeft gehad. Het schild laat hij zijn metaal, goud, behouden. Den heraldischen regel volgend, neemt hij voor den golvenden schuinbalk: kleur. Hij kiest: *sinopel*. Waarom? Kan zijn keus bepaald zijn door de overweging, dat bij bloemen groene bladeren en groene stengels behooren? Maar dan zou de golvende schuinbalk van sinopel wel een wat al te zware stengel of stam zijn. Het metaal zilver is niet, zooals bij bron F het geval is, verloren gegaan. Men vindt het terug in de middelste roos en in de knoppen van de beide andere rozen. De heraldische regels zijn bij de uitwerking der details in vollen omvang toegepast.

In bron G (zie afbeelding 10) is de emailaanduidende stippeling en arceering aangebracht geheel overeenkomstig de aanwijzingen in kleuren, door Hilarides gegeven.

Het Prentenkabinet van het Friesch Museum bezit, afgezien van de genoemde kaart op perkament, nog twee gekleurde grietenijkaarten uit bron G. Beide geven in haar metalen en kleuren de heraldische stippeling en arceering vrij nauwkeurig weer, evenals de gekleurde kaart in den Atlas van den Stadhouder [1]).

De stippen en strepen, die bron J vertoont, geven aan: voor het schild: goud; voor den golvenden schuinbalk: sinopel, aangeduid door linksschuine arceering; voor de bovenste en de onderste roos: keel; voor de middelste roos: zilver. De gekleurde kaart Vegilin, die het exemplaar van den Stadhouder heet te zijn en die bewaard wordt op het Rijksarchief te Leeuwarden, geeft, als eigenaardige afwijking, een golvenden schuinbalk van *azuur*. Het exemplaar met verbleekte emails, dat men in het Friesch Museum aantreft, komt in zijn metalen en kleuren, voorzoover nog is na te gaan, overeen met de heraldische stippeling en arceering.

Het Wapendiploma van 25 Maart 1818, waarmede deze opsomming kan eindigen, geeft de volgende, niet bijzonder elegante wapenbeschrijving: „Zijnde van lazuur, beladen met een goude dwarsbalk(!), van de regter boven naar de linker benedenhoek des schilds nederdalende, voorts drie open rozen van keel lopende van de linker bovenhoek naar de regter benedenhoek des schilds zoodanig dat de middelste roos op de gulde dwarsbalk komt. Het schild gedekt met een goude kroon." De metalen en kleuren, die hier officieel worden bevestigd, zijn kennelijk ontleend *aan de Wapenkaart Halma*, resp. aan een naar die Wapenkaart geteekend voorbeeld. De fout „kleur op kleur", waarop hierboven werd gewezen, is dus in het officieele wapen overgegaan. Het is jammer, dat men zich niet heeft aangesloten bij de metalen en kleuren van Hilarides, met vermijding dan van de fout, waarin deze vervallen is door in het wapen de nieuwe, niet voldoende verantwoorde kleur sinopel op te nemen.

Welke emails moeten dan *als de juiste* worden aangemerkt? Mij wil het voorkomen, dat de beste oplossing der combinatie van de wapens Jongema en Eysinga, die tevens den regel der heraldiek inzake de samenvoeging van metalen en kleuren op

---

[1]) Ook bij het wapen van Franekeradeel vallen op de verschillen tusschen Wapenkaart *Halma* en Atlas Schotanus-*Halma*.

juiste wijze toepast, deze zou zijn: In goud een schuinbalk van keel, beladen met een roos van zilver en vergezeld boven en beneden van een roos van keel, de drie rozen vijfbladerig en linksschuin geplaatst. Het wapen Jongema blijft dan, wat metaal en kleur betreft, intact en bij het wapen Eysinga treedt wisseling van emails in. Invoering van een nieuwe kleur wordt vermeden. Men zou m.i. dienen af te zien van toepassing van knoppen en punten van zilver, resp. van keel, en ook van punten van sinopel.

Het wapen der gemeente Franekeradeel is een zuiver persoonlijk wapen. Het belangwekkende en aantrekkelijke zie ik in de, naar ik meen beoogde, versmelting van de wapens der oude Friesche adelsgeslachten Jongema en Eysinga. Deze versmelting treedt in het gemeentewapen, zooals het in 1818 is bevestigd, niet meer duidelijk aan den dag. Wijziging der emails in den aangegeven zin zou als een verduidelijking kunnen worden beschouwd. Een bezwaar is ongetwijfeld hierin gelegen, dat niet iets zou worden *hersteld* wat verloren was gegaan, maar, gedeeltelijk althans, een *geheel nieuwe* verdeeling van metalen en kleur zou worden aangebracht. Een strijd van roode rozen en witte roos zal men, om de bedoelde wijziging te verkrijgen of te keeren, in geen geval moeten ontketenen.

6. Het wapen van Barradeel.

Het wapen van Barradeel vertoont in zijn historische ontwikkeling drie gedaanten. Uit een oorspronkelijk wapen, ontstaan tusschen 1622 en 1661, komt door een tusschen 1664 en 1698 plaats grijpende wijziging een tweede wapen tot stand, dat op zijn beurt door een verdere tusschen 1739 en 1817 liggende wijziging overgaat in het derde, in 1818 officieel bevestigde wapen, thans door de gemeente gevoerd. De hier genoemde tijdvakken zijn naar hun maximalen duur opgegeven.

De afleiding van het eerste, oorspronkelijke grietenijwapen levert geen moeilijkheden op en verschaft afdoende zekerheid.

De kaart van Metius (bron A) [1]) laat het schild van „Baradeel" blank [2]). Ook in het Wapenboek Roorda (bron B) treft men een niet-ingevuld grietenijschild aan. Vóór 1622, dat is

[1]) De aangehaalde bronnen zijn besproken in deel 34 op pp. 29 v.
[2]) Over de mogelijke beteekenis hiervan zie men wat bij de bespreking van bron A is opgemerkt.

het jaartal, dat op de genoemde kaart vermeld staat, heeft dus de grietenij nog niet gevoerd het wapen, zoo juist als het „oorspronkelijke" aangeduid. Een dateering van het Wapenboek Roorda, nauwkeuriger dan de bij de bespreking van die bron opgegevene, zou aanleiding geven tot een verschuiving van den vroegst mogelijken datum van het wapen naar een later jaar dan 1622.

Het oorspronkelijke wapen vindt men afgebeeld op de grietenijkaart, die is ingehecht vóór p. 207 van de „Beschryvinge" van Christianus Schotanus uit het jaar 1664 (bron C), en op p. 939 van het Stamboek van Adeelen van Cronenborgh (bron D), waarvan bij de bespreking verondersteld werd, dat het ontstaan is in de jaren 1670—1676. Beide bronnen geven, in tegenstelling tot de latere archaïseerende bronnen Wapenkaart Halma (bron F) en Copie der Conscriptio Exulum van Clant (bron I), het oorspronkelijke grietenijwapen in *contemporaren* vorm weer. Zij doen dit, beide zonder aanduiding van metalen en kleuren, aldus: Doorsneden met een dijk; daarboven twee zespuntige sterren, paalsgewijze geplaatst, en links naast deze een gewende wassenaar; daaronder een licht golvende zee. Zie de bijgevoegde afbeelding 12, die het wapen van bron C weergeeft. Vermoedelijk heeft de teekenaar een met graszoden begroeiden dijk willen voorstellen. Hiermede is niet gezegd (zie het bij de bespreking van bron C opgemerkte), dat de rechtsschuine streepjes, die hij aanbracht, zouden zijn op te vatten als *heraldische* arceering, die de kleur sinopel aanduidt.

Het beschreven oorspronkelijke wapen, dat dus in ieder geval in 1664 in gebruik was, zou ik willen noemen het *grietenijwapen Hottinga*, omdat het klaarblijkelijk is afgeleid uit het familiewapen van Douwe van Hottinga, die grietman van Barradeel was gedurende het lange tijdvak van 1610 tot 1661 [1]). In het archief Eysinga bevindt zich een door hem op 13 Mei 1618 gezegeld stuk. Het door het zegel voorgestelde wapen, met randschrift „S. Dominici ab Hottinga", (zie de bijgevoegde afbeelding 13) is te beschrijven als volgt: Gedeeld; 1: de Friesche halve adelaar; 2: doorsneden; I: twee zespuntige sterren, paalsgewijze geplaatst, en links naast deze een gewende wassenaar; II: drie (St Jacobs-)schelpen, geplaatst 2 en 1.

[1]) Zie over hem o.m.: *Mr. H. Baerdt van Sminia*, Nieuwe naamlijst van grietmannen enz., 1837, pp. 215, 216; *Mr. A. J. Andreae*, Nalezing op de nieuwe naamlijst van grietmannen enz., 1893, p. 78.

Voor de behandeling van het grietenijwapen is het niet noodzakelijk, op het ontstaan en de geschiedenis van het familiewapen Hottinga in te gaan [1]). Wel zijn van rechtstreeksch belang de metalen en de kleuren van sterren en wassenaar en van het veld, waarin deze figuren geplaatst zijn. Onderscheidene bronnen stemmen hierin overeen, dat in het familiewapen het veld van azuur en de wassenaar van zilver was en dat de sterren van goud waren.

Vergelijkt men nu de afbeeldingen 12 en 13 met elkander, dan kan, dunkt mij, omtrent de afleiding van het grietenijwapen geen twijfel bestaan. En het auteurschap van Douwe van Hottinga wordt nader bevestigd door den in het grietenijwapen voorkomenden *dijk*. Evenals zijn vader Johan was Douwe van Hottinga *dijkgraaf* van het zeewerend waterschap De Vijf Deelen en wel in de jaren 1616—1618, 1620—1622, 1628—1634, 1642—1644 en 1652—1656 [2]).

Men zal mogen aannemen, dat het oorspronkelijke grietenijwapen zich, wat zijn metalen en kleuren betreft, nauw heeft aangesloten bij het familiewapen. De wassenaar zal dus van

---

[1]) Het moge geoorloofd zijn, in een noot enkele beknopte aanwijzingen te geven.

Jarich a Kee, grietman van Franekeradeel in 1417. Zie *P. Sipma*, Oudfriesche Oorkonden, II, 1933, nr 10, r, 3—4. Epa (thoe Kee), grietman van Franekeradeel in 1426 en in 1432. *Sipma*, a.w. II, nr 18, r, 2 en x, 1. Jarigh Epa z, grietman van Wijmbritseradeel in 1474. *Sipma*, a.w., II, nr 77; zie vooral het onderschrift. Het zegel van Jarigh Epa z is grootendeels bewaard. Het vertoont reeds in 1474 het wapen, later door Douwe van Hottinga gevoerd, alleen met dit verschil, dat sterren en wassenaar in spiegelbeeld zijn weergegeven. Zie over het in 1428 gesloten huwelijk van Epa thoe Kee met Foockel Hottinga: *Andreae*, a.w., p. 65; *De Haan Hettema en Van Halmael*, Stamboek van den Frieschen adel, 1846, I, p. 223, tweede gen. nr 3; p. 345; II, p. 150, aant. 5. Het Stamboek beschouwt het wapen Hottinga (-nieuw) als een samenvoeging van de wapens *Kee* en *Hottinga-oud* (drie schelpen). Zie deel II, afbb. 108, 109, 110. De lijn dezer schelpen loopt van Hottinga over Juwinga ook naar Herema en het wapen van Menaldumadeel.

[2]) *D. Cannegieter*, Register van stukken, behoorende tot het archief van het waterschap Der Vijf Deelen Zeedijken Binnendijks, van 1582 tot 1879, enz., 1903, pp. 283, 286, 287, 289, 290.

In de verzameling *Frisia Nobilis*, of Lyk- en Graf-sampt Mengeldigten, enz., op diverse Friesche Edelen, 1755, vindt men op p. 361 een gedicht van den advocaat *A. Robijnsma*, curieus door zijn barokke hoogdravendheid, getiteld: „Tranen, Gestort over 't overlijden van den Wel Edel geboren, Gestrengen Heer, myn Heer Jr. Dominicus van Hottinga, enz." De dichter voert den zeegod Neptuin aldus sprekende in:

„'k Sag selfs Van Robles schim, ontrezen, vrolijk huppelen,
Soo dikwerf Hottinga syn [d.i. Robles] magtig Zeegebou,
's Lands onvolprysbaar scherm, beschermde soo getrou,
Op 't woeden van myn magt en onweêrstaanbre druppelen."

zilver zijn geweest, de sterren van goud en het veld, waarin deze figuren stonden, dat is dus de hemel, van azuur. De zee, die den hemel moet weerspiegelen, zal eveneens de kleur azuur hebben gehad en de met graszoden bekleede dijk was stellig van sinopel.

De grietman heeft, misschien geleid door prijzenswaardige soberheid, van de schelpen, die een oorspronkelijk en belangrijk bestanddeel van zijn familiewapen vormden, voor de samenstelling van het grietenijwapen geen gebruik gemaakt.

De bronnen F en I brengen beide het oorspronkelijke grietenijwapen in beeld met aanduiding, resp. weergave, van de metalen en kleuren.

Eigenaardig zijn gedaante en schikking, waarin bron F sterren en wassenaar weergeeft. Zie afbeelding 14. De wassenaar, die van zilver is, is hier omgekeerd voorgesteld en geteekend in den vorm van een lang uitgetrokken, zwak gekromden sikkel. Onder iederen der beide horens staat een zespuntige ster van goud. De lucht is van azuur, de dijk en een daarvóór liggende korte voorgrond zijn van *goud* en de zee is van *zilver*. Deze afwijkingen zijn moeilijk te verklaren. Zou de teekenaar hier inderdaad naar een oud voorbeeld hebben gewerkt? Ik betwijfel het. De bijzondere gedaante van den wassenaar en de bijzondere groepeering van sterren en wassenaar treft men, precies of ongeveer gelijk, in Friesche familiewapens aan. Zie ook het wapen van de stad Dokkum. Misschien zijn deze laatstbedoelde bijzonderheden der Wapenkaart op te vatten als uitingen van een streven naar een streng doorgevoerde symmetrie in de teekening, waarbij het familiewapen Hottinga als oorsprong bewust terzijde werd gesteld of in onwetendheid werd verwaarloosd. Een tweede vraag is deze. Zou de ontwerper der Wapenkaart inderdaad hebben gedacht aan het feit, dat de Friesche zeedijk vanouds de „gouden hoep", d.i. de gouden hoepel, is genoemd? [1]) Of heeft hij het volgens den strengen

[1]) *M. de Haan Hettema*, Oude Friesche wetten, (uitgegeven door het Fr. Genootsch.), I, 1846, p. 129, uit de „Rustringer Regten": „Thet is ac londriucht: Thet wi Frisa hagon ene seburch (zeeburg = zeedijk) to stiftande, and to sterande ene geldene hop (hoep, hoepel), ther umbe al Frislond lith." — *F. E. Pufendorf*, Observationes Juris Universi, III, 1756, Appendix p. 84, uit het „Wurstfriesische Landrecht": „Dith is ock fresche recht und recht aller fresen, dath wy fresen scholen (sollen, moeten) eyne Seebordt (boord, opgehoogde rand?) maken und einen gulden wall und bandt, de umme alle freszlandt lycht, dath is de Dyck." Noot 4 luidt: „In margine adscriptum est: Ao x im 70ten up alle hilligen dage warth men woll ehn-

regel der heraldiek „Friesch-barbaarsche" kleurengamma [1]): blauw voor de lucht, groen voor den dijk, blauw voor de zee willen corrigeeren door voor den dijk het metaal goud te zetten tegen de kleur blauw voor de lucht? Maar natuurlijk heeft hij dan ook zijnerzijds gefaald door het metaal goud voor den dijk te zetten tegen het metaal zilver voor de zee, die toch reeds als een de lucht weerspiegelend oppervlak van blauw behoorde te wezen. Of heeft hij misschien wat dit laatste punt betreft — aan de vragen komt hier geen einde! — de zee niet horizontaal willen arceeren, om de horizontale lijnen, waarmede hij grafisch-artistiek het water wenschte aan te duiden, duidelijk te kunnen doen uitkomen? Wie zal het zeggen!

Clant geeft in zijn copie der Conscriptio op p. 144 een grietenijwapen, dat, wat zijn vormen betreft, nauwelijks afwijkt van de wapens der bronnen C en D. Niet alleen de wassenaar, maar ook de op twee punten staande sterren zijn van zilver, terwijl de dijk van sinopel is en de zee van azuur. De lucht is ongekleurd gebleven. Blijkbaar is de teekening onvoltooid wat de weergave der metalen en kleuren betreft.

Bij de beschouwing van het grietenijwapen Hottinga zou men de vraag kunnen stellen: Wat stond bij het ontwerpen op den voorgrond, de grietman of de grietenij? M.i. ongetwijfeld de *grietman*. Dijk en zee zijn niet, althans, naar ik meen, niet in de eerste plaats, aangebracht, om de bescherming der grietenij tegen watervloeden in beeld te brengen, maar om vast te leggen, dat de grietman herhaaldelijk het ambt van dijkgraaf heeft bekleed. Intusschen kon het grietenijwapen, toen de grietman en diens familiewapen in vergetelheid begonnen te geraken, zonder meer als zuiver gebiedswapen worden geïnterpreteerd, doordat het uit elementen van een landschapsbeeld was samengesteld.

Douwe van Hottinga werd op 19 Maart 1661 in het grietmansambt opgevolgd door zijn schoonzoon *Douwe van Walta* [2]). De oude grietman overleed op 29 Juli 1662 en werd

---

whar (gewaar?) dath de dyck einen gulden walle is; Denne desulue dick is myth nenen golde tho betalen."

Het motief van den „gouden hoep" is gebruikt voor de in 1930 en volgende jaren tot stand gebrachte wapens der Friesche zeewerende waterschappen. Zie Prov. Blad van Friesland nr 17 van 1936, Bijlage, p. 2 onder d en pp. 3—10 de letters A 1 tot en met A 17.

[1]) Zie deel 34, p. 39, noot 1.

[2]) *Van Sminia*, a.w., p. 216.

op 13 Augustus „seer Statelyk ter Aarden besteld tot Sexbierum". Afbeelding 12 van het grietenijwapen, zooals het in 1664 gevoerd werd, is dus na den dood van den auteur van het wapen verschenen. Op de grietenijkaart van genoemd jaar staat als grietman vermeld „d'Ed. Heer Jr Douwe van Walta", zoodat blijkt, dat de schoonzoon het door den schoonvader tot stand gebrachte grietenijwapen heeft aanvaard en in ieder geval gedurende de eerste jaren van zijn bewind ongewijzigd heeft gelaten.

Ik merk dit op, omdat thans aan de orde moet komen *de eerste wijziging*, die het wapen heeft ondergaan. Deze wijziging is, bij gebrek aan voldoende en afdoende gegevens, niet gemakkelijk te verklaren. De dateering onzer grietenijwapens wordt bemoeilijkt door de omstandigheid, dat de grietmannen ook ambtelijke stukken gewoonlijk met hun familiewapen zegelden en niet met het wapen hunner grietenij.

In de reeks der bronnen volgen op het Stamboek van Adeelen van Cronenborgh de grietenijkaarten van den Atlas van Bernhardus Schotanus à Sterringa (bron E). De kaart van „Barra-deel" vertoont het hierbij afgebeelde wapen 15, te beschrijven aldus: Doorsneden met een dijk, aan de voorzijde van welken vijf palen staan; boven den dijk een gebonden korenschoof; onder den dijk een woelige zee. — De palen zijn niet door eenig houtwerk met elkaar verbonden. Het op vijf gestelde aantal der palen houdt mogelijkerwijze verband met den naam van het zeewerende waterschap „De Vijf Deelen". Op de grietenijkaart, ingehecht in de „Beschryvinge" van Christianus Schotanus, staat bij den zeedijk, die zich langs de kust van Barradeel uitstrekt, de aanduiding: „Vyf deelen dyck". Hetzelfde leest men op de kaart van den Atlas van Bernhardus Schotanus.

De eigenlijke wijziging, die in het wapen is aangebracht, bestaat dus hierin, dat maan en sterren vervangen zijn door een *korenschoof*, van welke op het eerste gezicht schijnt te moeten worden aangenomen, dat zij eveneens in de lucht zweeft. In ieder geval bevindt zij zich boven den dijk.

Wie heeft het wapen aldus gewijzigd en *waarom* heeft hij het gedaan? Kan uit de dateering der bronnen D en E misschien een antwoord op deze vragen worden afgeleid?

Om te beginnen moeten de drie grietmannen worden ge-

noemd, die Douwe van Hottinga en Douwe van Walta zijn opgevolgd, met hun jaartallen [1]).

Douwe van Sixma, de derde Douwe in de reeks, werd grietman op 7 April 1676.

Agge van Sixma, de broer van Douwe, bekwam de grietenij op 29 Maart 1684.

Wilco Holdinga, baron thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg werd op 18 Juli 1689 grietman en deed afstand van het ambt vóór of op 8 Februari 1703.

Vervolgens zal zijn te letten op de dateering der bronnen D en E.

Van de grietenijkaarten, die in den Atlas van Schotanus voorkomen, zijn sommige van een jaartal voorzien, andere niet. Natuurlijk beteekent zoodanig jaartal alleen, dat een op de kaart weergegeven wapen *niet na* het genoemde jaar kan zijn ontstaan.

Op de kaart van Barradeel vindt men *geen jaartal*. Wel draagt zij opschriften, die luiden als volgt: „De Grietenie van Barradeel Mitsgaders de Iurisdictie der Stad Harlingen. Wesentlyk Vertoont door B. Schotanus à Sterringa" en: „Doen over deese Grietenie, de Derde van Wester-Goo, de Heer Jr. Douwe van Sixma Grietman was. Maar tegenwoordig is aldaar de Heer Wilco van(?) Holdinga Baron tot Schwartzenberg en Hohenlandsberg Vrij- en Erf-Heer van Ameland, Grietman. etc."

Deze opschriften stellen vast, dat *de kaart* geteekend is tusschen 1676 en 1684. Maar daarmede is niet gezegd, dat *het grietenijwapen* in dien tijd geteekend of ontstaan zou zijn. Schotanus spreekt in het tweede opschrift van een „tegenwoordig" tijdstip, waarop Schwartzenberg, wiens familiewapen op de kaart staat afgebeeld, grietman is. Dat tegenwoordige tijdstip ligt dus na 18 Juli 1689. Ik vermoed, dat het is het tijdstip der voltooiing van het teekenwerk van de kaart met alle bijwerk, na de voorgeschreven examinatie en revisie, die dus ook op het grietmans- en op het grietenijwapen betrekking hadden [2]). Uit de opschriften kan dus alleen dit worden afge-

[1]) *Van Sminia*, a.w., pp. 216—218 en 125.

[2]) In 1682 had Schotanus de volgende, blijkbaar door hem zelf geformuleerde conditie aanvaard: „Sullende nae gedane metinge en tekeninge, in maniere voorschreven, aen den Heer Grietman, het Gerecht ofte ymant anders, die daer toe mochte gestelt syn, een yder de Kaert syner Grietenie vertonen, om deselve te examineren en te revideren, off iets abusivelyk mochte in gestelt syn, off iets aen manqueren; en dan nae gedane verbete-

leid, dat het gewijzigde wapen *bestond* op een tijdstip, liggende tusschen 1689 en uiterlijk 1698, het jaar, waarin de Atlas verscheen. Misschien mag men dit tijdvak terugbrengen tot 1689—*1692*. In het begin van het laatstgenoemde jaar deelde Schotanus aan Heeren Gedeputeerde Staten mede, dat hij zijn teekenwerk had voltooid op een klein gedeelte van Zevenwouden na [1]). Men zou dan moeten aannemen, dat, wat Barradeel betreft, de bovenbedoelde examinatie en revisie vóór 1692 hadden plaats gevonden.

Het resultaat van het onderzoek naar de dateering van bron E is dus vrijwel negatief. De datum der voltooiing van de kaart met haar wapens valt blijkbaar in de jaren van het grietmanschap van den *laatsten* in aanmerking komenden grietman, zoodat zoowel deze zelf als ieder zijner in aanmerking komende voorgangers de auteur der wapenwijziging kan zijn.

Ik zeg: zijner in aanmerking komende voorgangers, want ik zou de vraag willen stellen, of inderdaad ook Douwe van Walta in aanmerking komt. Er schijnt mij een behoorlijke kans te bestaan, dat deze grietman kan worden uitgeschakeld in verband met zijn ambtsduur van 1661—1676 en de op 1670—1676 gestelde dateering van het Stamboek van Adeelen van Cronenborgh, de bron, die het grietenijwapen Hottinga nog weergeeft. Op Douwe van Walta kom ik nader terug.

Mogelijk lijkt mij een verklaring van de eerste wapenwijziging, die de aanwijzing van een bepaalden grietman als auteur niet eischt, omdat zij algemeen kan gelden. *Dijk* en *zee* waren voor elken der vier grietmannen aanvaardbaar, niet alleen als elementen van een zakelijk gebiedswapen, maar ook als persoonlijke emblemen, omdat ieder van hen op zijn tijd dijkgraaf van De Vijf Deelen is geweest. En de auteur der wijziging van het wapen, wie hij geweest moge zijn, zou misschien

---

ringe off suppletie de approbatie van de Heeren Visitateurs versoeken." Zie *Mr. J. T. Bodel Nyenhuis en W. Eekhoff*, De algemeene kaarten van de provincie Friesland, 1846, p. 96.

[1]) „Geeft UEd. Mog. met eerbiedt te kennen Bernhardus Schotanus à Sterringa, Medicinae Doctor, dat hy Suppliant nu negen volle jaren besigh synde geweest met 't meten en maken der Landt-Caerten van de Grietenien en Jurisdictien der Steden deser Provintie, eindelyk nae vele moeitens, ongelooflycken arbeidt en excessive kosten soo verre is geavanceert, dat 't gansche werk op een klein gedeelte van Sevenwouden nae, lichtelyk in de tyt van ses weken te voltooien, is voltrocken en affgedaen." *Bodel Nyenhuis en Eekhoff*, a.w., p. 97.

door de *korenschoof* niets anders hebben willen aanduiden dan de door den dijk beschermde vruchtbaarheid der grietenij. Inderdaad is Barradeel een bij uitstek vruchtbare landstreek. Achterin de Kroniek van Winsemius wordt bij de beschrijving van de grietenij gezegd: „Een seer vruchtbaer Landt meest in bouwinghe ende gewas van alderhande granen bestaende", terwijl Christianus Schotanus in zijn „Beschryvinge" op p. 207 b dit thema aldus varieert: „Het Landt van dese Grietenie is vruchtbaer van alderhande granen en grasige weyden". De plaatsing van de korenschoof boven den dijk zou dan op twee manieren kunnen worden verklaard. De ontwerper heeft òf willen aanduiden, dat de schoof inderdaad *in de lucht zweeft* als symbool van weligheid en welvaart, die als gaven des hemels op de grietenij *nederdalen*; òf hij heeft, en dat lijkt mij wel zoo waarschijnlijk, willen weergeven een korenschoof, die ergens *achter* den dijk *op den grond* staat, zonder dat die grond zelf geteekend is. Een min of meer gedetailleerd landschapsbeeld met akkers, greppels, slooten en wat dies meer zij heeft hij misschien in een wapen minder op zijn plaats geacht, terwijl dergelijke detailleering ook zou hebben meegebracht de weergave van de schoof op kleine schaal. En een perspectief, bruikbaar voor de voorstelling van een schoof, die staat op den grond achter den dijk, kon worden verkregen en is inderdaad in bron E toegepast door, in afwijking van de teekening van het grietenijwapen Hottinga in de „Beschryvinge" van Schotanus, de situatie weer te geven van een hoog gelegen standpunt uit, zoodat het bovenvlak van den dijk en het achter den dijk gelegen land in flinke diepte zichtbaar werden, ja dit land gerekend kon worden te reiken tot aan den bovenrand van het schild. Zoo werd voldoende ruimte verkregen, om de schoof op duidelijke schaal weer te geven.

Intusschen blijft na deze, laat ik zeggen neutrale, verklaring nog een andere mogelijkheid open. In de quaestie, wie als auteur der wijziging moet worden beschouwd, zou misschien licht kunnen worden gebracht door een familiewapen van een der grietmannen, van eene hunner vrouwen, of door een wapen, in verband staande met een huis, aan een hunner toebehoorende of door een hunner bewoond. Voorzoover mij gebleken is voeren noch de families, waartoe de vier grietmannen behooren, noch de families Haubois, Bezaerts en Van Goslinga een korenschoof in haar schild. Wel is dat het geval met de familie *Sickema*

van Herbayum. Op een mogelijk, zij het niet zoo heel waarschijnlijk verband tusschen dat wapen Sickema en de eerste wijziging van het grietenijwapen van Barradeel moge hier de aandacht nog worden gevestigd.

De kinderen van Hobbe van Waltinga, die grietman was van Franekeradeel in 1596 en tot 1614 en op Sickema state te Herbayum woonde, waren Andries, Trijn en Foockel. Andries en zijn vrouw, Rixt van Heringa, waren eigenaars en bewoners van Sickema state en stierven zonder kinderen, hij in 1652, zij in 1654. Foockel van Waltinga was in tweeden echt verbonden met Tjaert van Walta, majoor en kapitein. Zij overleed in 1656, haar man vóór 1657.

Een der kinderen van dit laatstgenoemde echtpaar was Douwe van Walta, de grietman van Barradeel [1]). Men treft hem aan als *bewoner van de state Sickema* in de jaren 1657—1660 [2]). Blijkens p. 206 a van de „Beschryvinge" van Schotanus was hij in 1664 *eigenaar van de state*, die op de bijbehoorende grietenijkaart als „Walta" staat aangeduid [3]). En hij is vermoedelijk eigenaar gebleven tot aan zijn dood toe. In het Stemcohier van 1698 komen als eigenaars voor: „de Crediteurs vande Heer Walta".

Het Sickemawapen, in azuur een korenschoof van goud, gebonden van hetzelfde, trof ik aan in verschillende bronnen. Het komt voor in diverse exemplaren van de Conscriptio Exulum. Het staat afgebeeld op blad 19 verso van het Wapenboek Roorda met het onderschrift: Sikma. Het Wapenboek Ferwerda van 1760 geeft, achterin deel I op tab. 38, niet minder dan zes „Siccama"wapens, zonder nadere specificatie. Het derde wapen is het hier bedoelde. Volledig is het onderschrift, gegeven door het 18de-eeuwsche wapenboek uit het archief Eysinga, luidende: Sickema tot Herbajum.

In het Prentenkabinet van het Friesch Museum is aanwezig

---

[1]) Zie *Stamboek Fr. adel*, I, pp. 345, 346.

[2]) *Van Sminia*, a.w., p. 216, veronderstelt, dat hij op de state woonde „misschien wel na dat hij afstand van de Grietenij had gedaan" en het *Stamboek van den Fr. adel*, I, p. 346, zegt, dat die bewoning duurde „waarschijnlijk tot zijn dood". Een en ander schijnt te moeten worden betwijfeld. De grietman resideerde, blijkens origineele akten in het archief van Kingma state, in ieder geval reeds in 1666 en daarna tot aan zijn dood toe op de state van zijn schoonvader, Eelsma state te Sexbierum.

[3]) In het genoemde jaar zal de grietman de state niet hebben bewoond. Het is bekend, dat in 1664 op Sickema state de beroemde Sicco van Goslinga geboren werd. Zie *Stamboek Fr. adel* t.a.p.

een teekening van de state, vervaardigd door Johannes Stellingwerf. Het onderschrift luidt: „Huis van den ouden raetsheer Gemnigh onder herbajum outtyts Walta en daer na Sikkema, 1722" (lees: oudtijds Sickema en daarna Walta). Aan den voorgevel ziet men drie wapens, twee onder één kroon in het tympaan en één boven de voordeur. Met een flinke dosis goeden wil zou men in laatstbedoeld wapen een korenschoof kunnen herkennen.

De veronderstelling zou dan nu deze kunnen zijn, dat Douwe van Walta in het grietenijwapen Hottinga de in de lucht zwevende sterren en maan vervangen heeft door de korenschoof. De persoonlijke wapenfiguren van zijn ambtsvoorganger zouden dus hebben moeten wijken niet voor de in zijn eigen familiewapen voorkomende ruiten, omdat deze in het landschapsbeeld van het wapen een volstrekt onbegrijpelijk bestanddeel zouden hebben gevormd [1]), maar voor de korenschoof, het wapenembleem van het hem toebehoorende huis van zijn voorouders van moederszijde. Den zeedijk zou Douwe van Walta niet hebben willen prijsgeven. Reeds vóór zijn benoeming in 1661 tot grietman was hij in 1660 gekozen tot dijkgraaf van De Vijf Deelen. Hij bekleedde dit ambt van 1660 tot 1664 en later nog eens van 1666 tot 1668 [2]).

Intusschen roept de voorgedragen hypothese weer nieuwe moeilijkheden en vragen op.

In de eerste plaats klopt zij, zooals reeds werd gezegd, niet al te best met de aangenomen dateering van het Stamboek van Adeelen van Cronenborgh.

Verder is het volgende op te merken. Men zal moeten aannemen, dat Douwe van Walta, hoogst waarschijnlijk ook wat zijn benoeming tot grietman betreft, aan zijn schoonvader veel te danken heeft gehad. Is het in verband daarmede aannemelijk, dat de schoonzoon de Hottinga-figuren uit het grietenijwapen heeft verwijderd, terwijl hij ze nog in 1664 handhaafde? Zou hij daarmede de nagedachtenis van zijn schoonvader geen oneer en zijn vrouw, die eene Hottinga was, voor het geval dat zij nog leefde, geen verdriet hebben aangedaan? En waren niet tenslotte ook maan en sterren figuren uit het Waltingawapen, het wapen van zijn moeder?

---

[1]) Een zegel van den grietman is tot dusver niet gevonden. Vermoed mag worden, dat hij, evenals familieleden van hem, de drie ruiten zal hebben gevoerd.

[2]) *Cannegieter*, a.w., pp. 291, 292; *Chr. Schotanus*, Beschryvinge, p. 203 b.

Eindelijk worde er nog op gewezen, dat de korenschoof in het grietenijwapen, zoodra dit met metalen en kleuren wordt voorgesteld, verschijnt niet, conform het wapen Sickema, als figuur van goud in een veld van azuur, maar als figuur van sinopel in een veld van zilver.

Een en ander overwegende zou ik mijn stem willen geven aan de hypothese, dat de korenschoof door een der Van Sixma's of door Schwartzenberg in het wapen is gebracht, om aan te duiden: den door den zeedijk veilig gestelden graanbouw als bron van welvaart voor de grietenij. Het tijdvak der totstandkoming van de wijziging ware dan te stellen op 1676—1692.

En hiermede zou ik willen afstappen van deze wapenwijziging, die een tamelijk lastig onderwerp is en tot velerlei gissingen aanleiding kan geven.

De herdruk van den Atlas van Schotanus, door Halma in 1718 bezorgd (bron G), voegt aan het in den eersten druk (bron E) afgebeelde grietenijwapen de heraldische metaal- en kleuraanduiding toe. De dijk is van sinopel. De vijf palen zijn niet gestippeld of gestreept en zullen hun natuurlijke kleur moeten behouden. Het schildvlak boven den dijk is van zilver, de schoof is van sinopel en de zee is van azuur. Wanneer men mag aannemen, dat de teekenaar er aan gedacht heeft, dat de zee de lucht dient te weerspiegelen, en dat hem bekend was, dat het oorspronkelijke grietenijwapen boven den dijk een blauwe lucht voorstelde, dan biedt, naar mij voorkomt, het feit, dat hij het schildvlak boven den dijk van zilver maakte en niet van azuur, steun aan het hierboven ontwikkelde denkbeeld, dat hier *grond* en *niet lucht* wordt voorgesteld. Opmerking verdient, dat de regel: „Metaal op kleur en omgekeerd" slechts gedeeltelijk is toegepast. Maakt men den dijk als zodendijk van sinopel, dan moeten, strikt genomen, de schildgedeelten onder en boven den dijk van metaal zijn. Had men dus de zee niet van zilver dienen te maken? Maar in het denkbeeld, dat het boven den dijk liggende zilveren schildgedeelte *grond* voorstelt, past volstrekt niet een schildgedeelte onder den dijk eveneens van zilver, dus eveneens *grond* voorstellende, en past alleen *azuur* als aanduiding van *water*.

De drie losse gekleurde kaarten uit de Atlassen Schotanus en Schotanus-Halma, die zich bevinden in het Prentenkabinet van het Friesch Museum, en de grietenijkaart van den gekleur-

den Atlas van den Stadhouder (bron H) geven nog enkele minder belangrijke variaties te zien.

Het wapen op de kaart van Vegilin van Claerbergen (bron J) stemt met dat der Atlassen zoo goed als geheel overeen. Het getal vijf voor de dijkspalen is losgelaten. Vóór den dijk staan zeven palen, achter welke kistwerk is aangebracht. Al dit houtwerk is ongestippeld en ongestreept gelaten. Op de gekleurde kaarten Vegilin, die zich bevinden op het Rijksarchief en in het Friesch Museum te Leeuwarden, is het houtwerk bruin van tint.

Thans is nog kort te bespreken *de tweede wijziging* van het grietenijwapen, die vóór de officieele bevestiging van 1818 heeft plaats gevonden. Zij bestaat hierin, dat de korenschoof werd neergezet *op den dijk*. Hiermede werd, op eenvoudige, maar radicale wijze, weggenomen de schijn van onnatuurlijkheid, die tot dusver de plaatsing van de schoof had gewekt.

De tweede wijziging is niet uitgegaan van den Hoogen Raad van Adel bij gelegenheid van de officieele wapenbevestiging. In 's Raads archief berust een brief van den grietman van Barradeel van 17 September 1817, verzoekende om confirmatie van het grietenijwapen, waarvan een teekening is bijgevoegd. Deze teekening vertoont een dijk, *waarop* een korenschoof *staat*. Het wapen is dus bevestigd in den vorm, waarin het door het grietenijbestuur was overgelegd. In het gemeentearchief bevinden zich bij de stukken van 1817—1818 twee vrij primitieve, maar niet onaardige teekeningetjes, het eene, grootere, gekleurd, het andere, kleinere, zwart-wit. Op beide *staat* de schoof *op* den dijk.

Gevraagd kan worden, of mogelijk is een dateering der tweede wijziging, die ligt binnen engere grenzen dan de jaartallen der bronnen J en K, dat zijn de jaartallen 1739 en 1818, resp. 1817. Het moet toch waarschijnlijk worden geacht, dat nog afbeeldingen en zegelafdrukken uit dit bijna tachtigjarige tijdvak voorhanden zijn. Toch is het tot dusver niet gelukt, een nauwkeuriger dateering vast te stellen. Ook hier ondervindt men het bezwaar, dat de grietenijwapens gedurende de 17de en 18de eeuw in de practijk zoo buitengewoon zelden gebruikt werden [1]).

---

[1]) Het op de Provinciale Bibliotheek aanwezige handschriftje „Almanach Van de Ambulatoire Ampten over de 30 Grietenien van Frieslandt", waarin de 30 grietenijwapens in, vooral wat de metalen en kleuren aangaat, vrij primitieve weergave staan afgebeeld en waarin op het wapen van Barra-

De Hooge Raad van Adel gaf op het Wapendiploma van 25 Maart 1818 (bron K) de volgende beschrijving van het wapen: „Zijnde een schild, dwars doorsneden met een dijk van paalwerk op dewelke rustende is een koornschoof van goud. Het bovenste gedeelte des schilds verbeeldende een hemelsblauwe lucht en het benedenste gedeelte een stille zee. Het schild gedekt met een goude kroon." De aan deze beschrijving toegevoegde wapenteekening wordt door de bijgaande afbeelding 16 weergegeven.

Van beschrijving en teekening is het volgende te zeggen. Terwijl de beschrijving spreekt van een „koornschoof van *goud*", vindt men op de teekening een schoof, die *lichtbruin* gekleurd is. De beschrijving vermeldt niet, dat het vóór den dijk staande paal- en kistwerk en het zichtbare bovenvlak van den dijk eveneens lichtbruin van tint zijn; ook niet, dat de stille zee van azuur is. De teekening is in vormen zoowel als in kleuren onheraldisch teer. De lucht is van een verwaterd, bleek blauw, de zee is groenachtig blauw van tint. Een forschere uitvoering verdient stellig aanbeveling. Het is eigenlijk jammer, dat de officieele teekening voor de dijkspalen van het getal vijf is afgeweken. De officieele *beschrijving* zou m.i. aan een terugkomen op dat getal in den weg staan, daar zij spreekt van een dijk „van paalwerk". Het houtwerk, dat op de teekening de geheele voorzijde van den dijk maskeert, bevindt zich in een tamelijk gehavenden en rommeligen toestand. De dijk weerspiegelt zich, evenals het bovengedeelte van de korenschoof, en dit laatste dan teveel naar heraldisch links, in het haast al te gladde zeevlak. Ook moet tenslotte de vraag worden gesteld, of het, wat lucht, dijk en zee betreft, eigenlijk wel in orde is met den heraldischen regel: Geen kleur op kleur. Of heeft de colorist met zijn lichtbruine tint voor schoof, *dijk* en *houtwerk* het metaal goud willen voorstellen? Maar dan hadden zoowel teekening als beschrijving dit duidelijker moeten uit-

---

deel de schoof zich boven den dijk bevindt, geeft geen antwoord op de vraag. Immers het vroegste jaartal, dat voorkomt, is: 1725.

Van het zegel van het achtste district, dat bij Staatsbesluit van 24 Februari 1806 in het leven werd geroepen (vergel. deel 34 p. 42 en noot 1 aldaar) en dat de grietenijen Franekeradeel en Barradeel omvatte, is tot dusver geen exemplaar voor den dag gekomen. Zeer waarschijnlijk is het wapen van dit district dat van de in de eerste plaats genoemde grietenij geweest, dus het wapen van *Franekeradeel*. Zie het overeenkomstige geval Menaldumadeel-Baarderadeel.

drukken. Een geheel bevredigende oplossing van het inderdaad moeilijke vraagstuk, om de juiste opvolging van den regel der wapenkunde gepaard te doen gaan met een niet gekunstelde, volledig aanvaardbare voorstelling van het in het wapen af te beelden landschapsfragment, heeft men in 1818 niet gevonden.

Het wapen van Barradeel is intusschen ook in zijn tegenwoordige vormen, metaal en kleuren een van de fraaiste gemeentewapens van Friesland. Het is, zooals uit het betoog moge zijn gebleken, merkwaardig om zijn ontwikkeling uit een wapen, dat in hoofdzaak uit persoonlijke elementen bestond, tot een in alle onderdeelen zinrijk zakelijk gebiedswapen.

Bespreking van Literatuur

I. Nederlandsche kloosterzegels voor 1600.

Van deze vervolguitgave is, sedert in dl. XXXIV de eerste zeven afleveringen behandeld werden, met de drie volgende het eerste deel, omvattende de Benedictijnen, voltooid. In eenvoudigen band met nieuw voorwoord (d.d. Dec. 1938), nalezing, aanvullingen en verbeteringen (pag. XVI), overzichtkaartje der Ben.-kloosters in Nederland, index op persoons- en plaatsnamen en lijst van heiligen, attributen enz. vormt het een veelbelovend begin van de geheele uitgave.

Deze is sindsdien voortgezet in afl. XI – XIII, welke met de behandeling der Cistercienser kloosterzegels een aanvang maken. De Friesche abdij Gerkesklooster of Jerusalem onder Augustinusga, dochterklooster van Klaarkamp, opent de rij. Een tweetal zegels van het convent en zeven van opeenvolgende abten worden beschreven en afgebeeld; ze waren ons trouwens alle (No. 234 weliswaar in een minder gaaf exemplaar), als in het Rijksarchief te Leeuwarden aanwezig, bekend. Te betreuren is het, dat niet door overvloediger zegelmateriaal van elders onomstootelijk is komen vast te staan, dat in de 2e helft der 15e eeuw drie verschillende abten met den naam Heert of Herthetus het klooster bestuurd hebben. Dat het een en dezelfde persoon zou zijn geweest, zooals Andreae beweert, wordt hier in de noot bij No. 231 afdoende weerlegd. Bij No. 235 wordt abusievelijk vermeld, dat de Gabbema-collectie nog steeds onder het Friesch Genootschap berust.

De abdij te Aduard, die in afb. XII behandeld wordt, zij hier slechts terloops vermeld; 16 zegels zijn hier bijeengebracht, ontleend aan verschillende Nederlandsche archieven en ook aan het Staatsarchief te Münster.

Afl. XIII eindelijk brengt (nog niet volledig), wat aan zegels bewaard is van een ander dochterklooster van Klaarkamp, de abdij Bloemkamp of Oldekloster bij Hartwerd. De namen der parochies, wier kerken aan het klooster behoorden, zijn tendeele op wat erg onfriesche wijze verhaspeld tot Skingen, Jouwert en Waexem, i.p.v. Schingen, Jorwerd en Waaksens. Hier leverde het Rijksarchief in Utrecht materiaal, dat in onze provincie niet voorhanden is: twee conventzegels uit 1377, een anoniem abtszegel van 1313 en dat van abt „Renenik" (alias „Renicus dictus Camga") uit 1377. De 15e- en 16e-eeuwsche abtszegels zijn aan Friesche bronnen ontleend: die van Dodo Feitama 1411, Matthijs Poortvliet 1468 en Pieter van Muiden 1504 aan het Rijksarchief, waar ook een tegenzegel, dat de geheele 16e eeuw door opvolgende abten gebezigd werd, aanwezig is; uit het gemeentearchief van Workum stamt het tegenzegel van abt Ulbo Tienstra uit 1449.

Helaas is bij dit klooster een storende vergissing gemaakt: No. 269, beschreven als het kleinzegel van abt Matthijs Poortvliet, behoort geheel te vervallen: het is een particulier zegel, dat abusievelijk hier is verdwaald. [1])

Overigens wederom niets dan lof voor verzorging, illustreering en verschijningstempo dezer uitgave! H. v. V.

---

[1]) In verband hiermede is bij regest No. 42 in den inventaris van De archieven van het St. Anthony Gasthuis te Leeuwarden, door Mej. R. Visscher, te corrigeeren, dat op het aldaar beschreven charter zijn bewaard de zegels van den prior van Thabor en van Tzumme Wiarda, terwijl het mede aangekondigde van den abt van Bloemkamp niet is aangebracht.

II. Prim Berland. — Growesteins (Frederik Comte Sirtema van Grovestins), Le ravageur de la Champagne, l'ogre hollandais, le héros de la Possessiade, Sa course à travers la Thiérache, la Champagne et la Lorraine Anno 1712. — Auxerre 1939.

In vele opzichten een merkwaardige publicatie, waarmede in dit voorjaar o.m. Friesch Genootschap, Rijksarchief en Provinciale Bibliotheek te Leeuwarden werden verrast!

Een Franschman (broeder van den archivaris van het departement van de Marne), die de Nederlandsche taal vrijwel niet machtig is, geeft ons in een werkje, dat in compacten tekst 224 bladzijden telt, een uitvoerig gedocumenteerde studie betreffende een korte, zij 't dan belangrijke, episode uit de Nederlandsche krijgsgeschiedenis. Hoe hij tot dezen arbeid, die hem ongeveer tien jaar in beslag nam, kwam? Naar aanleiding van een (sindsdien onjuist gebleken!) bericht, dat hij ergens gelezen had, als zou zijn geboortedorp Prosnes behoord hebben tot de talrijke plaatsjes, die in 1712 geplunderd en gebrandschat werden door den Nederlandschen cavalerie-officier „Growesteins", rijpte bij den amateur-historicus het voornemen, over dien Hollandschen „geweldenaar" en zijn zegetocht door N.O.-Frankrijk, het juiste te weten te komen. Toen hem dit in de Fransche archieven en bibliotheken slechts ten deele gelukte, heeft hij zijn onderzoek uitgestrekt tot het buitenland. Niet alleen de Duitsche en Oostenrijksche historiebronnen, maar vooral ook die van ons vaderland, hebben hem verder gebracht en een eenige jaren geleden ondernomen reis naar Nederland zette wel de kroon op het werk. Bij die gelegenheid bezocht hij behalve den Haag ook Leeuwarden, waar hij gelegenheid vond met name in de Kanselarij zijn kennis over Grovestins, diens geslacht, loopbaan en omgeving grondig te verrijken. Onder zijn talrijke Hollandsche medewerkers gedenkt Berland dan ook in het bijzonder nu wijlen Dr. S. A. Waller Zeper.

Men kent de historische episode: tegen het einde van den Spaanschen successieoorlog (Engeland had zich in feite reeds uit de alliantie met de Nederlanden en den Keizer teruggetrokken, waardoor de papieren van Lodewijk XIV aanmerkelijk gestegen waren) kwamen de oorlogsschattingen, waarmede na den slag bij Ramillies de bisdommen Metz, Toul en Verdun waren belast, steeds trager binnen. Het plan is toen gerijpt (Berland toont overtuigend aan, dat Grovestins er de geestelijke vader van is), om een strafexpeditie naar die gewesten te ondernemen. Frederik van Grovestins (de graven- of baronnentitel komt hem, voor zoover mij bekend, niet toe), generaal in Nederlandschen dienst en sinds 1711 gouverneur van Bouchain, werd aangewezen als commandant van een vliegend leger van omstreeks 1800 huzaren en dragonders, waaraan o.a. de Friesche cavalerie-regimenten Oranje-Vriesland, Grovestins en van Glinstra contingenten geleverd hadden. Met deze troepenmacht ving hij de in het diepste geheim voorbereide „raid" op 10 Juni 1712 bij Cateau Cambresis aan. Door verrassend snel oprukken en manoevreeren slaagde de commandant er in, in zeer korten tijd Thiérache (het oostelijk gedeelte van Picardië), Champagne en Lotharingen te doorkruisen, overal schrik en ontsteltenis verspreidend, oorlogsschatting heffend, gijzelaars opeischend en bij weigering plunderend en brandschattend. Eenige dagen na het vertrek ontkwam het doodelijk ontstelde Rheims slechts door de toevallige aanwezigheid van een Fransch troepencontingent binnen de stad, aan het lot dat tallooze kleinere steden en dorpen ondergingen; toen op 16 Juni Metz de stadspoorten voor den gevierenden Fries sloot, gingen 35 dorpen en 18 kasteelen in den omtrek bij wijze van represaille in vlammen op. Een sterke Fransche troepenmacht, die hem nu en dan dicht op de hielen zat, wist Grovestins steeds handig te ontwijken en na zijn opdracht succesvol

te hebben volbracht, trok hij in gematigder tempo N.O.waarts en bereikte op 28 Juni Coblentz. Van zijn aanwezigheid in die streken maakte hij gebruik om persoonlijk Marijke Meu op Oranienstein bij Dietz zijn opwachting te gaan maken om vervolgens den terugtocht via Aken, Maastricht en Brussel voort te zetten. Einde Juli werd het detachement ontbonden en namen de troepen hun plaats in de respectievelijke regimenten weer in. Jammer genoeg kwam men te laat, om de débacle der Geallieerden bij Denain (27 Juli 1712) te helpen voorkomen: deze maakte, dat het succes van den zegetocht, die in Frankrijk zoowel onder de bevolking als in militaire kringen diepen indruk gemaakt had, overschaduwd werd.,

Deze episode uit onze krijgsgeschiedenis was uiteraard tot dusverre hier te lande niet onbekend. Toen in 1850 in het Ve deel van dit tijdschrift mijn ambtsvoorganger van Leeuwen achter den tekst van een door hem voor het Friesch Genootschap in 1848 gehouden winteravondlezing deed afdrukken het „Journaal van de Coursen, gedaan in de laatste Campagne Anno 1712, door den heer lieutenant-generaal van Grovestins", was dit reeds de derde Nederlandsche tekstpublicatie dienaangaande. In 1788 had Ds. Martinet in de Nieuwe Algemeene Nederlandsche Letteroefeningen, in 1830 een anonymus in den Almanak der Kon. Mil. Academie hetzelfde verhaal in afwijkende lezingen, die alle teruggaan op het dagboek van Grovestins' adjudant Messer, in het licht gegeven. Na van Leeuwen gaf Mr. W. H. de Beaufort in de Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap van 1884 nogmaals een (vrij onzuivere) tekstvariant en de laatste jaren zijn nog eenige manuscripten aan het licht gekomen, o.m. in de Kon. Bibliotheek te 's Gravenhage en in het Rijksarchief te Leeuwarden.

Berland nu geeft in zijn studie als hoofdschotel het verloop van den tocht weer van dag tot dag. Daarbij benut hij niet alleen de genoemde handschriften van het journaal met hun meer of minder uitvoerige bijzonderheden, maar hij verwerkt en vermeldt alles wat hij in verband ermede heeft kunnen vinden, als daar zijn de Fransche stafberichten, mededeelingen van ooggetuigen, rapporten van Grovestins zelf en diens correspondentie met Ph. F. Vegelin van Claerbergen, gecommitteerde te velde, e.a. Men moet respect hebben niet alleen voor de groote energie, waarmede de auteur al deze bronnen verzameld heeft, maar verder voor de nauwkeurige wijze, waarop hij ook in 't bijzonder het Nederlandsche materiaal hanteert, alsmede voor de onpartijdigheid, waarmede hij de officieele bescheiden toelicht betreffende een onderneming, die zijn vaderland op gevoelige verliezen en het tegendeel van krijgsroem kwam te staan. En voor ons Nederlanders kan het slechts zijn nut hebben, dat van een roemvolle episode, die in onze geschiedboeken slechts zeer summier pleegt te worden behandeld, eens wat meer bijzonderheden tot ons komen. Dat de onderneming een zeer sterken indruk in Frankrijk heeft gemaakt, blijkt evenzeer uit de mededeelingen van tijdgenooten, dat het hof van Lodewijk XIV aanstalten maakte uit Versailles te verhuizen, als uit het feit, dat in de bezochte streek meer dan een eeuw later de herinnering aan „Growesteins" nog levendig was en moeders haar weerspannige kinderen met de schrik voor dezen „boeman" in toom hielden!

Berland verhaalt ons in afzonderlijke hoofdstukken over de antecedenten van Grovestins en over zijn verderen levensloop, hij neemt in extenso de op hem door van Haren en Buma vervaardigde lofzangen op en geeft vervolgens nog den tekst van een, in dialect geschreven, fantastisch gedicht van een in het dorpje Possesse geboren dichter uit 1815, waarin onze Nederlandsche generaal de hoofdrol speelt: La Poussessiade ow lu siége du Poussesse. In een uitvoerig slothoofdstuk worden dan nog eens in chronologische volgorde alle aangeboorde bronnen uitvoerig behandeld en een alphabetische personen- en zakenindex besluit dit merkwaardige boek.

A. L. Heerma van Voss.